

A MAGYAR NEMZETI

IRODALOM TÖRTÉNETE

A LEGRÉGIBB IDŐKTŐL A JELENKORIG

RÖVID ELŐADÁSBAN.

ÍRTA

TOLDY FERENC,

KIB. TANÁCSOS, MAST. TCD. AKAD. IGAZG. ÉS RENDES TAG, A M. KIR. EGVKTKMI
KÖNYVTÁR IGAZGATÓJA, S A M. NYELVÉSZET KÖZVETLEN IRODALOMTÖRTÉNET RENDES
TANÁRA, A M. KIR. GYMN. TANÁRVIZSGÁLÓ BIZOTTSÁG ELNÖKE STB.

HARMADIK, JAVÍTOTT, KIADÁS.

EL S Ö K Ö T E T .

PEST,
AZ ATHEMAEU M T U L A J D O N A .

MDCCC LXXII.

A múlt, hatalmunknak egyik eleme.

*(Disraeli az angol parliamntben
apríl 3. 1865.)*

AZ ELSŐ KIADÁS ELŐSZAVA,

EGYSZERSMIND BEVEZETÉSÜL.

(KIVONATOSAN).

A munkáról magáról kevés mondani valóm van. Az nem compiláció — hiszen honnan compiláltam volna? — hanem első kísérlete öszves irodalomtörténetünk tudományos és rendszeres kidolgozásának, mely irodalmunknak szinte már ezer éves életét kirekesztőleg a kútfők s magának az irodalomnak vizsgáló áttanulásából adja elő; mi mellett, fájdalom, csak ritkán támaszkodhattam — a szakirodalmakban — idegen *ítéletre*; *a tényekről* pedig egyenként és öszvesen jót állhatok: mert semmit sem állítok, miről meg nem *győződtem*, s mert, ami létezik s hozzáférhető, azt mind láttam, sőt ismerem. Plagiátor a csak magamnak vagyok; t. i. ahol már nyomtatott sorokat ismerne fel valaki, ott nevem alatt vagy nélkül kijött saját dolgozataimat használtam.

Előadás és irály nem olyanok, amilyenek eddig «iskolakönyvekben* használtak, s volt ki ezt másképp óhajtotta. De irodalomtörténet nem gyermeknek, azaz irodalmilag fejletlen, akár fiatal, akár nem fiatal, tanulónak való; s ép' ez azon szak, melynek legsajátabb hivatása: a tanulót az iskolaiságból kiemelve, a szabad irodalomba bevezetni; azon hidas az, mely a vízszínnél sokkal magasabb partra viszen fel, s azért nem-meredek nem lehet. S van, ki az irályt sem tartja tankönyvinek. Azonban »az irály az ember maga,« s az oly

szorosan függ az író szellemi karakterével össze, hogy ép' az irány van sokkal kevésbé hatalmunkban, mint hinnök. Vannak ugyan az irálynak némely általános kötelező szabályai: Legyen az tárgyához szabott, velős és világos, nemes és correct: s e sajátságok a gondolkodás és kifejezés fenyítékezése s az ízlés művelése által elérhetők, a correctness pedig minden körülmény közt amily parancsolólag követelhető, épen oly lehetséges, sőt könnyű: s mégis, senki sem bírván önmagából kilépni, irányja, ha elméletből indul ki, saját egyénisége elleni küzdés inkább, mint a stíltanulmány pozitív eredménye, azaz, irányja végre is saját-magának ösztönszerű és egyénileg szükséges kifejezése. Ha tehát e könyv irányja is, rövidsége mellett, mely, úgy látszik, sajátja, nehéznek, néha darabosnak is találhatik: kénytelen vagyok a tanár jóakaró hozzájárulását igénybe venni, ki azt ami ebben talán jó, ajánlásra^ ami nem, intésre használja fel, mert jó leszen a magát képezni akarót ennek gyengéire is figyelmessé tenni, mindenek felett pedig figyelemhez, öngondolkodáshoz, sőt némi küzdéshez is szoktatni oly iránylyal, mely, nem bírva közéleti bőséggel és könnyűséggel, ha sikerül, az összetömtött gondolatnak erőt és emelkedettséget ad. Ezt tartották a régiek, s ők tudták mit akarnak.

Ami már az irodalomtörténetnek a tudós és reátanodákban való tanítása célszerű módját illeti, mindenek felett a fejlődési stádiumokra s azok jellemére, az egyszer-másszor előtérbe lépő szakok- és irányokra, azok okai és főbb képviselőire fordítandó a neveudék figyelme. Azért jó leszen, ha ez a történet beosztását minél jobban emlékezetében tartja, s e végre azon szakaszokat, melyek a korokat s egyes időszakokat jellemezni igyekeznek, s azokról áttekinteteket adnak, gyakrabban olvassa; sőt a tartalomjegyzéket is át meg átnézi, mely nem csak a könyv szerkezetével ismert meg, s a benne való tájékozódást könnyíti, hanem az irodalmi korokat is folyton szem előtt tartani segít.

Célszerűnek tartanám, ha a tanár, egy-egy §-t főbb részeire osztva valamely növendék által felolvasatna, és először a netán előforduló és magyarázatra szoruló műfogalmakat fejtegetné. Mert az irodalomtörténet sok előismeretet kíván, különösen bizonyos fokát a széptani kiképezésnek, mely, mióta az irodalom *elméletének* rendszeres tanítása gymnásiumi tanrendszerünkben, fájdalom, kitiltatott (ékeszölási és költészeti intéitúióknak hívták régebben), az irodalomtörténet beható érthetésének előfeltétele általában hiányzanék, ha nem találhatnának lelkesebb tanárok most is, kik az *általános műveltség e*

lényeges eszközét, saját buzgóság ess szorgalomból be tudják sikkasztani (!) felsőbb nyelvtani előadásaikba. De ahol ez történik is, és még inkább ahol nem, a tanár dolga lesz az irodalomtörténet előadása közben minden előforduló széptani, de irodalmi fogalmat ia, amelyre itt-ott vonatkozás van, alkalmilag megmagyarázni. Péld. hol perikodák, v. postillák, passió v. »példák« említtetnek; hol apokryph könyvekről van szó; majd allegóriáról v. idyllről, tragikum v. komikumról stb stb, miudezt meg kell magyarázni, nem lévén szabad a tanár ajkairól csak egy szónak is hangzania, mely, ha a tanuló előtt, hiányos készüléteinél fogva, ismeretlen, megfegtetlen marad. Ily műnyelv nélkül lehet, irodalomtörténet neve alatt, írókat, könyvcímeket cvszámokat felhordani, de abból aztán nem nagy hasznot lát a tanuló; pedig az irodalomtörténet hivatása az, hogy a növendéket *az vadalom gyümölcsözi) tanulmdnyozhatására* előkészítse, hogy képesítse őt *az önképzés e fő eszközét*, az irodalmat, ne csak pusztá időtöltésre hanem gondolkodása és ízlése folytonos és minél mélyebb és nemesebb kimivelésére felhasználhatni. Ne menjen tehát a tanár egy szakaszról a másikra át, míg hallgatói azt teljesen át nem értették. Csak arait értünk, azt tartjuk meg emlékezetünkben is, tudnivaló nem mint holt szót, hanem élő s alkalmazható ismeretet; és csak azt szerethetjük is, mit teljesen átértettünk, s minek nemesebb tehetségeinkre vonatkozását érezni tudjuk. Némelyek tán egyes műveknek ily tankönyvekben nem szokásos ítései jellemzéseit sokallani fogják: de míg egyfelől épen ezek vezetik be a növendéket az irodalmi művek mélyebb felfogásába, úgy másfelül ezek fejtik ki annak önitéletét is: míg az aféle phraseologia: szép mii, felséges, jó, érdekes stb, ürességével semmit sem mond.

Meg lévén az illető szakasz magyarázva úgy, hogy a nevendék az egyes műfogalmakat teljesen bírja, a tanár annak tartalmát saját szavaival ismétli; s itt-ott vagy a kor, vagy a tárgyalt fő írók példázó ismertetésére *egy-egy mutatóványt is olvas fel*, melyet nem csak értelmez, hanem széptanilag is méltat, még pedig mindig a korról vagy íróról hozott ítéltre vonatkoztatva. S jobb lesz en keveset olvasni, de az olvasmányt utolsó eleméig fejtegetni: így a nevendék az értelmezésbe is begyakoroltatott, s a korról vagy íróról előadott jellemző vonások a mintadarabon megállapítottatván, egyszersmind szabatosan ítélni tanul. E végre a jelen munkát rövid időn egy mérsékelt kiterjedésű *„Irodalomtörténeti Olvasókönyv“* fogja követni *); addig pedig, nem

* Megjelent 1868—69-ben Két kötetben.

csak szükségpótlásul, hanem didaktikai tekintetből is jó leszen, ha a tanár *néhány* nevezeteseb mintadarabokat ¹⁾ dictatúrára bocsát hallgatói közt, a ha egyszermind a lehető legpontosb és hibátlanabb másolást követelve, koronként néhány ily másolatot meg ia tekint, a azokból magokban a tanórákban alkalmat vészén helyesírási, pontozási, nyelvtani intésekre; továbbá ha egy-egy *ily mintadarabot néha felolvastat*, midőn viszont a szók és mondatok hangsúlyára, a darabok szavalmati jellemére is figyelmeztet, az emphaticus és modoros olvasásra észrevételeket teszen, s a mű vagy töredék tartalmához és jelleméhez szabott természetes hanghordozást sürgeti. Mert a gymnásiumi és felreáltanodai irodalomtörténeti előadásoknak mindent be kell foglalniok, mi az irodalomtörténeti és széptant ismeretet nem csak, hanem annak még külső mívelő hatását is közvetíti.

A költészeti szakaszok természetesen a legáltalánosabb és élénkebb részvételre tarthatnak számot. A tanár semmivel sem gerjesztheti fel inkább hallgatói figyelmét, mint ha élő szóbeli magyarázataiban kibővíti a tárgyat, s itt-ott életrajzi vonásokat sző be, de mindig *kimutatva a külső viszonyok hatását az író kifejlődésére s irányaira*. E végre a tanár némely jeles egyedirati dolgozatok olvasásán kívül a költészetnek 1807-ig teljes történetéhez ²⁾, sőt az újabbra nézve az ¹⁾ jegyzetben idézett kézikönyvhez is folyamodhatik.

Magát a tárgyat tekintve, nem minden § egyformán fontos akár az irodalom történeti fejlődése menetelét, akár a tárgyalt írók művei becsét tekintjük, melyek azonban még sem maradhattak el a kép teljes voltaért. Ezeknek tartalmát a tanár csak egész általánosságban mondja el, de figyelmeztetve tanítványait, hogy azon tudományszak történetét, melyhez kinek különösebb vonzalma van, melyet talán külön szakjául kíván választani, magán szorgalommal sajátítsák el; s hogy kiki a most csak érintett, s nem köteles, szakaszokból, még idővel is tájékozódhatik saját szakjában.

Valamint továbbá vannak egyes nem köteles szakaszok, úgy viszont a köteles szakaszokban is fordulnak elő részletek, melyek

¹⁾ E célra a középkorra nézve nagyobb *Irodalomtörténetem* (2 köt.; 8-ik kiadás, Pest 18 >2), *Példatárában*, az új s legújabb korra nézve a költészetre *Áirétáwyremben* (2 köt. Pest 1855--7), a prózára *Chrestowathidmban* (2 köt. Pest 1853) talál a tanár elégséges anyagot. A legnevezeteseb ómagyar nyelvemlék, a «Halotti Beszéd», nyelvtani magyarázatokkal, az első helyt idézett munka 40—47. §§-aiban találtatik.

²⁾ A Magyar Költészet Története Kisfaludy vándorig Irta Toldy Ferenc. Második, javított kiadás egy kötetben, Pest 1867.

szükséges kiegészítői ugyan a képnek, de melyek felett a fő figyelmet mindig az uralkodó tényezőkre kell fordítani, nehogy a részletek az áttekintés tisztaságát elhomályosítsák.

Ekép kezelve épen úgy *Ítélet* tárgya lévén az irodalomtörténet mint az *emlékezeté*, a tanár eszméltesse hallgatóit, hogy, midőn kikérdeztetnek, különösen e tudományban szokjanak a szabad előadáshoz, csak a támpontokul szolgáló külső adatokat kellvén az emlékezetbe vésni. A nyelvtörténeti szakaszok azonban (12. 18. 46. §.) olyak, melyek valóságos könyvnelkül-tanulást kívánnak.

Az *életrajzok* magán olvasásra valók. — A *könyvészeti* cikkek végre utasításul szolgálnak azoknak, kik a kiadásokat ismerni s egyet-mást, most vagy jövőben, olvasásuk körébe vonni szándékoznak, mire általában buzdítani kell a tanítványokat.

E vezérpontok követése mellett az irodalomtörténet tanítása haszonnal fog járni, s az irodalomnak buzgó és értelmes olvasókat nevelni. A legjobb utasítás azonban itt a tanár szeretete, melybe a tárgy s a munka ezennel szívesen ajánlatik.

Pest, november 21. 1865.

ELŐSZÓ

A MÁSODIK KIADÁSHOZ.

Miután e munkának a főméit, m. kir. közoktatási ministerium általa felső gymnasiumokban használtatása engedményeztetett, s a magyar irodalomtörténet két, sőt három, osztályban adatik elő is: nehogy a tanítvány kénytelen legyen a könyv azon részét is esztendő-kig kezelni, melyet idő szerint nem használ, célszerűnek látszott azt ez új kiadásban két részre osztva, külön is megszerezhetővé tenni, még pedig a reá vonatkozó, szinte két kötetre osztott Irodalmi Olvasókönyv illető darabjával együtt.

Írónak sem szakjában megállani, sem csupán — hogy már egyszer én is népiesen fejezzem ki magamat — sült galambot várni nem szabad. Azért, ki a magyar irodalomtörténetben jártas, észre fogja venni, hogy ez új kiadás nem egyedül javításokat hoz (mely emberi mű ne szorulna azokra?), hanem itt-ott újat is; a kifejezés pedig eleitől végig gondosan átnézetett. Ellenben rendszer, felosztás, nézet s módszer szóval a munka Öszves lényege illetlen maradt.

Találkozott, mint azt előre láttam volt, ki tárgyalásomat nem ítélte a nevendék felfogásához mértnek, az irályt nehéznek. De irodalomtörténet gyermeknek — akár fiatal, akár vén gyermeknek — nem való, s ha e könyv a nevendék felfogását meghaladja, az a hiányos széptani kiképzésnek betudandó, melyet pótolni nem az irodalomtörténet dolga. Es e tudomány nem a pusztá emlékező —, hanem a vele egyesült ítélő és érző tehetségeknek tárgyai lévén: ha e tehetségeket valamely tanintézet fejletlenül hagyta, ne az író t vádoljuk, kinek azon fejlettségre, valamint a tanár segédkezésére, már a tárgy természeténél fogva is, számíthatnia joga van.

A nyelv pedig? — De mit ismétljem arra serre nézve is, miket az első kiadás Előszavában úgy is mondtam? Eszre vevén pedig, hogy nem minden tanár olvassa azt — ím a jelen Előszó is soknak alkalmasint hiába lesz írva. S még is kérdezem: Annak, kinek e könyv előadó módja nehéz, könnyebb leszen-e sok azon kitűnő íróknak különösen a költészet, sőt a történelem felsőbb nemeihez tartozó műveik közöl is, melyekről itt szó van?

E könyv meg akkor *értetni*, s akkoi nem lesz nehéz.

Ennyit eszméltetésül. Fognak-c pedig ezek *ajánlásul* is szolgálni, az a tanár míveltségi fokától s tárgyszerctctétől függ.

Pesten, octóbcr 24. 1867.

TOLDY FERENC.

ELŐSZÓ

E HARMADIK KIADÁSHOZ.

E harmadik kiadást is gondosan átjavítottam, a tudomány felfedezéseit és saját haladásaimat belé szőttem. Itt-ott némely szónyi változtatás is egy-egy lelkiismeretes vizsgálat eredménye.

Van e könyvben sok, mit némely tanár feleslegesnek tart: de ez rá nem bírhatott, hogy a történelmet megcsonkítsam. Szerves egész az, melyet csak úgy érthetünk voltaképp, ha annak egész szervezetét ismerjük. Maga az egyes ágak tüzetes, önálló, s helyes tárgyalása is az egész élőfának ismeretét teszi fel.

S tudhatja-e a tanár, vajon az egyes, különösen tudományos, ágak bár rövid, de érdeklődést célba vevő, meleg és lelkes (a világot ne cifra, s ne szónokias) előadása nem kelt-e fiatal tanítványaiban egy vagy más szak iránt különös figyelmet, nem támaszt-e ott egy nyelvész, itt egy történetész, emitt egy természetkedvelőt, s így tovább?

Tankönyvnek kalauznak kell lehetni iskolában és iskolán túl; s a jó tankönyv, jó tolmács kezében, mindig jó iskolakönyv is: de ezzé nem az által lesz, ha a nehézségeket önönal mellőzzük, hanem ha a jó magyarázat által eloszlatjuk Értem azon nehézségeket, mik a tárgyban fekszenek.

Az irodalomtörténet nem csak a felvett irodalmat megismertetni van hivatva, hanem általában tudományos szellemet terjeszteni az

által, hogy a tanítványokban szunnyadó hajlamokat felkölti, s bizonyos pontig kifejti. De hogy az, ily nevelő hatást gyakorolhasson, kell hogy a tanár is átment legyen é nevelésen. Neki bírni kell mind azon ismeretekkel, melyeket az irodalomtörténet nem nyújt, hanem feltesz.

Pesten, december 12. 1871.

TOLDY FERENC.

TARTALOM.

Az első kiadás Előszava (kivonatosa)n	3
Előszó a második kiadáshoz	7
Előszó e harmadik kiadáshoz	9

BEVEZETÉS.

1. §. Az irodalomtörténet fogalma 1	17
2. §. Az irodalomtörténet kiterjedése	17
3. § A magyar nemzeti irodalom korai	18
4. §. A magyar nyelv korszakai	19

ELSŐ RÉSZ: ÓKOR.

5. § Történeti előzmények. — Nyelvrokonság	19
6. §. A magyarok ősvallása	20
7. §. Az ősmagyarok írása, költészete	21
8. §. A régi magyar mondatköltészet	22

MÁSODIK RÉSZ: KÖZÉPKOR.

9. §. A nemzeti irodalom első szaka: A keresztyén magyar irodalom kezdete (Árpádok kora. XI —XIII. száz.)	24
10. §. A magyar irodalom legrégebb emlékei	25
11. §. Költészet az árpádi korszakban	25
12. §. Az ómagyar nyelv sajátosságai	26
13. §. A nemzeti irodalom második időszaka: a nemzeti irodalom fejlődése (Lajos és Zsigmond kora. XIV. XV. száz.)	28
14. §. A harmadik időszak (Mátyás s a Jagellók kora) klastromi irodalma	31

15. §. Költészet a második és harmadik időszakban	33
16. §. Vegyes szakok	35
17. §. Közéleti írott emlékek	36
18. §. A középmagyar nyelv sajátosságai	37

HARMADIK RÉSZ: ÚJKOR.

19. §. Áttekintés	41
20. §. Az újkor időszakai	41

I. Az egyetemes emelkedés kora (1526—1608).

21. §. Vallási állapotok, s hittudományi irodalom	42
22. §. Költészet. — Regeköltészet. Classical mondák	45
23. §. Históriai énekek	47
Tinódi élete.....	48
24. §. Bibliai epika. — Erkölcsi beszédek	49
25. §. Tanköltészet	49
26. §. Lyrai költészet	51
Balassa élete	53
27. §. Drámai költészet	53
28. §. Történetírás	55
Székely István élete	57
Heltai élete	57
29. §. Törvénytudományi irodalom kezdete	58
30. §. A nyelvészeti irodalom zsenjei. — Régi classicusok fordításai	59
31. §. A szám- és természettudományok	62

II. Az első virágzás kora. (1608—1711).

32. §. Vallási állapotok, és hittudományi irodalom	63
Pázmány élete	66
Molnár Albert élete	67
33. §. A XVII. század egyházi és vallási költészete	68
34. §. Költészeti állapotok Zrínyi előtt. — Tan-, politikai és népköltészet	70
35. §. Zrínyi Miklós, a magyarok első mű- és remekköltője	71
Zrínyi élete	72
36. §. Zrínyi követői: Liszti László. Gyöngyösi István ...	73
Gyöngyösi élete.....	75
37. §. Tanköltészet	76

38. §. Lyrai és politikai költészet. — Színügy	77
39. §. Történetírás. — Magyarországon	79
40. §. Erdélyi magyar történetírás	81
41. §. Törvény- és államtudományi irodalom átlapolja	82
42. §. A bölcsészeti irodalom kezdete. — Apácai Cseri élete	86
43. §. Természeti, szám- és hadtudományok	89
44. §. Nyelvészeti irodalom	91
45. §. Classica philologia	96
46. §. Az újmagyar nyelv fejlődése	98

III. A hanyatlás kora. (1711—1772).

47. §. Visszatekintés. — Fordulat	99
48. §. Hittudományi irodalom	100
49. §. Történetírás és rokon.....	101
50. §. Költészeti állapotok	104
51. §. Széppróza	106
52. §. Bölcsészeti, természet- és szám-tani irodalom	107
53. §. Nyelvészet. — Irodalomtörténet zsengei.— Class, literatúra	108
Böd élete	111

NEGYEDIK RÉSZ: LEGÚJABB KOR.

A második virágzás kora.

54. §. Áttekintés	113
55. §. A legújabb kor időszakai	114

1. Az újjá-születés kora (1772—1807).

56. §. Irodalmi mozgalmak és irányok	114
57. §. A francia iskola. — Bessenyei György	115
58. §. Bessenyei György Társasága. Báróczy. Ányos	117
59. §. Classical iskola. — Virág Benedek	119
60. §. A népies iskola. — Dugonics, Horvát Ád., Gvadányi.	121
61. §. Folytatás. — A debreceni kör	124
62. §. Az újjiskola első időszaka. — Lyrai költészet	125
63. §. Folytatás. — Széppróza. Kazinczy és Kármán	127
64. §. Csokonai. Kis	130
Csokonai élete	132

65. §. Kisfaludy Sándor	133
Kisfaludy Sándor élete	135
66. §. Irodalmi és országos törekvések a magyar nyelv terjesz- tése körül. — Időszaki sajtó. Társulatok	136
67. §. A magyar színészet feléledése	139
68. §. Tudományos irodalom átnézető	140
69. §. Hit-, bölcsészet- és törvénytudományi irodalom	142
70. §. Történetírás és földrajz	144
71. §. Nyelvészeti mozgalmak. — Debreceni iskola	147
72. §. Folytatás. — Révai, a m. nyelvtudomány megalapítója. — Hasonlító nyelvészet.....	149
Révai élete.....	151
73. §. Nyelvészeti kútfők. Szótár-irodalom — Classica liter.....	153
74. §. Az irodalomtörténet haladásai	156
75. §. Természeti, szám- és hadtudományok.....	158
Név-és tárgymutató ez I. kötethez.	161

A MAGYAR NEMZETI

IRODALOMTÖRTÉNET

TANKÖNYVE.

I. KÖTET.

A MAGYAR NEMZETI IRODALOMTÖRTÉNET

TANKÖNYVE.

BEVEZETÉS.

1. §.

Az irodalom és irodalomtörténet fogalma.

IRODALOM alatt a nyelvben és írott termékekben nyilatkozó emberi szellem műveinek *bizonyos összegét* értjük.

Így van az összes *emberiségnek* irodalma (*világirodalom*), van az egyes *világkoroknak* (péld. középkori irodalom), vagy egyes *nemzeteknek* (p. görög irodalom), egyes *tudom ányolj* és művészeteknek (p. történelmi, költői irodalom), egyes *eszméknek* (péld. az isteneszmének irodalma), egyes *tárgyaknak* (p. a magyarok eredetének irodalma), egyes *fréfeaffc.íp.* Kazinczy-irodalom, tehát minden mi Kazinczy által, ellen, felől íratott), s így tovább.

Az *irodalomtörténet* ezen, a nyelvben és írott művekben nyilatkozó, emberi szellem működéseinek fejlődését, irányait, s annak *műveit* ismerteti meg, *tekintettel azon okokra*, melyek azokat határozzák, s azon összefüggésre, mely köztök észrevehető.

Éhez képest valamely irodalom műveinek sorozata (bibliographia: *könyvészet*), vagy az íróknak korok, szakok, nemzetek szerint vagy csak betűrendben összeállított életei (biographia eruditorum: *írák életrajzai*), vagy egyes művekről kritikai, széptani értekezések stb. nem irodalomtörténet, hanem csakis ennek vagy részei, vagy segédeszközei.

2. §.

'ó Az irodalomtörténet kiterjedése.

Valamely *nemzet összes vagy egyetemes irodalomtörténete* kiterjed az irodalmi munkásság minden ágaira, tehát a szorosán tudományos

és különböző nyelveken készített művekre is; a *nemzeti irodalomtörténet* ellenben a nemzet nyelvén készült műveket tárgyalja okbeli összeségökben, különös tekintettel azokra, mikben a nemzeti szellem sajátosságai különösen nyilatkoznak, tehát a költészetre, vallástudományra és történetíráásra: nem mellőzve mégis az exact vagyis mennyiség-tani, természeti, s az ezeken alapuló gyakorlati tudományok irodalmát sem. Végre figyelemmel van a *nyelvek*, mint az irodalmi művek közegének, koronkénti mind belső változásaira, s ez a *belső nyelvtörténet*; mind külső viszontagságaira, s ez *külső nyelvtörténetnek* nevezetik. Mindkettő fontos, mert a nyelv belső állapota és fejlődése, s az irodalmi művek becse kölcsönösen határozzák egymást, annak külső állapotjaitól pedig az irodalom gazdagsága, kelete és hatása függ.

Ezekből világos, mit értünk a magyar nemzeti irodalom és irodalomtörténet alatt is.

3.§.

A magyar nemzeti irodalom korai.

Ha valamely nemzetnek, s így a magyarnak is, irodalmi működéseit összes egybefüggésekben vizsgáljuk, ezek fejlődésében *koronként változó sajátosságokat* veszünk észre, melyek szerint azoknak történetében is bizonyos *korokat* különböztetünk meg.

A magyar nemzeti irodalomtörténetben ilyenek:

I. Az *ókor*, vagy a keresztyénség felvétele előtti idő, melyet, jellemét tekintve, *az önálló nemzetiség korának* nevezhetünk.

II. A *középkor*, vagyis a keresztyénség felvételétől a mohácsi vészig s egyszersmind a nagy hitújításig (reformációig) eltelt idő (1000—1526), melyet *a hit korának* nevezhetünk.

III. Az *újkor*, a mohácsi vésztől s a hitújítástól, vagyis a vallásbeli és nemzeti visszahatás kezdetétől a politikai és nemzeti hanyatlásig, tehát a XVIII. század közepén túl terjedő idő (1526—1772), melyben az irodalom a vallási és politikai mozgalmak közege volt, s néhány ágban már figyelemre méltó haladásokat tett. *Ez az első virágzás kora*,

IV. A *legújabb kor*, az irodalom újjászületésétől az utolsó forradalomig terjed (1772—1849), melyben az irodalom, tartalom- és formában, egyetemességre s művészetiségre törekedett. *Ez a második virágzás kora.*

A magyar nyelv korszakai.

Nem csak az irodalomban, hanem a nyelvben is észrevehetőek lesznek idők folytával bizonyos belső változások, miknél fogva a nyelv életében is felismerünk némely korszakokat, melyekben az más és másképen tűnik fel.

E változások szerint megkülönböztetjük:

I. Az *ómagyar nyelvet*, mely az ős időkben, s körülbelül az Árpád-ház kihúnytáig, divatozott. Ennek emlékei részint legrégebb történetkönyveink és okleveleinkben találtató egyes nevekben és szókban maradtak fenn, részint az úgy nevezett Halotti Beszédben, mely a keresztyénség felvétele korába visszavihető, s a Königsbergi Töredékben, mely jelen alakjában a XIII. század elejénél nem újabb.

II. A *középmagyar nyelvet*, mely azon innen egész Pázmányig divatozott. Ezt találjuk összes középkori úgynevezett kézirati (vagy kódex-) irodalmunkban, valamint a XVI. század irónál is.

III. Az *újmagyar nyelvet*, mely Pázmány által állapítottván meg, a XVII. századtól fogva az összes új és legújabb irodalomban, s majdnem általánosan a művelt társas beszédben is uralkodik.

Mindegyik nyelvforma a maga helyén tesz rövideden jellemezve.

E nyelvkorokról szólva, ily *rövidítésekkel* élünk: *óm*: ómagyar; *km*: közép magyar; *új*m.: újmagyar; *HB*:: Halotti Beszéd; *KT*:: Königsbergi Töredék.

ELSŐ RÉSZ.**ÓKOR.***Történeti előzmények. Nyelvrokonság.*

A magyarok őskora ázsiai életük homályában végz el. A történetben magyarok csak az ötödik század folytán jelennek meg, midőn utigurok v. ugiurok neve alatt lakjaikat a Dönig kiterjesztették; míg végre hatalmasabb vérrokonaiktól, a kazároktól és később a besenyőktől, lassanként nyugat felé szorítva, a IX. század végén, Árpád nagyfejedelmök alatt,, a Kárpátok és Ádria, a Tarhegy (Kohlenberg

Ausztriában) és az oláh havasok közé eső tartományokat meghódították, s itt közel ezer év óta virágzó birodalmokat megalkották.

A magyar nemzet a középzásiai nagy (scytha v. ural-altaji) néposztálynak, az éjszaki finneket és keleti tarkókat összekötő, legdélnyugatibb tagja, s ehhez képest nyelve is az utóbbi két fajéval szorosan rokon; azonban az indoeurópai vagyis árja nyelvosztály több ágaival is ősrégi hosszas érintkezések nyomait visel. Mindazonáltal a magyar, történet-előtti korában már rokonaitól elszakadván, nyelvét, eredeti természete csodálatosan szívós megőrzésével, önállólag képezte tovább.

6. §.

A magyarok ősvallása.

Mielőtt a keresztyénség a X. században a magyarok között elterjedni kezdett, már *egy istent hittek*, ki alatt a legfőbb jónak megtestesült elvét gondolták, az ég és a föld alkotóját, az elemek atyját, ki a jókat megjutalmazza és gyakran csodás erővel felruhazza, a gonoszokat megbünteti, haragjában mennydörög, s nyilait villámalakban küldi le (amiért a magyar nép a villámot mai napig «isten nyilának® nevezzi), s mint különös védője választott (magyar) népének («magyarok istene®) azt költözéseiben vezérli, örökölt honába (Magyarországba) kalauzolja, s neki meghódított népei felett saját küldetést tűz ki. *Isten* ellentételét Ördö/ty-ben találja, a megtestesült gonosz elvben, kinek neve úgy, valamint Isten neve is, a magyarok keresztyén műnyelvébe is átment. Az összes természetet jó és rossz lelkekkel eltöltnek hitték; azonban csak *a négy elemet*, melyekben Istent jelen lenni tartották, tisztelték énekek, imák és *áldozatokkal*, mik állatokból (többnyire lovakból) és gyümölcsből állottak. Volt soktagú *papságok* ; ezek közt főpapok (táltos), bírák (kádár, a székelyeknél rovóban), jósok, sőt papnők, meg jósnők is. Az *isteni tisztelet* erdőkben, berkekben, hegytetőkön, tavak és folyók mellett ment véghez, hol *oltárok*at emeltek, s azokat képszbrokkal (»bálvány«) is ékesítették. Nagy ünnepélyeken, nagy dolgok szerencsés véghez-vitele után *áldomás* tartatott, midőn t. i. a feláldozott állat a nép által el is kölített, a nagyok pedig nagy lakomákat tartottak. Az isteni tisztelethez tartozott a borkiöntés (libatio), a tánc, a zene. Vallásos szertartással jártak az *eskü*, az *összekeles* (a leányt «eladták®, «vették»); egynejük voltak), a *születés*, *temetkezés* és szeretett *halottak emlékünnepei*: eze-

ken gyászdalokat énekeltek, a sírhalom mellett állatokat áldoztak, halotti torna (versenyviadal, Későbbi neve »udvar«), tánc és lakoma (»tor«) tartatott. A halott rendszerint megégettetett, hamvai tetemeivel együtt többnyire folyók, patakok mellékén vederben sírba tétettek, vagy pedig agyaggal kisímított kerek terei» égettetett meg a halott, csaták után több halottak is együtt, és felettök halom emeltetett, mely néha köszoborral is megjeleltetett. Hitték *a lélek halhatatlanságát*, s azt, hogy az elejtett ellenségek a győzöt a más világon szolgálni fogják, hol a meghalt hősök a földi örömeiket fokozott mértékben élvezik, csillagokon nyargalnak, ott viadalaikat folytatják, melyek az éjszaki fényben s némely különös égi jelenetekben láthatókká lesznek. Mindezek bizonyos értelmi kifejettségét s költői kedély-életét mutatják a mai hazájokba beköltözött magyar nemzetnek; s részben megmagyarázzák azon készséget, melylyel a nép a keresztyénséget tűrte, majd elfogadta; másfelül némely vallási fogalmaik és szokásaiknak a mai nemzeti szokásokban s a nyelv különféle kifejezéseiben is tagadhatatlan nyomai is fennmaradtak.

7. §.

Az ősmagyarok írása, költészete.

Van nyoma a történetben, hogy a magyarok elődei már az V. században ismerték az *írást*; sőt a székelyeknél még a XIII. században is fenn volt az, még pedig felülről lefelé szolgáló, mint a nyelvrokon mongoloké, s pálcácskákba rovatott (rótt írás, rovás). E rovással pedig nem csak holminek följegyzésére, hanem izenetek váltására (levél) is éltek, talán vallásos szövegek és történeti nevezetességeik fenntartására is.

Az eddigiekből is következtethetni, mit egyébiránt a történet is vall, hogy a *költészet* is virágzott őseinknél. Voltak pedig nekik *valóságos, gyász-, politikai énekeik*, és *női dalaik*. De legfontosabb két-ségkívül:

Mondaköltészetők volt, mely a nemzet nevezetesebb viszontagságait, vezérei és hősei bajnoki tetteit részletesen magába foglalván, a nemzeti történet valóságos helyettesének tekintethetik. E hősi vagy történeti énekek szerzője és fenntartója egy külön *dalnoki vend* volt, melynek tagjai Anonymusnál *joculátoroknak*, a XIII. században *igriceknek*, később *hegedősöknek*, *lantosoknak* is neveztek

azon húroa hangszerről (hegedő, lant), melylyel hosszas énekeik előadását kísérték. Ezen énekeket lakomáknál, nemzeti ünnepélyek alkalmával, táborban, csárdákban énekelték. De a nép sem volt azoknak egykedvű hallgatója, sőt eltanulván azokat tőlök, maga is széltiben dallotta, s ezekből táplálkozott azon nemzeti és harcias szellem, mely az összes nemzetet átlengte és jellemezte.

8. §.

A régi magyar mondaköltészet.

Az ősmagyarok történeti énekei *kél nagy mondakört* képeztek, melyek is a következők:

1. A *hűnmonda*, mely a hunok európai hódításait, Atila király 'tetteit, s a hűn birodalom végét tartalmazta.

2. A *régi magyar hősmonda*, mely a Hétmagyar (Hetumoger) dolgait s az ország megvételeit énekelte meg.

Hogy a nemzeti élet említett két nevezetes időszaka emlékeztét a hegedősök, sőt a nép is, századokig fenntartották énekeikben, arról legrégebb krónikáink csalhatatlan bizonyosságot tesznek, sőt ezek a történetek nagy részét épen ezen énekekből merítették. Azonban az idő hosszú folyásában azok a nép emlékezetéből kienyésztek, új meg új fontos események vonván annak figyelmét magokra; aki pedig azokat írásba foglalva hagyta volna ránk, nem volt.

Deák krónikáinkból jóformán kivebetjük e két monda főbb részeit, melyek is a következők:

I. A hűn monda főbb részei:

1. *A hűn és a magyar nemzet eredete*; mely regének része viszont < *yims-arvas s a nőrablás* mondája.

2. *A tárnokvölgyi Ütközet*.

3. *A cezumauri Ütközet*, melynek érdekes részlete a gót *Delre homloknyilának* regéje.

4. *Atila választása, a hadisten kardjának* mondájával.

5. *A cataláni Ütközet*, melynek mellék tagja *Strassburg megtöretése és a spanyol hadjárat*.

6. *Buda meggyilkoltatása*.

7. *Aguiléja veszedelme*, melyhez a *golyamonda* tartozik.

*) A mai hegedűt (Geige) az előbbtitől való megkülönböztetés végett, mely nem vonóval, hanem ujjakkal játszatott, a XVI. században még lengyel hegedőnek nevezték.

8. *Alila utolsó menyekzője s halála*, melyből, elváltozva ki-vált később a népünkél napjainkig is (ismeretes *három koporsó* mondája.

9. *Krimhilda csatája*, s a bűn birodalom vége; és

10. *Csaba mondája*.

11. A magyar hősmonda két fő részre oszlik: az *Álmos mondakörére* s a *Hátságos mondakörére*.

Az Álmos mondakörének fő tagjai:

1. *Álmos hívása*.

2. *Álmos választása*.

3. *Álmos Kióban*.

4. *Álmos Ungban*.

5. *Álmos eltűnése*.

A soktagú Hétszázados mondakörből legismeretesebbek:

1. *Erdély megvétele Tuhutum által*.

2. *Zalán futása*.

3. *A fejér ló regéje* (Pannónia megvétele).

Az Álmos-monda kezdő és vég tagjai még egészen hitregei ködbe vannak burkolva: álom -által volt megjósolva Álmos születése, jövő rendeltetése képekben előtűntetve, s midőn az új haza határait elérte, eltűnik mint Mózes az ígéret földének látása után. A Hétszázados mondaköre már tiszta lettdolgokat foglal magában, de felékesítve számos jelképes és más érdekes mellékreszletekkel.

A régi magyar hősmondához rakodtak le a X. század kalandjait tartalmazó mondák is, melyek közül azonban krónikásaink, s részben a nép, csak háromnak emlékezetét tartották fenn, melyek is ezek:

1. A *Botond-monda*.

2. *Lehel és Bölcsü veszedelmük*, a jászkürt regéjével.

3. *A magyarkák. a gazmagyarok mondája*, mely az eiscnachi vereségre vonatkozik.

— (Például a hűnmoudára *a gímszarvas s a norqlás mondája*, a régi magyar hősmondára *a fejér ló regéje* szolgálhatnak az írod, Olvasókönyvben I. köt. 1. és 2. szám alatt).

MÁSODIK RÉSZ.

KÖZÉPKOR.

9. §.

A nemzeti irodalom első időszaka: A keresztyen magyar irodalom kezdete. (Árpádok kora. XI—XIII. század).

A keresztyénség behozatala, s ezzel a magyar államnak új intézvényekkel tovább fejlesztése szent István király alatt és óta, a magyar nyelvre mély hatást gyakorlott. T. i. az új vallás és kormányforma egészen új fogalmakkal gazdagította és új irányban fejlesztette az elméket: ezeket pedig az addig tisztán csak a nemzeti hit- és népeletet kifejező nyelvnek is ki kellett fejeznie. Nyelvünknek ezen átalakulása, vagyis az európai észjáráshoz alkalmazkodása, az árpádi királyok korában ment véghez, még pedig oly szerencsével, hogy sajtáságából nem vesztett semmit, csak bővült és változatosabb lett.

‘Az új vallás elterjesztése szükségessé tette nem csak az *élő szóval való oktatást*, mit eleinte az idegen papok *magyar tolmácsok* segédelmével eszközöltek, utóbb magyar papok folytattak; hanem a *vallás főbb igazságainak*, a templomban olvastatni szokott *evangéliomi szakaszoknak*, a *szerkönyvnek* (rituálé), és némely köz *imák és énekeknek* írásba foglalását is, mert az egyház tanai s az isteni tisztelet egyformasága azt múlthatatlanul követelte. A keresztyén magyar papok voltak tehát azok, kik, ha ismerték is a keleti magyar írást, mellőzve azt az ősvallással összefüggése miatt, az egyház szükségei tekintetéből a njagyar nyelvet új betűrendszerrel (a deákkal) kezdték írni, s ezzel az *európai magyar irodalomnak*, a keresztyénség behozatalával egyidejűleg, *megvetették alapját*, tehát *legott István alatt*. Egyes papok buzgóságából lassanként úgy megszorodtak a templomi imák és énekek, hogy a zsinatok, a dogmák épségben fenntartása tekintetéből, szükségesnek ítélték ilyeknek a templomban elmondását és éneklését eltiltani, s az engedelmet azokra szorítani, miket magok megvizsgáltak és helyeselték.

A XIII. század folytán népi szerzetek keletkezővén, különösen a ferenci és dömés barátok és apácák, ezek számára a vallásos irodalom is bővült, s az *evangéliomok és zsoltárok* mellett *vallásos elmélkedések, szmtbeszédék és legendák* is készültek. így a cz. Margit Életében említ-

tetnek már egyebeken kívül *sz. István, Imre, László, Erzsébet Életeik, a Zsoltárok*, úgy a *Passió* is.

10. §.

A magyar irodalom legrégebb emlékei.

Azonban csak egykét lapra megyen az, mi az összes Árpádkorból irodalmi emlékül fennmaradt.

Első az úgynevezett *Halót'i Beszéd és Könyörgés*, mely a nemzeti múzeumnak későbbi ugyan, t. i. XII. századbéli, kódexében (Pray-códex) találtatik; de ba tekintetbe vesszük, hogy hangtani viszonyai és helyesírása a legrégebb krónikákban és oklevelekben előforduló magyar nevek és szók helyesírásával szorosan egyezik, hogy benne némely nyelvtani ősi formák vannak fenn, melyek már a XIV. század emlékeiben s azon túl többé elő nem fordulnak: e kettős darabot bátran, sőt szükségképen, a keresztyén magyar irodalom első zsengei közzé sorozhatjuk s azt egyenesen az Istvánkori! *első magyar szétkönyv maradványának* tarthatjuk. Helyesírásának egyenetlenségei a többszöri másoltatást árulják el. .

Ámbár e kettős darab nem több mint 274 szóból áll, mégis egymaga tanulságosabb, különösen a nyelv némely grammatikai formái kifejlődésére, utóbbi egész kötetnyi maradványoknál. Es csakugyan ez nyújtott alapot a nagy Révai váratlan fölfedezéseinek nyelvünk alkotása körül, melyek halhatatlan commentárjában vannak közzé téve.

A szöveg kritikai magyarázatokkal: Révainál (Antiquitates Literaturai Hung. I. 1803.), Döbrenteinél (Régi Magyar Nyelvmélekek I. 183. hasonmással is), nálam (az Ó és Középkori M. Nemz. irod. Tört. I. 39—47. §§. és az *irod. Olv.* I. kötetében a 3. és 4. szám alatt).

A másik, csak 1864-ben ismeretessé lett, emlék az úgynevezett *Kónigdtergi Töredék*, mely egy *szűz Már iáról való elmélkedésnek* vége, s még kevesebb t. i. csak 70 szóból áll, s helyesírásban és nyelvtani tekintetben az előbbivel tökéletesen egyező.

(Szövege akönigsbergi egyetemi könyvtáreredetieről vett hasonmás után hitelesen és hibátlanul először *irod. Olv.-könyvecemben* jelent meg, nyelvészeti észrevételekkel).

Az I. András korabeli ima (Jerney: Magyar Nyelvkincsck II.) alig kétséges, hogy Literáti Nemes Sámuel gyártmánya.

11. §.

Költészet az árpádi korszakban.

A költészet üzői és fenntartói folyvást *a hegedősök* vagyis akkori nevezettel *igricek* voltak, kik énekeikkel mulattatva a népet, bevándorolták az egész országot. De voltak a nagyurak váraiban, sőt a kirá-

lyi udvarnál is ily énekesek, kiknek eltartására külön jószágok ('Igrici*) voltak rendelve. Ezek főleg *történeti énekeket* adtak elő, s nem csak a regi hím s magyar hősmondát őrzötték meg, hanem a királyok kora nevezetesb történetéit is, versbe foglalva (*királymondakör*), hegedő vagyis lant mellett énekeltek.

A *királymondakör* azon nevezetesb tagjai, melyek a krónikások által vagy említettnek, vagy felhasználáltak:

1. *István király halála.*
2. *Béla herceg párviadala a pomerániai herceggel.*
3. *Endre és Béla Várkonyon.*

4. *A cserhalmi Ütközet*, melynek epizódja a magyar rablánya megmenetése László hg. által.

5. *Salamon király* háborúi, viszontagságai és vége (egy kikerekített népepos prózai kivonata).

6. *László király és Charitás.*

7. *Kálmán és Álmos.*

8. *Vak Béla és Borics.*

(A *királymondakörre* például szolgálhat annak két tagja: *Endre és Béla Várkonyon*, és *A cserhalmi ütközet* az *Jrod. Olv.* I. köt. 6. és 7. számai alatt).

A XIII. század folytában éltek még *az ösvallási énekek* is; az I. Béla alatti fejevári gyűlés története *a politikai költészetnek* is fenntartotta nyomát; sz. Gellérd életírója pedig *a népdal-költészetét*. Ezek mellett hathatósan indult meg az új egyház és egyes papok buzgóságából a *keresztyén szent éltek* is, természetesen a deák himnusok nyomán, mint más népeknél.

Végre a XIII. században nyomait találjuk a *mysteriumoknak* is, vagyis oly népies szindaraboknak, melyek eleinte szent történeteket tárgyaltak, de utóbb világias, sőt erkölcstelen intermezzóik és énekeik által a zsinatok tilalmait is felhívták magok ellen.

12. §.

Az ómagyar nyelv sajátosságai.

Az ómagyar nyelv:

1. *Hangzóiban nagyobb változatossággal bírt a mainál.* Névszerint a zárt *a* és nyílt *o* mellett még egy-egy tompább mely hangzója volt. Ez a tompa *a* az *o*-hoz közelítvén hangzásában, *o*-val íratott is (mi így fejezhetjük ki: *a*), péld. *hatóim*, *Orod*, azaz: hátúim, Árad; — a tompa *o* pedig az «-hoz közelítvén, *w*-val íratott (azaz δ), péld. *mund*, *húg*: mond, hogy. Mindkettőre példa azonegy szóban: *ozve*, *nopun*, *odutta*, vagyis: azok, napon, adotta azaz adta. — A mai közép é hang is még

szélüben nem csak ö-vel váltakozott, mint ma is, hanem í-vel is, péld. *mige, igg, is, Petir*, ma: még, egy, ős, Péter.

2. *Gazdagabb volt ikerhangzókbán*, azaz diphthongusokban, melyek névszerint az *eö, ou*; így: *félévi, elevt*, olv. fele-öl, ele-ött, ma már összeolvadva: felöl, előtt; továbbá: *bovdog, jón, tou, ovga*, azaz: boudog, jau, táu, ougya; ma: bódog v. boldog, jó, tó, ódja vagy oldja.

3. Jellemzők a *kihangzások*, péld. *gimilci, alrnu, zerelmu, Zenuholmu, nagu*, olv. gyimilcs', aim", szereim", Szen"thalm", nagy", ma: gyümölcs, álom, szerelem, Színhalom, nagy. De ezek korán kezdtek kiavúlni, s a kwban már csak kevés, az lymban még kevesebb szóra szorítottak.

4. Bírta még nyelvünk a keletiekben oly gyekor *eh kemény torokhangot* is. Példák: *chomuv, turchucat, cholt*, olv. 'hamu', törehókat, chalt; ma: hamu, torkokat, halt, de holt is.

5. Erősen szerepelt az *ómban* a *v* ajakszellet, majd a szók elején: *vize, uimadsaguc*, olv. 'ize, 'imádságok; majd a szók végén: *mii; tiv, iv, kinzotv, kezdetv*, azaz: mi', ti', i' (ma: ök), kinzát, kezdet. Nem kevésbé a *h* gyöngye torokszellet s a *j* ínyszellet, de ezek a *km* nyelvben is még igen szaporák.

6. Némely *ragok még fenntartották volt önállóságokat*, s így hangzótok megváltozása nélkül ragadtak a hangrendileg más hangzójtvt töszóhoz, különösen a *nek, ben, bele*; így Anonymusnál: *Ousadumec*, a HB-ben *iovbín, uruzagbele*, olvasd: Acsád'nek, jouben, örőszág-bele, ma: Acsádnak, jóban, országba.

4. Némely *ragozások* még első, *eredeti*, változatlan *alakj okban* divatoztak. így a birtokragozásban, hol egy birtok s több birtokos van, az egy birtok és egy birtokos formájához egyszerűen oda ragoztatott a többesnek ragja *k* v. *ok ök*; péld. olvassuk a HB-ben *uromc, isemvcvf*, olv. ur °mk, isemököt, azaz: uram-fc, ösem-öfc-öt; a fcmban már: urank uronk, ösenk és ösönk; az *újmbnn* közönségesen: urunk, ösünk. A jelentő s a foglaló mód jelen idejében a többes első és harmadik személyben, határozatlan formában, találjuk: HB. *vogmvc, uimaggomuc uimaggonok*: olvasd: vagy-m-ö/v, 'imád-j-am-ök, 'imád-j-on-ák, a im-ban: vágyónk, imádjunk, az úmban: vagyunk, imádjunk. — így a jelentő mód félmúltjának egyes harmadik személye a határozott formában szinte még első elemeit mutatja fel, hol ajakszellet közbejötté nélkül, hol azzal. Példák: *tilutoa, munda, hadlava, terumteve*, olv. tilótá-a, mőndá-a, hadla'a, terömte'e; az ómban már; tiltó, mondd, halld, teremte. —

Az *ik* igerag is meg összeolvadás nőikül ragadt a feltételes mód jelen, egyes, harmadik személyéhez: HB. *eneyc*, olv. *e-ne-ik* ¹⁾), a *km* és *űjm*-bah az *ei* összeolvadásával már: *ennék*. így a többes első személy-raga is összeolvad a feltételes mód ragával: KT. *lelhetneyc*, olv. *lelhet-ne-in-k*, a *km* és *tí*/mban szinte az *ei* összeolvadásával: *lelhetnénk*.

8. Sok szót és szóalakot bírt még az *óm* nyelv, mely később végkép kiavúlt, s melyek közül mint legnevezeteseb felhozható a személyes névmás többes harmadik személye: *iv*, olv. *i**, mely tökéletes öszhangzásban van a két más személy *óm* formájával *miv*, *tiv*; a *km* és *v*/mban már *mi*, *ti*, *c%*, vagy *mik*, *mink*, *tik*, *Űk*.

Kétségkívül még több vonásokkal lehetne az *óm* nyelvet jellemezni, ha annak több és hosszab emlékei maradtak volna fenn öszszefüggő beszédben. Itt olyak hozattak fel, melyek a *Zcm*-ban már nem fordulnak elő, s így kirekesztőleg az *o'm*-nak sajátai.

13. §.

*A nemzeti irodalom második időszaka. A nemzeti irodalom fejlődése.
(Lajos és Zsigmond kora. XIV. XV. század).*

Az Árpádok alatt megindult vallási irodalom, főleg a népies szerzetek elszaporodtával, a XIV. században szükségkép új lendületet vett. Arra rendeltetve, hogy a népet közvetlenül tanítsák, a hit igazsá-gai előadására szükség volt magokat különösen a nép nyelvén gyakoroltok, s így számokra, valamint a nőszertetek (apácák) lelki táplálására, kik közt csak kevesen s kivételesen bírták a deák nyelvet, a keresztyén vallás írott kútfeje a *biblia* lefordítottatott, továbbá az *agenda*, *hittanítások*, *szent elmékedések*, *szent beszédek*, (a kor szónokai közt nevezetessé lett *Andris* marianostrai pálos perjel, de kinek beszédeit nem bírjuk), *legendák*, s különféle *buzgalmi munkák*, s ezekben a magán és templomi buzgóság előmozdítására szánt *vallásos ének k* is fordulnak elő nagy számmal, képzetesebb szerzetesek által készítve. Mind ezek, nálunk is mint másutt, leginkább *fordítások* voltak deák nyelvből. Azon tapadó hűség, melylyel a középkor általában ragaszkodott a szentfrás betűjéhez, azon hatás, melyet a deák szöveg a még fejtetlen nyelven dolgozókra gyakorlott, ezt többnyire fesszé, erőltetete,

¹⁾ E szó fejtegetésénél figyelmeztetni kell *A* tanulót az *eszik* ige gyökerére: *e'*, melyből a gyenge torokszellet megtartásával származik az *eh*, *ch-es*, *eh-ezik*; annak elváltozásával az *eszik*, *egyik*; annak áthasonlásával (assimilációjával) az *enni* *ennék*; annak teljes elhallgatásával az *o-hetik*, *e-neik* (mint feljebb).

gyakran idegenszerűvé tette; s az eredetinek nem mindig biztos megértése sokszor merőben hibás helyeket csúsztatott ez időszak írásaiba. Másfelül azonban e kor emlékeit rövidség és tömörség bélyegzi, mely sokszor nem csak hathatós, de helyenként szép irányt is eredményez; s a még számos ősrégi nyelvfordulatok, később kiavült nyelvtani formák és szók, s nem kevésbé a dunai nyelvjárás, mely ez időszakban uralkodó volt az irodalomban, s eredeti sajátosságaitól még kevésbé hajlott el, ez emlékekre az ódontság bélyegét nyomják. Másfelül ez időszakban vétetett a *helyesírás* is rendszeres művelés alá a ferenci bibliafordítók által, kik a deák alphabetumban nem képviselt hangokat, eltérve a régi oklevelek szokásától, melyek azokra kettős betűket használtak, egyes jelekkel fejezték ki (é: c; L>: cs· z, z: sz; z, f: z<; g, I, ú, t: gy, ly, ny, ty. é: *nyílt e*; é vagy e: *nyílt e*; a középe e minden jel nélkül maradván).

E második időszak nevezetese középmagyar irodalmi maradványai ezek.

1. *A ferenciek bibliája*, melynek részei a bécsi cs. könyvtár Révai-có-s dexében s a müncheni kir. könyvtár Jászay-códexében jutottak reánk, de már későbbi másolatokban, mert míg a nyelv jellemének összehasonlító gondó vizsgálata a munkát legalább is a XIV. század elejére téteti velünk (I. A. M. Ó és Középkori irod. Tört. I. k. 67. §.), az elsőbb kódex kétségtelenül Zsigmond idejében készült, emez pedig, a Huss János eretnekségének követéséért Zsigmond alatt Moldvába futott két ferenci barát, Tamás és Bálint által változtatva Íratván le, egy, később szintén Moldvában újra (1466) leírt példányban maradt fenn. Az elsőbb kódex az ótestamentom némely könyveit (*Rút könyvét, a kis Prófétákat* s néhány *apokryph* könyveket), a másik *a négy evangélistát* tartalmazza. A nyelv jelleme után ítélve a gyulafejevári püspöki könyvtár Döbrentei-códexében foglalt *Zsoltárok, Énekek Éneke* és *Jób* könyve József eredetűeknek látszanak az imént említett bibliafordításokkal, de sokkal újabb másolatokban maradván ránk (1508), tetemesb változásokon is mentek keresztül, különösen a nyelvjárásra s a helyesírásra nézve, mely egészen a másolat korával egyező (I. a M. irod. Tört. I. k. u. ott).

Az egyházban olvastatni szokott *evangeliomi és epistolai darabok* szinte a Döbrentei-códexben, hihetőleg a XV. század első feléből vannak.

Kiadások. Az ótestamentomi könyveké: az akadémia Régi M. Nyelvelm. I. kötetében.

A négy evangélistáé u. ott a III. kötetben.

(Példái a *Régi Bibliára* szolgálhat Máté XXV. részének két töredéke az *Irod. Ohv.* I. k. 8. száma, kísérve nyelvészeti fejtegetésekkel).

A *Jób* könyvéből, *Zsoltárokból* s az *Énekek Éneke*ből mutatványok a M. irod. Tört. I. kötetében.

2. A *Passió* több szerkezetben maradt fenn: 1. a Döbrentei-códexben, egyszerűen a négy evangélista illető részeiből összeállítva, templomi használatra. A XIV- századból. 2. A Winkler-códexben, s újabb változatokkal a Nádor-códexben, egy az evangéliumok alapján szabadon dolgozott s elmélkedésekkel, szentatyák és doktorok mondásaikkal átszőtt szerkezet. A XIV. század vége vagy a XV. sz. eleje tájáról. 3. Az Érsekújvári kódexben egy, napok és órák szerint bele szőtt elmélkedések és imákkal ellátott szerkezet, bevezetése a Nádor-códexben is. A XV. század első feléből. 4. A Debreceni kódexben egy rövid szerkezet, mely csak hordozója intő észrevételeknek, a XV. sz. közepéből.

Kiadások: 1. 3. és 4. számok: Magyar Passió, kiadta Toldy F. Pest. 1856.

A 2. számú a Winkler kód. szerint: Régi M. Nyelvoml. IV. köt. 2. szállítv. A Nádor-códex szövege: Nádor-Códex, kiadta Toldy F. Pest. 1857.

3. *Márta Siralma*, úgy látszik sz. Bernát Lamentációja után dolgozva, de teljes szabadsággal; régi irodalmunk egyik legszebb s valóban költői darabja, a XV. század első negyedéből; a Wcód., s némi változatokkal a Nádor-códexben.

— (Egy töredéke az *irod. Olo.* I. k. 12. szám alatt). —

Kiadások: a Wcód. ut. Régi M. Nyelvoml. IV. k. 2. szállítv., emez: Nádor-Códex, kiadta Toldy F.— S a kiejtés szerint átírva a M. irod. Tört. I.k- Példatárában.

4. *Vallásos tanítások és elmélkedések*, különösen a Guary-, Virginia-, Nádor-códexben, stb.

Kiadások: Kettős elmélkedés a világi dolgok állhatatlanságáról s a gonoszok veszedelméről, 1. Nádor-Códex kiadta Toldy F.

»Néminemő jegyök kiből embőr vélheti, hogy ha idvözülendő avagy ha elveszendő<: Régi M. Nyelvem'. IV. k. 1. szállítv. »

5. *Vallásos énekek* a Döbrentei-, Winkler-, Nádor-códexben, breviárium! hymnusok után, kétségkívül a XIV. századból, ügyetlen verseléscl. — Sok szépséggel bír, bár ezeknél nem kevesbbé régi, cz. Bernát hymnusa a felfeszített Krisztushoz, a Czech-códexben.

Kiadások: Breviáriumi hymnusok: Régi M. Nyelvoml. IV. k. 1. szállítv. és Nádor-Cód. kiadta Toldy 1857. itt hangjegyekkel.

8z. Bernát hymnusa: Régi M. Nyelvoml. II. köt. Mutatványok mind ezekből a M. irod. Tört. I. kötete Példatárában — (s egy töredéke az *irod. Olo.* I. k. 13. szám alatt).

6. *Imák*, több kódexben elszórva. Nevzetcsb imakönyvek ez időszakbeli szöveggel: a Kinizsi Pálnée (Czech-códex, hártján, az akadémiai könyvt.) > „Bódog asszon Bórái", szinte Kinizsinée egykoron (hártján, a keszthelyi könyvt.); Breviárium (Döbrentei-cód. a gyulaféjvári könyvt.) stb.

Kiadva csak a Czech-cód. M. Nyelvoml. II. köt.

7. *Legendák.* — *Sz. Margité*, a XIV. sz. elejéről, de mely többször átiratott, változtatva, s így régi színét nagy részben elvesztette. Egyetlen példánya (a XVI. cz. elején írva) a nem. múzeumban. .

Kiadások. Prayé: Vita S. Elisabethae nee non B. Margaritae Virg. Tyn. 1770. — Vajda Sámuel tihanyi apaté Buda 1782. — Toldy: Régi M. Legendák . Tára. I. köt. — (Egy töredéke az *irod. Olv.* I. köt. 14. sz. alatt).

Sz. Ferencit. egy nagyobb, a XIV. század elejéről, a régi biblia kétségtelen kortársa, az Ehrenfeld-códexben; egy kis töredék a Simor-códexben (nemz, muz.); egy kis legenda a Virginia-códexben (az akad, könyvt.).

Kiadások sajtó alatt Toldy Legendák-Tára IV. kötetében. — (Egy töredéke a nagy Ferenclégeudának az *irod. Olv.* I. köt. 15. szám alatt).

Sz. Orsolyáé a Nádor-códexben.

Kiadások: Nádor-códex, kiadta Toldy F., ér a Régi M. Legendák Tára I. kötetében.

14. §.

A harmadik időszak (Mátyás s a Jagellók kora) klastromi irodalma.

A klastromi irodalom e korban az clébbncniének folytatása. De gazdagabb különösen a *legendák* szakában, s *postilláival és prédikációival*, melyek elégséges számmal maradtak fenn. (Híres szónokot csak Mátyás idejéből négyet hozhatni fel, de munkáikat nem ismerjük.) A *nyelv* azokban függetlenebb a deáktól, s e szerint nem csak önállóbb s szabadabban mozgó, hanem általában folyóbb; a régi darabosságot könnyűség, az ingadozást biztosság, de a tömötséget és erőt egyszersemind kényelmes bőség váltja fel, néha mindazáltal numerussal, sőt valódi szépséggel párosúlva. Másfelül amaz ódon szín, mely az elébbi időszak maradványait jellemzi, itt már nagyrészt elenyésztett; a mainap avúltaknak tartott nyelvtani formák csak elvéve fordulnak elő, s az avúlt szók is gondosan felcseréltetnek más, ma már közönséges, kifejezésekkel. Nem kevés az e korbelti maradványok közöl csak megújított átírása régibb szövegeknek, amiért azokon bizonyos egyenetlenséget venni észre. A határt a két időszak közt legbiztosban a *Bátori László* meghalt 1456 körül) *bibliafordítás* ti képezik, melyekben már határozottan új szellem lengedcz.

A harmadik időszak .nevezetesb maradványai:

1. A *Sátori Lászlónak* tulajdonított *biblia*, melynek részeit az esztergami érseki könyvtár Jordánszky-códexe tartotta fenn. Ilyck *Mózeses lit könyve*(az I. töredékes), *Jizsue*, a *Lírák* könyve, 8 az *Újszövetség*, de mégis Pál apostol levelei nélkül.

A *Zsoltárkönyvnek* egy közel-teljes szerkezete, úgymint a Velikei Ger-gely másolatában 1522. (keszthelyi kód. a keszthelyi Festetics-könyvtárban) s a Pápai Pál másolatában 1533. (Kulcsár-cód. a nemz, muzeum könyvtaré-

ban.) — *Egyes zsolnárok* a Czech és Batthyány-códexekben, amaz régi alapon, ez határozottan újabb.

Számos *Perikopák*, vagyis evangéliumi és epistolai leckék, majd a régi ferenci- és a Bátoribiblia alapján (a Winkler és Pozsonyi kódexekben levők), majd csak Bátorien (Virgínia-, Erdy-cód.), majd, részben legalább, egészen önálló (Érsekújv. kód.), áltájjában ez időszak későbbi éveiből.

Kiadások: Bátoriból két töredék a. M. irod. Tört. II. a Példatárban; (két más az *irod. Olv.* I. köt. 9. az. alatt). Az egész kinyomtatva s legközelebb megjelenendő az akadémiai Régi M. Nyelvmélekek V. kötetében. ‘

A Keszthelyi kódexből csak egy zsolnár az Idézett Példatárban. — A Kulcsár-códexből több töredék a Kulcsár Hasznos Mulats. 1817-ki folyamában. Megjelenendő egészen a Régi M. Nyelvmélekek VI. kötetében.

2. *Vallásos tanítások*, különösen a Winkl., Nádor, Nagyszombati, Debreceni, Horvát, Kazinczy, Teleki, Érsekújvárt kódexekben.

Kiadások: a Winkleréi Régi M. Nyelvmélekek IV. k. 2. szállítv. — a Nádoréi a Nádor-códexben, Pest, 1857.

3. *Szerzetesi íráások*, különösen sz. Jeromosé (Virgín.), Bernaté (Horvát), Bonaventúráé (Vitkovics, Teleki, Weszprémi codd.). A dömés szüzeknek Váci Pál-féle 1474-ki szabályzata elveszett: a clarissák elveszve volt Ordináriuma a Lánghy-códexben újra felfedeztetett (m. akad. könyvt.).

Kiadatlanok.

4. *Postülák is Prédikációk:* nagyobb számmal különösen a Cornides-, a Debreceni, és az Erdy-códexekben.

Kiadások: Beszéd sz. Pál testének Magyarországra hozataláról az Erdy-códexből az idézett Példatárban s a Toldy M. Szentek Legendáiban. — Egy példázó beszéd az Érsekújvár! kódexből az id. Példatárban. — (Például Sz. *Tamás apostolról való prédikáció* a Debreceni kódexből az *irod. Olv.* I. köt. 16. cz. alatt).

5. *Vallásos ónekek* a Batthyány-hymnáriumban hangjegyekkel (a gyulafejérvári könyvtár.), a Peef-cód. (n. muz.), a Keszthelyi, a Gyöngyösi kódexben (akad. könyvt.). — 1400 körül annyira meggyűlt az énekkészlet, hogy az egyház szükségesnek látta megvizsgálását s külön helybenhagyását a dogmailag tiszta énekeknek. Ha ezek gyűjteményét bímók! — A sz. István jobbára készült ének nyomtatva is megjelent Nürnbergben 1484-ben; amint ma bírjuk azt, változtatva van s ódon jelleméből kivetköztetve.

Kiadások: Hymnus a teremtsről, a Példatárban. Vásárhelyi András éneke a szűz Máriához, egy más Sz. Lászlóhoz Révai Elegyes Versei todalékában, a Példatárban. — (és az *irod. Olv.* I. köt. 17. szám alatt; a »Qui habitat« a Keszthelyi kódexből ugyanitt a 18. sz. alatt).

6. *Imakönyvek:* a Gömör-, Pozsonyi, a Kriza-, Festetics és Thewrewk-códexekben. Elszórva egyes imák sok helyt.

Kiadva semmi.

7. *Legendák.* — a) *A Debreceni könyvtár legendáriuma*, hihetőleg ez időszak első tizedéből; csonka, mert az egyházi éveknek csak egy harmadára terjed (sz. András napjától gyümölcsoltó Boldog-Asszonyig); szabályos gondos nyelven, sima irálylyal.

Kiadása: Toldy: Régi M. Legendák Tára, V. köt. Pest 1858. bő ismertetéssel.

b) A névtelen *Carthausi legendáriuma*, az Erdy-códexben (140—675. 11.), az egész egyházi év nevezetesb szentéiről: ez időszak vég éveiből; egyenetlen irálylyal, mi azt gyaníttatja, hogy a szerző régibb szövegeket vett fel szerkesztményébe, bár átdolgozva.

Kiadva csak részei. így sz. László kir. élete Erdy által 1831-b. a Tudománytár I. köt.; sz. Istváné s a Pál tetemei kihozása a M. ír. Tört. II. köt. Példatárában; újra sz. Istváné Erdy Hartvicusában, Pest, 1854; sz. Orsolyáé a R. M. Leg. Tára I. köt. — Onállólág: Dychewseges zent Ersebe.th Azzonnak Innepeeról, Toldy F. által, bevezetéssel és jegyzetekkel. Pest, 1857. a cz. Istv. Társulat költ. — Magyar Szentek Legendái a Carthausi Névtelentől bevezetéssel és jegyz. Toldy F. által Pest, 1859. — (Az *irod. Oh. I.* köt. 18. száma alatt taláztatik sz. *Gellérd élete* s a 19. és 20. számok alatt *Béla király Lengyelországban*, valamint *Salamon és László viadalk* sz. László életéből).

c) Számos egyes legendák és példák elszórva sokféle kódexekben.

Kiadva: sz. Euphrosina, Apaiin, Adviga, Adóiján, Elek, Zsófia, Mária Aegyptiaca, Orsolya a Nádor-códexben Toldy által betűhíven, ésismét új írásmóddal a Régi M. Legendák Tára I. köt. Antiochiai Margit, Anna, Barlaám, Elek, Orsolyáé a Kazinczy-códexből ugyanott. — Sz. Krisztináé a R. M. Leg. V. köt. — Sz. Domonkos életének töredéke a M. irod. Tört. II. köt. Példatárában.

15. §.

Költészet a második és harmadik időszakban.

A költészet csak folytatása volt a réginék. A magyar nemes ifjúság *a rimés krónikákból* tanulta ismerni hazája történeteit. *A hegedősök* a hagyományosan átvett régi énekek készletét az újabb nevezetes események verses tárgyalásával nevelték. Záh Klára és Felicián esete, Kis Károly király veszedelme, Kont István fővétele, a harminckét¹ nemes kivégeztetése stb mint énekek tárgyai nyilván említetnek meg XV., sőt XVI. századbéli írók által is. A regényes énekek közül a Toldi-mondát XIV. századbéli alakulásában ismerte még Ilosvai Péter (XVI. száz.); Tar Lőrinc pokoljárataét Tinódi; Oriás Lóránt regéi, melyek kétségkívül az Anjouk uralma alatt szívárogtak be az olasz földről, a Hunyadi udvarában emlegettetnek. Mind ezek, úgy átszik, csak száj hagyományként p le nem írva szálltak korról korra.

A legrégibb írott historiáé ének, mely e korból, még pedig hihetőleg a XIV. sz. második feléből, reánk maradt: *Pannónia meg vét el é-*

rül szól, 8 így kezdődik: »Emlekezzenk régiekrel<; de ez az ismeretes Szvatopolk-mondát nem a száj hagyományból meríti, hanem valamely papnak műve, ki azt egyenesen a régi deák krónika után dolgozta (az úgy nevezett bécsi Képes Krónika szerint). Nyelv tekintetében az becses, de költői érdemmel nem bír: szárazabb a krónikánál, mely azt a hegedősök énekeiből kölcsönözte. Ezen kívül csak egy pár más ily ének volt eddig ismeretes (Mátyás király, Beriszló Péter, Both János felett): inkább dicsérő és kesergő, mint elbeszélő darabok. Annál örvedetesb jelenet a Thaly Kálmán által legújabbán kiadott egykorú ének: *Szabács viadalja* 1476 (100 vers), melyet, történetkútfői fontosságán kívül, tömött, szemlélhető s élénk előadás tesz becsessé.

A *keresztyén epikának* is egyetlen, de tekintélyes maradványa az Érsekújvári kódexben találtató *Katalinlegenda*, mely párosán rímlő nyolcasokban írva 4067 versre terjed. Az elbeszélés egyszerűen a történeti egymásutánt követi, de sebesen halad; az öszves tárgyalás könnyű, szabad, eleven, folyó.

A *gúnyköltészetnek*, melyről a história is emlékezik, csak egy, de szinte figyelemre méltó maradványa Apáti Ferenc úgy nevezett *Feddő éneke*, mely a társadalom romlottságát a Jagellók korában élesen ostorozza.

Kiadások: Pannónia megvétele: Révainál, Elegyes Verseiben, Pozn. 1787. — Dugonicsé az Etelka kiadásában hűtelen). A M. irod. Tört. I. a Példatárban — s az *irod. Olv.* I. köt. 21. szám alatt. Ennek bővebb története és vizsgálata: Toldy A. M. Történeti Költészet. I. k. Bécs 1850. — *Emlékdal Mátyás kir. felett*, a Gyöngyösi kódexből, s a Gergely deák gyászéneke *Both Jánosról* a Paksy-kódexből kiadva a Régi M. Nyelvmélekek II. köt. 2. oszt. 4. és 89. II. — *Sxabács viadalja:* Thalynál a Századok 1872-ki folyama 8—22. 11. — Alexandriai cz. *Katalin verses Legendája*, kiadta Toldy F. Pest 1855 (s némi töredéke az *irod. Olv.* I. köt. a 23. szám alatt). — *Apáti énekét* a Peer-kódexből Révai adta ki először Elegyes Versei mellett 1787. (Megvan a Középkori M. irod. Tört. Példatárában is az I. és III. kiadásban).

Végre a *népköltészetnek* egy, középkori Európáéval közös, ága az úgynevezett *mysteriumok*, melyek nyoma az első időszakba szolgál vissza; ez papok, majd vándor színészek (»mimusok<), sőt maga a nép által is, üzetett Eleinte új testamen tömi tárgyak, különösen a passió, utóbb más bibliai és legendái részletek is adattak elő, egyszerű beszélgetésekben, közbeseött énekekkel (ádventi, karácson, passiói, húsvéti, pünkösdi játékok). Az így előadott darabok részei közzé utóbb világi, tréfás, sőt csintalan jelenetek is csúsztak, míg a Jagellók korában úgy látszik az utóbbiak kiszoríták a vallásos előadásokat, s veszélyes

elterjedést nyertek. E darabok, amennyiben nem voltak is rögtönözve, valamint a hegedősök énekei, aligha leíráttak valaha, és csak hagyományilag maradtak fenn. Nem kételkedhetünk, hogy amelyek az utóbbi években a nép ajkáról leíráttak, korántsem a reformáció utáni időkből keletkeztek, hanem egyenesen a középkorból származnak, bár idő folytában mind egyes részeket vagy sorokat elejtettek, miután leginkább csak gyermekeknél vannak fenn, mind nyelvek időről időre megújulván, ódon színét elvesztette. S amelyeket így ismerünk, a nép igen primitív szerzeményeit hagynak bennök felismernünk, melyek a külföld ismeretes mysteriumaival, avagy csak a köztünk élő német népével sem állják ki az összehasonlítást. Népünk kedélyes szeszének villanatai azonban bennök helyenként félre-ismerhetetlenek. Milyenek lehettek a papok által készült mysteriumok, arra nézve, minden emlék hiányában, még csak gyanításunk sem lehet.

Kiadva eddig mindössze csak néhány *kardesoni játék* van, mik között egy, mely még most is játszik Zala-Egerszegen, közölve Torkos Sándor által a M. Nyelvészet IV. folyamában Pest 1859, s újra a M. irod. Tört. Példatárában, a 3. kiadásban (valamint az *irod. Olv.* I. köt. a 24. sz. alatt.) — a Kisfaludy-Társaság kiadásában.

A népies költészet e különféle nemei mellett, Mátyás király korában, midőn a classical tanulmányok hazánkban is nem csekély kiterjedésben üzetni kezdtek, ezek, úgy látszik, a magyar költészetre is hatottak úgy, hogy abban egy *classical műiskola* keletkezett, melynek képviselőiül tekinthetők: *C'esinge János*, a, János Pannónius néven európai hírű újlatin költő (f 1471), ki magyar hadi énekeket is költött; *Gábor* a király kedvenc költője, ki dalokat és eposi énekeket, — végre *Budai Simon*, ki szinte azon idők módja szerint panegyrikonokat írt. De miután ezeknek költeményei teljesen elvesztek, rólok itt egyebet, mint hogy léteztek, mondanunk nem lehet. — Hogy ezen alig felkapott irány századokra ismét kienyészett költészetünkből, könnyen megérthető, ha a Mátyás halála utáni míveltségi süllyedést tekintetbe vesszük.

16. §.

Vegyes szakok.

Ezek s ilyenekben határozódik középkori irodalmunk. *Történetírásra* nem fordult elé ok, mert a tanult rendek deák krónikát olvasták, a fiatalság s a nép pedig a történetekkel históriás énekekből ismerkedett meg. Mindazáltal itt-ott egyes kisebb történeti feljegyzések már történtek magyar nyelven, amilyen péld. »Kászon szék ere-

dcte« 1490 tájról, «Maros szék tisztei nemek és ágak szerint» 1491 — 1515 (említve az Erdélyi M. Társ. Munkái közt, 291. 1., s az utóbbi kiadva egy 1775-ki másolat után a Századok II. évfoly. 678—80. 11.).

Vannak némi nyomai a *nyelvészetnek* is. *Cesíngé János*, a költő, magyar nyelvtant írt, melynek azonban a XVI. században már elveszése fájlatatott. *Nyírkállai Tamás* 1484-ki kódexében vagy száz szó fordul elő deákozattal; *Szalkai László deák* (utóbb esztergami érsek megh. 1526) fiatalkori irományai közt 1490-ből Theodul Eklogája feles sorközi magyarításokkal van ellátva, mik valóságos phraseologiai adalékokat képeznek. Az *onomastikára* némely magyar *naptárak* nyújtanak anyagot.

Ilyek állanak a Jászay-códexben 1466. (Régi M. Nyelvem!. III. k.); a Batthyány Boldizsár miséskönyvében 1489 (a nemz. múzeumban); a Wiukler-códexben 1506. — Cí.-iók: egy akadémiai deák kódexb. 1462; a Peer-códexben a XV. sz. végéről stb.

Arra hogy a *jogszabályok* jókorán emlék versbe is foglaltattak már, a Nyírkállai ily kísérlete engedi hinnünk.

Kiadja: Kovachich M. Gy. által Formulae solennes Styli. Pest, 1790. — II. az *Írod. Oh.* I. köt. a 25. szám alatt).

17. §.

Közéleti írott emlékek.

A közéletben, országos, igazgatási, jogi s magán ügyekben *a magyarul írásnak* a XIV. század közepe óta vannak nyomai, bár szűkén, miután az ilyfélék mind veszendő anyaguk (papiros), mind kicsinységük, mind múltó fontosságukkal az enyészetet csak elvéve kerülhették el. A legrégebb ez emlékek közül egy tiszti esküminta nagy Lajos korából; következik Sajó-Szent-Péter városának szabályzata a borárlás körül .1403, Kazzai Karácson végintézete 1413, Vér András menedéklevele (nyugtatvány) 1423, Hunyadi János kormányzó esküje 1446, némely levelek 1486—1526; a somlyóvásárhelyi urbárium 1514, boszorkánysággal vádlottak védirata 1517, Drágfői János végintézete 1526 stb.

Kiadások: Lajos alatti eskü, megújított írásmóddal Mosóéi m. törvénygyűjteményében N-S.omb. 1584. — Szentpéteri végzés (ügy látszik XVI. századi egyszerű másolatból), a Régi M. Nyelveml. II. köt. — Vér menedéklevele, az évszámok hibásan 1473-ra tételével, áll a Tud. Gyűjt. 1835-ki V. köt. — Hunyadi esküje négyféle régi másolatban a Régi M. Ny. II. k. — Lcyelek u. ott, és Szalay Ágostonnál a M. Leveles Tár I. köt. — A vásárhelyi urbér Wenzeltől M. Ak. Ért. 1852. — A Kassa városi védirat ismét a R M. Ny. II. k.

A középmagyar nyelv sajátosságai.

A középmagyar nyelvben:

1. A *nyíltabb hangzók kezdtek előuralalkodni* így a zárt *a* és *o* (á v) mindinkább elvesztette tompaságát, s azért állandóan *a* o-val íratott. Úgy látszik az egy *os* melléknévképző tartotta meg tompaságát, igen gyakran *we-sal* íratván még a XV. században is, péld. *hasonlatus*; s még kivételesen némely más szókban: *uroz*, *urvos*, *tuldul* (*oroz*, *orvos*, *tőidül*.) — Az éles *é* még nem hatalmazott el annyira, mint az *lymban*; *nehéz*, *közép*, *en*, *teged es*, *újm*: *nehéz*, *közép*, *én*, *téged*, *és*. Az éles *é* is még sok helyt megtartotta eredetiségét, hol az *tym*-ban állandóan a vele válrokon éles *i*-vel ejtetik; így: *ott*, *ede*, *ely*, *addeg*, *kedeg*, *ke-es* stb (ma: *itt*, *ide*, *ily*, *addig*, *pedig*, *kies* stb), s az *ik* név- és igerag is még gyakran *ék* alakban jelenik meg, péld. *egyék*; *mondaték*, *kezdeték*, (*egyik*; *mondatik*, *kezdetik*). így a *nyíltabb i* *i*, hol ma már állandóan a *tompább ü ti* divatozik: *ires*, *figg*, *épíl*, *közíl*, *bin*: ma: *üres*, *függ*, *épül*, *közül*, *bűn*; valamint a mai *ú ő*, *ül iil* melléknév- és igeképzők is többnyire a *nyíltabb o* δ -vel hangzottak: *szomoró keserő*; *fordól*, *öröl*; végre a részesülői *ő* rag *e*-vel: *idvezajte*, *teremte*, *esse*; *újm*: *idvezítő*, *teremtő*, *eső*.

2 Az *iker^angok*. szinte *fogyó féllffn* mutatkoznak; az *it* ige- [_ " képző mindazáltal még széltiben ikerhangzós alakjában használtatik: *fordojt*, *szabadojt*, *feszejt*, *merejt*; *wjmban*: *fordít*, *szabadít* stb. De nem ritkán az ómban is már előforduló egyes hangzója *ót* *öt-tel* váltakozik: *szabadót*, *tanót*, *elevenöt*.

3, A *kihangzások*, a birtokragozáson kívül (*vár'im*, *vér'id*, *fog'i*) *majdnem egészen kimúltak*, csak néhány helyt maradtak fenn, mint: *nemben*, *sári* (ma: *sara*); *hi°*, *hi°*, *vi°*, *i°*; *újm*: *hí*, *ví*, *i-szik*, még pedig *pedig* ragozott állapotban is: *hi°ni*, *hi°tt*, *i°ttok*, azaz: *híni*, *hitt*, *isztok*.

p A *hangvonzati rendszer* azon pár kivételt is, melyet az ómban / találtunk még, meggyőzte, sőt a *nál-kül-ben* — bár ez valóságos öszszetétel, s még többnyire külön íratott (péld. » *nyiláéi* es *vértnél kül**) — alkalmazkodott az *á* hangzó az önállóbb *kill* magas hangzójához, s lett: *nélkül*. Csak a *ség* névképző tartja meg kivételesen, de nagy ritkán, eredeti *é* hangzóját: *tisztaság*, *magasság*.

5. A *szelletek* közül az egy gyenge torokszellet (^h) nyelvjárásig még sünién divatozott a hangzóval kezdődő s végződő szók elején és

végén; péld. "örök, 'ige, ^{bü} (ö személy névmás), a^l, eh^b (az ez), de^b, ma^l* stb.; különösen az igék egyes harmadik véghangzós személyraga után: inti^l*, álla", volna^l*, tevő" stb.

6. A *képzők közül* az óm *alm" elm"* elvesztvén kihangzását, még széltiben e kopott állapotában használtatott, önhangzó közbetéte nélkül: siralm, álm, szereim, még mássalhangzós képző előtt is: szidalm-ság, fejedelmkednek; míg az íjmban e forma csak önhangzós képzők és ragok előtt használtatik: siralm-as, álm-a, különben pedig önhangzó közbe tételé vei: *siralom fejedelem*. Az *l* igeképző is gyakran még önhangzó közbenjötté nélkül használtatott: országi, jogi (defert, azaz: jogot, igazságot tesz), forbatl (retribuit) stb.

6. *Fennvoltak* még a *km* nyelvben több *grammatikai/οημπλ*, *miknek* az újwiban többé semmi nyomuk. A legfeltűnőbbek özek:

a) a múlt jelenben a segédige is hajh'ttatott még, bár nagy ritkán: en tartom val-éa; így a foglaló múltban is: hogy bírtam legyen, hogy jöttél légy.

b) A félmúlt többes első személye, a határozott alakban, még az eredeti *ónk önk* raggal is fordul elő: látónk, kérőnk; ma: a személyrag (-n-) kihullásával: látók, kérők.

c) A múltnak egyes másodszemélyi raga mind az ikes, mind az enes igéknél, a határozatlan módban rövid hangzóval ejtetett: látta/, jötté/, lakta/, születé/.

d) Nyoma van még a jövő múltnak is (fut. exactum): »ha fele-seget *vallott lend** (habuerit).

e) A feltételes mód jelen egyes harmadik, s többes első és harmadik személyében, a határozott formában a *na ne* feltételrag a tárgyraggal még nem forrott össze, hanem vele *j* segédmássalhangzó közbejövételével egyesül; így: mondanaja, kérneje, tudno/ofc, érdemlenőj'ök (tudnók); hallgatnajak, következnejWc (hallgatnák, következnek), lakne/ek, teljesednetek (laknék h.)

f) A ragbeli *j* sziszegő mássalhangzók után is széltiben változatlan maradt; péld. hozja, éleszje, hiszjök (ma: hiszszük), választatok.

g) Az *ajt, ojt, ejt, öjt* képzőjü igék foglaló és parancsoló módjának képzése gyenge torokszélettel (^h) is történt még: a Jajt (vél, putat): aláh, fordajt: fordóh, nyójt (ma: nyújt): nyóh, szomorej: szomoréh; a határozott formában: indojt: indóhad, ejt: éhed, fejt: féhed, elrejt: elréhék, győjt: győhéték; míg az ómban még kemény torok-

szellettel: szabadó 'ha, sőt egypárszor a *kmban* is még így, az *újmban* pedig a mássalhangzók kellemetlen megtorlódásával ekép: alíts, fordíts nyújts, szomoríts; indítsd, ejtsd, fejted, elrejsék stb (tájlilag mind máig ajakszellettel: merij, fordij).

h) A *ragozott részesülők*, még pedig 1. *a jelenben*: jöved, tevfd, veved, az újwiban: *midőn* jösz, téssz, véssz; 2. *a félmúltban*: megismervén, meghalvád, meghalvd/σ, eltávozván/, látváiofc, bemenvé/e/-, később látváfc, men vek; ragozva is, különösen tárgyesetben: *új*m már: *midőn* megismerém, meghálál, meghala, eltávozáánk, látátok, bemenőnek. Tárgyraggal csak a XVI. században találom: látvát, menvét, azaz: azt, ki ott mintegy látva, menve van. 3. *a múltban*: lakattan», ehezted, fekette, *menettetik*, *alatta/;*; *új*m: *midőn* laktam, éheztl, feküdt, mentetek, aluttak.

i) A tehető ige képzője *hat* (hét) még önállón mint segédige is fordul elő; péld. nem *hatsz* egy fűrtöt fejérré *tenned*: *új*m: *nem tehetsz* egy fűrtöt is fejérré (tehát *kn* hatsz tenned = *új*m: tehetsz).

k) A létige *vol* és *vol* (*est*) szinte nem volt még annyira hiányos mint az »ymban; legalább előfordúlnak még az emlékekben: válni és volni (*esse*), valvdd, valváto/·, válván; mely formák most már a lesz (*fieri*) igével pótoltnak, lévén a példák új magyarul: lenni, lévén te, lévén ti, lévén ő.

l) A bír-igc *vall* (— val-ol, val-l: *habét*), mint cselekvő s tárgyesetet vonzó, széltiben dívott még, s minden vagy majd minden módokon s időközön át ragoztatott: vallók, vallsz, vall stb, a részesülőben, vallván, sőt ez ragozva is: vallvád; *új*m: nekem van, neked van, lévén, lévén neked stb.

m) A *mioeltető és szenvedő forma* egyszerű és kettőzött ragai (at et, tat tét; atik étik, tátik tetik) még vegyest járulnak hol egy, hol több ragu igetökhöz, így: alot, fektet, mentet; *új*m: altat, fektet, ménét; továbbá: ostorl-atik és *fű-tatik*, *ének!-étik* és mér-teti/; sőt a szenvedő közvetlenül középigékből is képeztetik: péld. kárhoz-tatik, marad-tatik, posztólatik, ékesöltetik, kelletik.

n) Végül, valamint a nevek többes első személyü birtokraga *ónk* ö *t'c* (*új*m. unk ünk), úgy az igék többes első személyei, kevés kivétellel o ö-vel hangzottak, Példák: látónk, láttonk; látj ok; láttok; lássonk; látandonk; látandjok (*új*m: látunk, láttunk; látjuk; láttuk lássunk; látandunk; látandjuk); kérőnk, kértőnk; kérjök, kértök; kérjőnk; kérendőnk; kérendjőnk (*új*m: kérünk, kértünk stb): így az ikes igékben is. Sőt előfordúl az ősrégi (a göcseji nyelvjárásban máig

dívó) forma *a e-vel* is: látank, kérenk, kérhetjek, kérendjek (*új*m: szinte unk, ünk, jük).

8. A melléknév-hasonlítás harmadik foka (a *superlativus*) a *km* -ban sem volt még kifejlödve, és körülírva fejeztetett ki a *mend, me.uden* melléknév segedelmével; péld. *menden* emberektől bűnöst», *mend-től* szerelmezt; *új*m: Zegbűnösó ember, Zef/szerelmes'».

Az egyes *szók* széltiben még *első gyökszerű alakjokban jelentek* meg: *es*: eskü, *es*: eső, *léh*: lehel, *met*: metsz, teők: tetszik, oiás: alvás, *fe*: fej, *sza*: száj stb. A szóképzésben még meglehetősen megkülönbözteti a *km* nyelv a cselekvést és a *cselekvés eredményét* kifejező *ás s, at* képzőket, péld. futat, romlat, teremtet, vigasztalát; *új*m: futás romlás, teremtés, vigasztalás (ott is, hol nem cselekvés, hanem cselek es eredménye jegyeztetik). Végre előfordul számtalan *regi szó*, melynek az *tywiban* többé semmi nyoma, s melyek közül a *monnó* (mindkét, mindkettő, ambo, beide) szám- és melléknév legyen kiemelve, mely már a *km* nyelv első időszakában kiavúlt.

Tudni kell egyébiránt 1) hogy mindazon nyelvtani és szótári formák, melyeket a 7. 8. 9. pontok alatt-a *km* nyelvnek tulajdonítottunk, ezt bélyegzőig elvlasztják ugyan az «Jajtól, de kétség kívül megvoltak már az ómban, és ebben csak a nyelvmaradványok csekély száma miatt ki nem mutathatók; míg azok, miket az ómra nézve jellemzőknek állítottunk, ezt a kintól is megkülönböztetik.

Másodszor, hogy ez összes sajtáságai a kninak nem közösek azon összes korról (XIV. XV. XVI. század), melynek nyelvét *így* neveztük el. E kornak is vannak t. i. alszakai: legkibélyegzettebb a *km* nyelv a XIV. században; a XV-diknek közepén, Batori Lászlónál, s utána, sok e sajtáságok közül már elenyészett vagy észrevehetőig ritkáit; s még inkább a XVI. században, mely már átmenetet képez az *új*mhoz, sőt ennek kezdeteit mutatja fel.

(A *km* nyelv e három külön korszaka egyenként a M. Nemz. Irodalom nagyobb Története illető fejezeteiben van jellemezve. Ki e munkához folyamodnék, azt különösen a harmadik kiadáshoz kell utasítanom. Ezenkívül az *írod. Olv.* I. köt. 15. és 25. számai után álló fejtegetésekre is kérek figyelmet).

3) Jellemzi még a *km* nyelv emlékeit az azokban előuralkodó dunai nyelvjárás, míg az *új*mrs Pázmány által a tiszai hatott nagy mértékben.

HARMADIK RÉSZ.

ÚJKOR.

19. §.

Áttekintés.

A mohácsi vész után a magyar irodalom csakhamar nemzeti jelentőségre, vergődött. A dynastia változása nemzeti féltékenységet, költött fel; a nagy hitújítás általános eszmemozgmalmat idézett elő, s így a mindenek előtt egy új, a nemzet minden osztályaihoz forduló *hitudományi irodalmat* szült, melynek letesülését és elterjedését a népiskolák sebes elszaporodása, s a mindenfelé keletkező nyomdák nem kis mértékben előmozdították. E mellett a *költészet* üzetett leginkább, és ugyan a XVI. században főleg a nép emberei, papok, tanítók, jegyzők stb által, s gyakorlati iránynyal; a XVII. század közepén Zrínyi Miklós által művészetté emelve, utána a nemzet előkelő és tudós fiaitól műveltetett. A *történetírás* is mind többektől gyakoroltatott; sőt némely *felsőbb tudományok* is kezdtek magyar nyelven kidolgoztatni; de iskoláink deákok lévén a kísérleteken túl e kor még nem haladt.

20. §.

Az újkor időszakai.

Az új korirodalmában *három időszakot* különböztetünk meg: Ezek I. *Az egyetemes emelkedés kora*, a mohácsi véstől a bécsi békéig, befoglalja a XVI. század legnagyobb részét, s a XVII-diknek elejét. Ebben az irodalom uralkodó jelleme protestáns volt, bár azt néhány katolikus író indította meg. A *hittudomány* mellett leggazdagabban a *költészet* volt képviselve, de némely addig nem művelt szakokban is tétettek kísérletek.

II. *Az első virágzás kora*, a bécsi békétől a szatmári békéig, vagyis 1608-tól 1711-ig. Ez időkbén a katolikus egyház újra tért nyervén, néhány jeles író, különösen Pázmány Péter esztergami érsek lángelmű munkái által a *katholikus irodalom* szellemi túlsúlyra

vergődött; a nyelv abban új erőt és szépségeket fejtett ki; a *költészet*, kivált a század közepétől, a művelt osztályok által karoltatván fel, művészi kezelést kezdett mutatni; a *történetírás*, ha alakilag nem is, de tartalmilag annál nagyobb fontosságra emelkedett; több *tudományban* figyelemre méltó kísérletek tétettek; végre a *nyelv* az államéletben is virágzásra emelkedett.

III. *A hanyatlás kora* a szatmári békétől a kir. testőrsereg irodalmi fellépéséig, vagyis 1711-től 1772-ig. Elcsendesedvén a vallási és forradalmi mozgalmak, s Erdély elvesztvén nemzeti kormányát, a *nyelv* nem csak az iskolában, hanem az országos, közigazgatási, és társadalmi életben is tért vesztett, régi erejéből és szépségéből kivetkezett; s az *irodalom* is jobbára csak az elemi és vallási szükségletek betöltésére szorítkozott. Csak a XVIII század közepén kezdett ismét az irodalom néhány kitűnő író által szerencsésben neveltetni s egy jobb idő előkészíttetni

1. Az egyetemes emelkedés kora.

21. §.

Vallási állapotok, s hittudományi irodalom.

A XVI. században a szellemeket egész Európában a vallási és egyházi újítások eszméi mozgatták. Az úgy nevezett reformáció, vagy hitújítás, hazánkban is elterjedt, s elterjedésének különösen a mohácsi veszedelem kedvezett, mert elesvén ott az egyházi fejedelmek nagy része, a megyék nagyobbára főpásztorok nélkül maradtak, ezek jószágait a hatalmaskodó főurak elfoglalták, s a Luther, utóbb Calvin hitére térvén, jobbagyaikat is elszakasztották a régi egyháztól, mindenféle iskolákat állítottak, fiatal embereket német protestáns egyetemekre küldvén, azokat tanárokúii és lelkészekül alkalmazták, s az ezek által tevékenyen művelt protestáns hittudományi irodalmat hatatosan pártolták. Ekként a katholika egyház kis csoportra olvadt, s a vallási irodalom teréről is egy időre majd egészen leztorúlt.

A kezdetet azonban még is *kathblikusok* tették volt, s épen *szentírási fordításokkal*. *Komjáti Benedek* sz. Pál Leveleit egy régi fordítás nyomán újra dolgozta már 1532-ben. A nehéz író fordítása által magyarázni is akarván, változatokkal, néha körülírásokkal is megszaggatott, eredeti színéből és rhythmusából kivett darabos művet adott Szerencsésebb volt ennél *Pesti Gábor*, egy Bécsben élő fiatal

tudós pap, kinek ide tartozó munkája a négy evangéliom fordítása 1536-ban jelent meg. A középkori magyar irodalmat ismerve, él annak formáival, bírja annak tömörségét és erejét, de függetlenebb deák eredetétől, magyarabb, folyóbb, világosabb, és az értelmet tekintve hibátlanabb a régi magyar bibliáknál. Befejezi e rövid sort a protestáns exegesis által már befolyásozott *Erdösi* vagy Sylvester *János Újtestamentoma*, ki Mátét zsidóból, a többi részeket görögből fordította (1541). Hívóbb előzőinél, nyelve szabályos és egyenlő, de Erdösi mint világi ember a középkori irodalmat s annak régies nyelvét nem ismervén többé, ennek rövidségét és erejét nélkülözi, s helyenként körülíróvá, áradozóvá lesz. O élt az irodalomban első a tiszai nyelvjárással. Utána hosszú időre megszűnt a katolikusok munkássága a biblia körül, és *Szántó István* jezsuitának a század vég éveiben héberből készült ótestamentomi *bibliafordítása* is kiadatlan maradt.

— ' *Komjátiról* 1. az *irod. Ole.* I. köt. 26. számát, ahol sz. Pálból egy töredéke is áll. — Erdösiből a mutatványok u. ott a 10. sz. alatt található(k).

A *protestáns írók* is mindenek e lőtt arról gondoskodtak, hogy a népnek a bibliát adhassák kezébe, melyet a refo rmáció a keresztyén vallás egyedüli kútfejének vitatott. A biblia mellett *hitta ni, ima- és énekeskönyvek* készültek a nép számára; másfelül tanításaik terjesztésére nagyobb *szentir ás-magyarázó, theologiai* munkákat és *predikációs* könyveket készítettek a protestáns papok, s így eléggé gazdag irodalom keletkezett, melyet azon szakadások, mik egyfelül a katolikusok és protestánsok, másfelül az ezek külön felekezetei, ú. m. a Luther, Calvin és Socín követői között támadtak, még számos *hitvitázó* (polémiái) írásokkal neveltek.

A protestánsok bibliai irodalmát *Székely István Zsoltárfordítása* nyitja meg (1548), a zsidó eredetiből s bő magyarázatokkal. Követői közül a legnevezetesbek *Iléltai Gáspár*, ki az *egé.-z bibliát* adta (1551 — 62), mely szinte az eredeti szövegen alapszik, de használva a tekintélyesebb deák fordításokat, híven és értelmesen készült; és *Károli Gáspár* (f 1522), ki deákból fordított, követve a vulgátát is, s az apokryph könyveket is adva, helyes és folyékony magyarsággal, de erő és szépség nélkül (1589—90).

A sajátképi *hittudományi irodalmat* protestáns részről *Ozorai Imre* nyitotta meg még 1535-ben, hosszú sorát nyerve a követőknek, kik közül legnevezetesbek ez időszakban: Horhi *Melius Péter* tiszántúli ref. superintended (virágz. 1561 † 72), nagy tudományú és munkásságú férfiú a bibliafordítás és magyarázás terén, és szenvedelmes

hitvitázó egyfelül a katolikusok, másfelül a háromságtagadók ellen, de zordon ízlésű író, s hatalmaskodó pártfő. Továbbá ez európai híró *Dávid Ferenc*, unitár superintendens és II. János udvari papja, később egy új felekezet, a Davidisták, szerzője: éles eszű, lángelmű vitázó és egyházi szónok, ki kortársait műveltségben meghaladta; de vizsgálatainak határt szabni nem tudva, saját egyháza által feláldoztatott (+ dévai várfogságában 1579). Legtermékenyebb írójok a protestánsoknak a felső-dunamelléki superintendens *Bornemisza Péter* volt, ki az új egyház tanait dogmái, vitázó s főleg szentbeszéd alakú nagy kiterjedésű munkákban tárgyalta.

A katolikusok irodalmát hosszas szünet után *Draskovics György* bíbornok-érsek 1561-ben Lactantius theologiai írásai és Lerinsi Vince eretnokség-elleni könyve fordításával indította meg újra. Ot követték: *Telegdi Miklós*, pozsonyi prépost és utóbb pécsi püspök, néhány vitázó irataival, de főleg *prédikációival*, melyeket valláserkölcsei irány, nemes népszerűség, s szabályos nyelv jellemez, mely gyakran művészi szépségre emelkedik; *Monoszói András*, ennek utódja a prépostságban, és *Váxárhe'yi Gergely* jezsuita, hathatós hitvitázók. >

— {*TdeglUM*.példát az *irod.* (Mr. I. köt. 27. száma hoz).

Ez időszak nevezetesebb írói sorát 1612-ben *Magyars István* sárvári prédikátor rekeszti be »Az országokban való sok romlásoknak okairól*, gazdag tudománnyal, s bár sok keserőséggel, de szónoki hatalommal s az erkölcsi mély meggyőződés ihlettségével írt véd'ratával, mely Telegdi mellett neki biztosítja kortársai felett a prózaírói pálmát, s mely, még azon évben, vonta maga után Pázmány Péter hathatós elleniratát, kivel a következő időszakban találkozunk.

— (*MuyyarirA* 1. az *irod. Oh.* I. köt. 28. számát, ahol mutatványok ii állanak idézett munkájából).

Említésre méltó itt az is, hogy e század gazdag theologiai irodalmában az *anabaptista* mozgalom sem maradt minden képviselő nélkül. Egy varsai orvos t. i. a németalföldi anabaptistáknak egy, a gyermekek keresztsége ellen flammand nyelven írt s maga által németre fordított könyvét, mert a varsai nyomdászok azt nem akarták kinyomtatni, e végre Dávid Ferencnek megküldött. Nem tudom kiadta-e azt Dávid németül, de magyarul, több mint valószínűen maga által fordítva, csakugyan kibocsátotta (1570). Mindazáltal az minden hatás nélkül elpendült, úgy hogy annak egyetlenegy példánya (a nemzeti múzeumé, s néhány töredéke az erdélyi múzeumban) tartotta

csak fenn emlékeztét: az erdélyi vallási viták történetében annak semmi híre.

Kiadások: Komjáti: Krakó 1533. *Pesti Gábor:* Béce 1336. *Sylvester:* Újsri-
get 1541. és Bécs 1574. *Székelly István:* Krakó, 1548. *Heltai G. Kolosv.* 1551—62.
öt köt. 4r. (a II. még uem fedeztetett fel). *Károli G.:* Visoly, 1589—90. két rész,
három fólió-kötetben.

Ozorai: Krisztus és Antikrisztus (Krakó) 1535. és 1546. *Melius:* A Krisztus
közbejárásáról való Prédikációk. Debr. 1561. Az egész szentírásból vett Igaz Tudo-
mány. Debr. 1570. *Dávid Ferenc:* Első része a szentírásnak kiellenkielen részeiből
vött Prédikációknak. Gyulafejérv. 1569. föl. *Bornemisza Péter:* Az evangeliomokból
és az epistolákból való Tanúságok. 5 kötet. Sempte és Detrekő, 1578—79. 4r. Préd-
ikációk egész ész, által lévő úrnepokra. Detrekő, 1584. föl.

Draskovics G /örgg: Az közönséges igaz keresztyén hitnek régisége. Bécs 1561.
Telegdi Miklós: Az evangeliomoknak. .. Magyarázata, 3 rözs. Bécs, Nszomb. 1577—
80. Új kiad. Bécs 1638. Négy Prédikáció stb. (Telegdiből Virág) Pest. 1803. *Monosz-
lói András:* Az idvösségre intő Képeknek tiszteletiről való igaz tudomány. Nszomb.
1589. Az Szenteknek hozzánk való segítségévelriil hasznos könyv. Nszomb. 1589. Az
isten malasztjáról, az szabad akaratról és az istennek akaratjáról való tudomány.
Nszomb. 1600. — *Magyart István:* Sárvár 1602.

(*Dávid, Ferenc*): Könyvecske az igaz keresztyéni keresztségről. Kolosv. 1570.

22. §.

Költészet. — Regéköltészet. Classical mondók.

A költészet a XVI. században nem csak a hegedősök által szó-
liagyományilag folytatott, énekeik lant kísérete mellett adatván
elő; hanem irodalmilag is számos népemberek által műveltetett.

Ez irodalom kiterjedt az elbeszélő, a tanító, a lyrai s a drámai
költészetre. Az elsőnek, mely ez időszakban a legszaporább, termékei
általában históriáknak nevezettek; melyek, tárgyaik szerint *regénye-
sek, classical mondák, rimkrónikák* vagyis szorosb értelemben vett
históriás énekek, végre bibliai és erkölcsi beszélek.

I. Már a középkori hegedősök énekei közt voltak, melyek nem
csak történeti, hanem költött regényes tárgyakat is adtak elő
(15. §.), mik részben az európai nagy mondakörökből voltak kölcsö-
nözve. A XVI. század versírói csak kis részben tárgyaltak hazai regé-
ket: többnyire a többi európai népekkel közösetek dolgozták ki, melye-
ket azonban (egypár kivétellel) már nem hallomás útján vettek át
mint a hegedősök, hanem deák prózai szerkesztményekből, mely
úton az előadás költőiségéből kétség kívül sok elveszett.

Hazai tárgyú »szép históriáink« (mert így szerették az írók ne-
vezni) e korból a következők: 1 *Vitéz Francisco* históriája *Ráskai*

Gáspártól (ír. 1552), melyben a női hűség dicsőítették. Az alapeszme és feltalálás szebb regéink közé iktatja ezt, de bizonyos ziláltság a szerkezetben hagyománybeli kútforrásra látszik mutatni, mely eredeti teljességét már elvesztette, s melynek hiányát Ráskai pótolni nem tudta. Az előadás, tetszetős naivsága dacára, költőileg szegény, nyelvre és verselésre nézve pedig éppen a kor leggyengébb művei közé tartozik. Szinte szépen van gondolva, de kerekesebb és költőibben kivivé 2) *Szilágyi és Hajmást* históriája egy *névtelen*től (midőn Szendrő várában fogva ült, ahonnan a szerző Szendrei Névtelennek neveztetik; 1571), mely aligha nem valamely szerb nép-ének után készült. 3) *Toldi Miklós* históriája *Ilosvai Pétertől* (1574), tulajdonkép csak józan kivonata a népben élő, sőt Ilosvai előtt is már «énekekben leírt* Toldimondának, melynek mindössze hat tagját mondja el. Sem az alkotásban, sem a hős rajzában legkisebb tehetség sem mutatkozik, s minden érdeme a monda töredékes fenntartásában van. 4) História egy *Argirus nevű királyfiról* és egy tündér szüleányról *Görgei Albert-től*, mely, úgy látszik, erdélyi népmondán alapszik, s mind leleményénél, mind költői előadásánál fogva egész máig kedves olvasmánya maradt a magyar népnek.

— (A *Szendrei Névtelen* költeménye az *irod. Olv.* I. köt. 29. száma, — Iloevaitól *Toldi utolsó kalandja* a 30. sz. alatt látható).

A külföldi mondák és novellák is szolgáltak, mint mondatott, kútfőül regéiroinknak, kik közül logrégibb *Istoánfi Pál*, ki 1539-ben írta a sokáig kedvelt Vol tér és Grizeldisz históriáját, melyet, Petrarca deák novellája után, szabadon és költői érzéssel dolgozott. A szebbek közzé tartozik még egy *névtelennek* (talán Heltainak) Fortunátusa, mely tárgy más irodalmakban is előfordul regényalakban. A magyar író saját vallomása szerint egy Szebenben hallott német elbeszélés után dolgozott, szabadon és érdekesen, de hosszas erkölcsi tanítások által itt-ott megszakasztva előadását. Más, itt kiemelendő munka az úgy nevezett *Drávái Névtelennek* Rusztán császára, mely a sz. Eustach legendájához hasonlít ugyan, de sokban tőle lényegesen eltér; sok kedves és megható részletekkel bír, s előadása nincs érdem nélkül. — Mindezeknél tartalmasabb és költőibb a *Pataki Névtelennek* «Euryalus és Lucretia* című szép költeménye, mely Aeneas Sylvius (II. Pius pápa) hason című, deák prózában írt regényének költői kebelével, névszerint több szép lyrai helyekkel, s a lelki állapotok gondos festésével készült, utánképzése.

Két nevezetes munka köti még itt le figyelmünket, t. az első

regények irodalmunkban: *Ponciánus históriája*, meg *Salamon én Markai/*, melyek keletről származva, a középkori legtöbb népeknél, különfélekép alakítva, előfordulnak, s hozzánk németből fordítva ültetettek által, nem csak *első kísérletei a magyar stépiro talmi prózának*, hanem az első szép irányával, a másik példabeszédekkel fűszerezett népies nyelvvel saját érdekekkel bírnak.

II. E regényes költeményeknél sokkal csekélyebb becsüek azon «históriák», melyek tárgyaikat a classical világból vették, melyek péld. *Dálnoki János* Trójai Veszedelme (1569), *Husztii Péter* Aeneise (1582?), *Idari Péter* Világbíró Nagy Sándora (1548), minthogy száraz történeti elbeszélések modorában vannak, minden költői, sőt formabeli érdem nélkül.

Kiadások: Ráekai: legrégebb fennmaradt kiad. Debr. 1574. — *Stendrei Névtelen:* régi kiadása elveszett; a Csoma-códex másolatából újra Magyar Költői Régi-ségeimben (Pest 1828. és a M. Nyelv és irod. Kézikönyve I. köt) — *Hoevai Toldiának* legrégebb fennmaradt kiad. Lőcse 1620. lenyomt. a Kézik. — *Görget* legrégebb fennmaradt kiad. hely s évj. nélküliek a XVIII. száz., újra a Kézik. — *Itvánfi* legrégebb fennmaradt kiad. Debr. 1574, lenyomt. Kézikönyvemben. — *Névtelen* (Holtai?) Fortunátuxa legrégebb kiad. h. s évjegy nélk., legújabb Pest 1778. — *Drávai Névtelen* régi kiad. elv., és csak másolata maradt fenn az akadémia Csoma-cédexében. — *Pataki Névtelen* legrégebb kiadásának fennlevő példánya címnélküli; újabb Kolosv. 1592. — *Ponciánue* Bécs 1573. legúj. Pozsony évj. nélk. (XVIII. száz.). — *Salamon et Markalf:* Kolosv. 1577. legúj. Buda 1844. — *Dálnoki:* legrégebb ismeretes kiad. Kol. jsv. 1651. — *Hunti:* Bártfa 1582. — *Idari:* legrégebb fennmaradt kiadása Debr. 1574. L O.

23. §.

Históriae énekek.

III. A históriás énekek vagy *régibb történeteket* tárgyalnak, deák történetíróink után, milyenek Bánk bán esete, a tatárjárás, a kenyérmezei ütközet stb.; vagy *egykorú, eseményeket*, s ez utóbbi téren *Tinódi Sebestyén*, vagy, mint országszerte nevezetett, Lantos Sebestyén, ment dicséretes példával elő, nem ugyan költői alakításban, melyet mind nála, mind ez egész időszak költőinél hiában keresnénk, de az események mivolta s részleteik lelkismeretes kifejtésével, s lehető történetírói hü előadásával. így tőle több kisebb tárgyakon kívül *Erdélyi Históriaja*, mely az 1548—52-ki történeteket, és *Egervár viadalja*, két nagyobb rímkrónika, történeti fontos kútfőkül szolgálnak. így továbbá *Turi György halála* egy névtelentől, a *nádudvari győzedelem Salánki Györgytől*, s egyebek. Korukbeli nagy jelentőségük a hazafiúi irányban van, mely különösen Tinódi-

nál a hazát romlásba döntő pártoskodás ellen bátran felszólal, s ki a nagyokat szóltiben egyetértésre buzdítja.

— (Szondi eleste Drégel várában az írod. Olv. 1. köt. a 31. sz. alatt áll.)

Kiadások: Cronica stb. Kolosv. 1654. Ez nem egész Tinódi: hiányzik benne a »Zsigmond-krónika«, melyet Heltai »Cancionále« című gyűjteményében adott ki Kolosv. 1574, hol az Erdélyi História, Losonci halála, Szegedi Veszedelem, Ali basa Hist. Ördög Mátyás Veszedeleme, Egervár Viadalja is újra megjelent. — *Dallamai*, szám szerint huszonhét, megfejtve s újra kiadva e munkában: Történeti, bibliai, és gúnyos magyar Énekek Dallamai a XVI. századból, Mátray Gábor által. Pest 1859. föl. — »Túri György halála* írva 1571. Kiadása hely s évjegy nélkül — *Salánki*: Geszti Ferenc nádudvari győzödelméről, írva 1580. nyomt. Kol. 1581. — *Általában* a XVI. század versirői kiadásairól és példányaik hollétééről megtekinthető a M. Költészet Történetének I. kötete. — Valamennyi e századbeli *dallamok* Mátray ímént idézett könyvében.

' — *Tinódi Sebestyén* mint író, mint dallamköltő, mint ember teljes tiszteletünket érdemli meg. Nemes, de elszegényedett szülék gyermeke, hihetőleg a XVI. század elején és Fejérbén született, hol a család Tinód nevű népes puszán egész napjainkig élt, és utolsó maradéka István 1854-ben halt el. Gymnasi-um! képzettségét munkái, s Enyingi Török Bálint mellett viselt deáksága (titkársága) is mutatják. E főárnak török fogságba jutása után vándorbottal s lantjával bejárván a hazát, s több fő emberek udvaraiban s végházakban a »vitélző rendek « közt megfordulván, úgy látszik betegeskedés miatt 1549-ben Kassán megállapodott, s ott közel öt évet szűk körülmények és irogatás közt töltött. T. i. ott írta meg *Szitnya, Léva, Csábrág, Murány várak megvevését, Kapitány György bajviadalját, Károly császár hadát Saxóniába* (tulajdonkép a magyar segédseregnek részvételét a schmalkaldi háborúban), *A Szegedi Veszedelemet, Az vég Temesváriján Losonci István halálát, Egervár viadalját* stb. Ezek kiadása végett, mint látszik, de kétségkívül azért is, hogy az erdélyi legújabb eseményekről a hely színén tudomást szerezzen, 1553-ban Kolosvárra ment, hol azokat egyéb kisebb munkáscákon kívül megírván, ezeket más dolgozataival együtt »Cronica kütönyvben« cím alatt kiadta, s Ferdinand királynak ajánlotta, ki neki jutalmul tizenkét s fél jobbágytelek árát fizettette ki. Ekkor Erdélyből kijövé, az új nádor Nádasdi Tamás szolgálatába lépett, s élte alkonyát ezen pártfogójánál töltötte, kinél sanyarú, do feddhetetlen életét pár év múlva (minden esetre 1559 előtt) befejezte. — Tinódi nem csak a legtermékenyebb e századbeli dalnokaink között, hanem történetírói őszintesége és pontos érte-sültségénél fogva kora legtekintélyesebb történetészei által székieben használta-tott; különben nyelve és technikája, mint kortársaié, miveletlen és gondatlan, s minden költőisége a gyönyörű zenemódokban van, melyeket maga szerzett.

Nem csak hazai, hanem *külföldi történetek* is nyújtottak tárgyat a históriás-ének-íróknak, kik közül azonban az egy *Cserényi Mihály* méltó kiemeltetni, ki a perzsa fejedelmek verses históriáját írta meg (1588), a legterjedelmesbet rimes krónikáink között, mely legalább ügyesen van verselve; költői alakítás és előadás hiányára nézve azonban a többihez hasonló.

Cserényi kiadásai Kol. 1588. és 1592.

24. §.

Bibliai epika. Erkölcsi beszélek.

IV. A középkori legendaköltészetet a reformáció óta a bibliai, különösen ótestamentomi, nevezeteseb *történetek* verses kidolgozásai váltották fel. Legrégibb művelője a bibliai epikának, tudunkra, sőt tán megkezdője is, *Batizi András* 1540-ben, ki A vitéz Gedeon, Az istenfélő Zsuzsanna, Jónás próféta, Izsák pátriárka szent házassága »históriáit« adván, egész e század végéig számos követőket talált, kik közt *Dézi András* (1549 st) a legmunkásabb volt. E bibliai énekeknek, mint a históriaiaknak is, nem volt céljuk érdekes események költői előadása által gyönyörködtetni, hanem inkább épületes elmélkedések, vallásos és erkölcsi oktatások s buzgalmi ömledések által a hitéletre és köz erkölcsiségre hatni. Szerzőik a történetek elbeszélésében szorosan a biblia sorát követik, e mellett az előadás mindennapias és terjeszkedő; csak a nyelv és verselésben fejt ki egy író a másiknál több csínt vagy könnyűséget: valódi költői lélek egyben sincs.

Hasonlót kell mondanunk az *erkölcsi b estélyekről*, melyekben világi tárgyak elbeszélése mindenkor valamely erkölcsi eszme vagy tan példázó előadására szolgál. így péld. *Varsányi György* Xerxes-krónikája (ír. 1561) egyedül a szerencse múlandóságának példázására, *Bogáti Fazekas Miklós* apró történetei a női erények ajánlására használtattak fel, stb.

Teljes sora ez irodalomnak a M. Költészet Tört. I. kötetében.

A számos önálló *Kiadásokon* kívül két gyűjtemény van, melyekben a bibliai költemények nagy része bennfoglaltatik: t. i. a magyar akadémia csonka ügynevezeti Hoffgreff-gyűjteménye (a XVI. századból), és Bornemisza Péterének (Detrekő 1582) harmadik része.

25. §.

Tanköltészet.

A vallásos és erkölcsi históriák természetes átmenetet képeznek a tanköltészethez.

I. Ide tartoznak először is némely nagyobb-kisebb sajátképi t a n k ö l l e m é n y e k, melyek közül a »Mennyország és Gyöngyszédőt *egy névtelentől* az allegóriái szép feltalálásnál s az eléggé választékos előadásnál fogva még legtöbb érdemmel bír; míg másfelül *Melius Péter* közel kétezer versből álló tankölteménye: »Az egy igaz istenről* tartalmilag becses ugyan, egy valódi tudós vitairat az unitárok ellen; de épen ezért nem költői mű.

II. A feddő költemények sem emelkednek költői becsre, de több ide tartozó versírónak az igaz és jó iránti lelkesültsége nem ritkán melegítő, sőt megindító hatást gyakorol. Ilyen mindenk előtt *Farkas András* éneke »A zsidó és magyar nemzetről* (1538), mely, noha deák címe szerint »krónika« volna, épen nem történelmi ének, mert a két nép történelmi fő mozzanatainak párhuzamos előadása csak a költő feddési és intéseinek szolgál kiinduló pontú; s míg egyfelől a kor állapotjai rajzolásával érdekel, naivságával és bensőségével megindít. Ilyen *Petki János* Silius Italicus után készített derék műve is: »Az Virtus és Voluptásnak vetekedések* (ír. 1608), mely a férfiereyek magasztosságát dicsőítván, mindennemű, a kort lealázó vétkeket erőlyesen korhol, s nemestársait inti: felelnének meg nemzet és haza iránti köteleseégeiknek. A tiszta feddély formájának képviselője *Horvát András* tályai pap v. mester (virágz. 1542—49), ki némely darabjaiban, mint mások is többen, a római egyházat tanilag is, gúnnyal is megtámadja, de többekben a hatalmaskodó főembereket, s kivált az igazságot nem oltalmazó, hanem tapodó, önző bírakat nemes bátorsággal ostorozza. Hyek: Az fejedelemségről, A fősvénységről, Átok stb. Mások az asszonyok erkölceit veszik gúnyoraik tárgyaúl. Egészben a feddő irodalomtól, melynek nem kevés darabja csak kéziratban forgott, amennyiben forrása nem a vallási türelmetlenségben keresendő, az erkölcsi becset meg nem tagadhatni, erkölcsrajzi tekintetben pedig, mint korfestő, teljes figyelmünkre méltó.

— (Farkas András *V. ineke* az *irod. Olv.* 32. száma alatt látható).

III. Végre az apó lóg, vagyis aesopusi mese, két jeles mivelőt talált: *Pesti Gábort* 1536-ban és *Haltai Gáspárt* 1566-ban. Mindkettő az anyagot az európai nagy mesetőkéből kölcsönözte, sőt fordította; mindkettő prózában dolgozott, csak a «tanúságot» vetette Pesti versben, még pedig kevés kivétellel terzinákban, a mesék után: még is irány, tárgyalás és előadásban nagy a kettő közti különbség. *Pesti* általános erkölcsi igazságokat megérezkítő fabuláit Aesop, Aníán, Rimiciusból fordítja, szabadon, de a légiék egyszerű, kevésszavú, naiv módja sze-

ríni, s ódon nyelven; *'HeVai* új írókból merít, fejlettebb társadalmi viszonyokra céloz, bőven viszi ki thémáit, melyek gyakran egész állatbeszélyekké, s affabulációit («az erkölcsi tanulságokat*), melyek néha egész kis értekezésekké bővülnek ki, mik gyakran hazai állapotokra, néha bizonyos személyekre is, vonatkoznak, határozott politikai és hitvallási színezettel; nyelve újszerű és népies: mindkettő mint nyelvmű, az utóbbi egyszersmind erkölcstörténetileg valóságos emlék.

— (Peeiföböl ós *HellaiM* mutatványok az *irod. Olv.* I. köt. 33—40. számai alatt láthatók).

Az első helyt említett tanköltevény kiadatlan; a Lugoesy-códexben foglalatik, cím helyett ily felirattal: »Christos comparat regnum coelorum negotiator! quarenti margaritas.» — *Mélius* Debr. 1570. — *Farkat Andrát*: «Cronica de introductione seyttarum in Vngariam et Judeorum de Aegypto» hely s ívj. nólk. de hihetőleg Krakó 1538 (lappang; másolata Cornides gyűjt.). Újabban a Hoffgreff és Bornemiszsa gyűjt., a kassai Minerva 1830-iki folyamában, s a M. Nyelv s Írod. Kézik. I. k. — *Petki Jánót*: Kolosv. 1610. — *Horrál Andrásról* I. szinte a Kézikönyv. I. köt. — *Petti Gábor*: Aesopi Phrygis fabulae, Bécs 1536. újra: «Magyar Prózáírók a XVI. és XVII. századból* című gyűjteményem I. kötetében (Pest 1858). — *Hellai Gátpár*: Száz fabula, melyeket Aesopusból és egyebiinnen egybe gyűtett ós öszveszörzött, a fabuláknak értelmével H. G. Kolosv. 1566. másodsor Némétűjv. 1596. (újra sajtó alatt az ímént id. gyűjt. II. kötetéb.).

26. §.

Lyrái költészet.

A lyrái vagy érzelme költészet nálunk irodalmilag először is az egyház szolgálatában jelenik meg, tehát templomi használatra (egyházi ének, «dicséreték*); de úgy is mint a kebel vallásos érzéseinek kifejezője (vallásos énekek); jóval később, s ez időszakban még igen gyéren, talált a világi ének is mívelőt.

Az egyházi énekköltés nem csak a katolikusoknál, hanem a protestánsoknál is, közvetlenül a római breviáriumból indult ki, később, ezeknél, egyenesen a zsolnárköltészetből. A római egyház e században régi énekkészletével s azt tartalmazó írott könyvekkel élt; az időrül időre készült újabb másolások változásai a nyelvre szorítottak: új ének csak kevés járult a régiebekhez. A protestánsok énekköltését jókorán az első magyar reformátorok már 1530 óta, kezdték meg, különösen Batizi András, Dévai Mátyás, Rádai Balázs; legtevékenyebbek azonban *Székely István* és *Kálmáncségi Márton* voltak, kik közöl amaz »A keresztyén eklklézsiának régi deák Hymnusainak magyarázatjával« azaz fordításaival vetette meg 1538 annak tulajdonképi alapját, ennek «Reggeli énekeit a Psalmusokkal egyetemben»

pedig Újfalvi Imre 1602-ben még ismerte; de mindkettő máig lappang, vagy elveszett. Követte ezeket mintegy ötven nevezett énekszerző, többnyire költői hivatás nélkül, csak felekezeti és községeik szükségét tartva szem előtt. Ez énekek tartalma majd dogmai, a hitágazatok terjesztésére; majd buzgalmi, t. i. könyörgések az év nagyobb ünnepeire s a vallásos élet különféle momentumaira alkalmazva; jellemzik azokat mély vallásos meggyőződés, bensőséges odaadás; a kifejezés csínjára s a vers hangzására nézve azonban pongyolábban jelennek meg a régi katolikus himnuszoknál is. Alig van e sok énekszerző közt, ki határozott felsőbbiséget fejtene ki társai felett: az egyenlő míveltségi fok t. i. egyformává tette ez összes költszetet, egyes darabok azonban, vagy inkább ilyenek egyes helyei, találtak a többiek felett kitűnők.

— (*Székelytől egy ének az Írod. Olv. I. köt. a 41. sz. alatt*).

Énekeskönyvek a XVI. században: Újfalvi szerint a legrégebb volna Gálszécsi Istváné, kiadva Krakóban 1536, s ajánlva Perényi Péternek; én azonban tévedést gyanítok, t. i. *Székelyét*, melyet nem idéz, tulajdoníthatta Gálszécsinek, akiét úgy látszik Bőd ismerte, s mely e szerint csakugyan Perényi Péternek ajánlva és Krakóban, de 1538-ban jelent meg. Székelytől különben is bírnak egyh. énekeket, Gálszécsitől nem. — *Huszár Pálé* először, Debr. 1560 másodszer n. o. 1570—76, közt jött ki (emennek akadémiai példánya csonka, és címe nincs). — Egy *Névtelené* Debr. 1579. — *Bornemisza Péteré* Detrekő 1582. — *Beylhe. Istváné* (virágz. 1582—84), kinek kótás énekes könyvét Molnár Albert ismerte, de melynek fennmaradt példánya csonka lévén, helyét és évét nem tudhatom. — Ismét egy névtelen *debreceni* 1590; majd egy névtelen *bártfai* 1593. — *Gönci Györgyé* Debr. 1592. s utóbb számtalanszor. — *Újfalvi* keresztyén énekei, egy nevezetes irodalomtörténeti előszóval, Debr. 1602. — *Újfalui*: Halott-temetéskorra való énekek Debr. 1598, 1602., 1606, s még sokszor. — *Heltai* és Dávid Ferenc (?) *unitár* énekeskönyvöknek fennmaradt egyetlen péld. Kolos. 1574 v. 75 jött ki.

E hivatalos, e gyakorlati irányú költészetnél magasabban áll az *önálló lyra*, mely nem a község érzésének igyekezett tartalmat, irányt és szavakat adni; hanem általa istenes gondolatokkal eltölt férfiák saját keblök szükségének tevének eleget. A század szenvedései, a belháborúság által okozott nyomor, a vallási és politikai üldözések gerjesztők e vallásos hangulatot, s annak költészetét nyomasztó bú s a bűn tudata jellemzik, mely miatt a köz bajokban isten ostorát ismert fel a jámbor érzés. E mystikus iránynak fő képviselője, és egyszersmind. *a világi dalnak* is az irodalomban megkezdője, *báró Balassa, Bálint* volt, kinek énekeit és dalait képes költői nyelv, tömörség, s a versek dallamos lebegése bélyegzi. Különösen meghatók hazafiúi énekei, melyekben a haza hanyatló ügyét siratja, míg másokban a

szép természet s a vitézi élet szeretete derült, tüzes röpdösést vészén. Balassának köszöni a magyar lyra első technikai reformját, mert ő — amit Batizi csak félve mert megkísérlem — az uralkodó hosszú sorú, négyes és hármass strophák mellett különböző alkatú, rövid sorú, váltva visszaforduló rímű versszakokat hozott be, s így Szenei Molnár Albertét, ki e reformot nem csak tette, hanem tanilag is sürgette, és Rimay Jánost, példaadólag megelőzte.

— (Példák *Balassától az irod. Olv.* I. köt. 42—43. számai alatt).

— *B. Balassa Bálint*, született 1551-ben; katonai, és egyszersmind tudományos nevelést is nyert, s a II. János választott király udvarában mint apród kezdte pályáját Már ekkor gyakorolta magát az irodalmi dolgoztatásban, s Book Mihály német munkácskáját »Beteg lelkeknek való Fűves Kertcskéjét« lefordítván, azt (Krakó 1572) ki is adta. Ez évben amnestiált atyja János zólyomi főispánnal a pozsonyi országgyűlésen jelen tévén, a Rudolf ifjabb király koronázataása ünnepélyén egy mesterséges juhásztánczal csodálkozásra ragadta a fejedelmi nézőket. Hadi pályáját 1575 Erdélyben kezdte Miksa kir. hadainál Békési Gáspár érdekében; de megsebesülve, Bátori István fejedelem hadai által fogolylyá tétetett. A fejedelemtől szabadon bocsátatván, Magyarországon a törökök elten hadakozott. 1584 Dobó Istvánnak, az egri hősnek, leányát Krisztinát v. tte el, minek folytán örökségi pörbe s egyéb bajokba keveredett szívével Dobó Ferenczel, melyek után, 1589-ben ki is bujdosott a hazából (hová? nem tudjuk; mert egyik dalában az „Oceanus mellett“ kifejezés 'nagyon határozatlan). Csak 1594-ben találjuk ismét honn, hol Esztergám ostromában Pálfi mellett dicsőn elesett, máj, 20. Verseit Nadányi János adta ki (ennek négy első kiadása elveszett; Fáber Mihályéból 1676 óta 1808-ig tizen-nyolcat ismerünk).

27. §.

Dramai költészet.

A drámai költészet e században iá folytatott, leginkább *vándor színészek* által, de annyiban az elébbi időszakétól (15. §.) különbözőleg, hogy az egyszerű, részben rögtönzött mysterium mellé most nagyobb kiterjedésű és mesterségesen tagolt darabok léptek. Ezek, mint a szomszéd Németországban, a kornak hol egyházi, hol politikai állapotaira vonatkoztak, azokat gúnynyal és sóval ostromolva. Első nemét ez actióknak *Sztár ai Mihály* pap indította meg, kitől nem rég merült fel egy színjáték töredéke, melynek tárgya »A papok házassága« (1550), egy más, teljes darab: »Az igaz papság tüköre« öt »actusban« s egy prolog-

gal (1559), prózában. Az elsőben a coelibátus és a papi házasság kérdését hozza színpadra, a másodikban ki igyekszik mutatni, milyen az igazi pap; s nézeteit nem ugyan valamely érdekes mesében testesíti meg, de nem hiányzik nála némi belső cselekvény, amennyiben van drámai haladás a személyek gondolkozásában, elhatározásaikban; e mellett dialógia élénk és jellemző, humora nyers ugyan és darabos, de az egészséges népi hang, a népnyelv eredeti fordulatai, s főleg az erkölcstörténeti alap, melyen valóságos életképek nyújtanak, Sztárai e fennmaradt színműveit a kor becsesebb maradványai közé sorozzák. — Egy más becses maradványa e korbéli színiköltészetünknek amaz ismeretes névtelen »Komédia *Balassi Menyhárt* áruítatásáról (árulásáról), melylyel elszakada az magyarországi II. választott János királytól« öt részben (actusban), mely szinte nem valamely fontos eselekvényt alakít, hanem inkább ama hatalmas hős, de egyszersmind a kor egyik legszemtelenebb pártosa Balassa Menyhért jellemét festi, erős vonásokban, drasztikus gúnnyal; s ha drámai cselekvény és belső fejlődés e darabban sincs, a dialóg elevensége és azon idő társalkodási nyelvével visszatükröző életszerűsége jtt is örvendetesen lep meg. — Hihető, hogy valamint másutt azon korban, úgy nálunk is ily gúnyjátékok meglehetősen divatoztak; de csak előadásra, nem olvasmányul készülvén, ki nem nyomattak: e politikai darabnak fennmaradását is csak Karádi Pál gondosságának [köszönhetjük.

Más nemét az e korbéli színműveknek az úgynevezett *moralitások*, vagyis erkölcsi irányú allegóriái darabok tették, melyeknek egy maradványa a XVII. és XVIII. században annyiszor nyomtatott »Komiko-tragédia*, versben és négy szakaszban, melyek mindenike más-más példában azonegy erkölcsi eszmét vezet a hallgatók elibe, t. i. hogy a bűnt büntetés követi, s így tulajdonkép négy, hasonirányú, darabot képcz. Az ily darabok előadói nálunk is, mint Németországban, hihetőleg inkább vándor hegedősök mint színészek voltak, mert az előadás, hogy érdekeljen, neih annyira tagjártatást mint értelmes recitációt és éneket kívánt.

Végre a németföldről jött át hozzánk ez időszakban már a *tanodái dráma* is, tanítók által művelve, és sátoros ünnepeken vagy közvizsgálatok alkalmával tanulók által előadva. Két maradvány teszen ennek virágzásáról tanúságot, egyik: *Bornemisza Péter Elektrája* prózában, mely Sophokles után szabadon «keresztyéneknek erköcsöknek jobbításokra például, szépen játéknak módja szerint rendeltetett» (1558); a másik: *Szegedi Lőrinc Theophaniája*, «azaz Isteni megjele-

nés ... a mi első atyáinknak állapot járói, és az emberi tisztaknek rendeléséről® (1575), szinte prózában, s tanító iránynyal, t- i. annak fel-tüntetésére, mikép engedelmes gyermekek jutalmat, rosszak büntetést várhatnak istentől. Hihető, hogy a század divata több ilyenket szült: nyomtatva azonban csak e két darab maradt fenn.

Kiadatok: Sztárai töredéke Krakó (Kolosv.) 1550. Az Igaz Papság Tiköre: M.-Övár 1559. v. 60. A kettőt ismertette, az elsőt le is nyomtatva 1. nálam: Adalékok a régibb magyar Irodalom Történetéhez, Pest 1869. — Balassi Menyhárt stb. Abrugybánya 1669, újra Kézikönyvem I. köt. — >Komiko-*Tragédia*, négy szakaszokból álló, rész szerént víg, rész szeréni szomorú história.» évj. nélk. (XVII. száz.), sokszor újra a XVIII. száz. — *Bomemúza* Elektrája (nem »Klytaemnestra<), egykor Bessenyei Györgyé, ki belőle Holmiében 1779 egy töredéket közöl, s kinek, úgy látszik, példányáról írta le Kapronczay Ádám a címet Benkőhöz 1778 írt levelében. Most lappang. — *Szegedi Lörine*: Debr. 1575. (expositióját I. A M. Költészet Tört. I.).

28. §.

Történetírás.

Magyar nyelven történetírásunk csak a XVI. században szó-lalt meg. Először is többen koruk történeteit írták le; hol össze nem függő évjegyzetek, tehát *krónika* alakjában, hol egyes nevezetesb eseményeket *emlékiratul* kerekítvén ki. Az elsők közöl felemlítésre méltók: *Verancsics Antal* esztergami érsek († 1573), kinek évjegyzetei különösen az 1541. év országos történetét részletesben tárgyalják; *b. Forgács Simon*, a század híres bajnoka († 1598), ki testvére Ferenc Commentárjaihoz bő jegyzeteket írt; *Balogh Ferenc* naplóíró (1576); *Borsos Sebestyén* marosvásárhelyi polgár († 1584); *Szamosközi István*, a deák Pentások szerzője; *Illésházi István* nádor († 1609); *Homonnai Bálint*, Bocskai hadvezére; és *Wathay Ferenc* (1605): mindezeknek korjegyzetei és naplói nagy becsű történeti kútfők, de mint csupa nyers anyag irodalmi becsre nem emelkedtek.

Feljebb állanak egészben véve az *emlékiratok* szerzői, kiknek némelyikénél már a történeti tények belső rendezése és összefüggesztése is találtatik, s így némi alakításra törekvés; tartalmi nagy beesők mellett azonban, formai tekintetben mégis csak gyenge kísérletek. A legrégebb ismeretes ily emlékirók: *Nagy Máté*, egy nagy eszű és vitézségű közhajdú, Esztergámnak, midőn azt várnagya Orbóci András gyáván elhagyta, győzelmes megvédője (1526), ki a mohácsi veszedelmet írta le, melyből szerencsésen megmenekült; s egy *Budai Névtelen* (1530 ut.), ki a mohácsi ütközet után közvetlenül történt budai dolgokat jegyezte fel. Ide tartoznak: *Zay Ferenc*, Verancsics

konstantinápolyi követtársának s felsőmagyarországi főkapitánynak († 1570) emlékiratai »Landorfeivár elveszéséről« 1521-ben, a legjelesb magyar történeti mű e században, Musztafa összeesküvéséről atyja Szulimán ellen 1531-ben, a Szapolyai János nikápolyi színelte hadjáratáról; továbbá *Mindszenti Gábor* János király komornikának gyönyörű emlékirata János kir. utolsó dolgairól 1540-ben; *Bornemisza Tamás* budai polgáré Buda veszéséről 1541-ben; *Bánffy Gergelyé* II. János királynak török császárhoz meneteléről 1566; *Gyulaffi Lestáré* Bátori Zsigmond fejedelem történetéről, kinek tanácsosa volt stb. Mindezek kéziratban maradván, nagyobb részek csak a legújabb időben hozatott napfényre.

Annival közönségesebben terjedt el sajtó útján, s hatott az összes magyar olvasó világra két író munkája, kik közül az első *Székely István* gönci református pap *Világkrónikát* adott 1559-ben, erős protestáns színezettel, bele szövén a magyar történeteket is; a második, *Heltai Gáspár*, Bonfin deák *Históriája* után elég bő *Magyar Krónikát* írt, a mohácsi veszedelemig folytatva azt, s helyenként a hagyományból és egykorúak tudósításaiból pótolva. Halála, mely a munka nyomtatása közben lepte meg (1575), gátolta a második rész megírásában, mely a Mohács utáni fél század dolgait fogta előadni. Mindkét munka időszak-alkotó, mert Székelyé egy soha Magyarországon nem mívelt tartományt tárt fel a magyar olvasók előtt; Heltaié pedig addig szinte smeretlen terjedelemben tette a magyar történelmet akkori színvonalán, s értelmes megválasztással, a nemzet köz kincsévé. E mellett különösen Heltai, helyenként hibás nyelve dacára, egészben jó prózát ír, s bár a bibliai nyelv befolyását le nem tudja vala rázni, egyszerű, nyugott előadásával egy nemét a szépségnek is feltüntette.

Kiadások: *Nagy Máté* emlékirata kivonva és fordítva Pécsi Ibrahim török történetkönyvében maradt fenn; innen németre fordította Hammer az Archív f. Gesch. 1827-ki. I. köt. 77. s köv. II.— A *Budai Névtelen* maradványát az akadémia eredetiéből Véghelyi Dezső adta a Győri Füzetek II. köt. 166. s köv. 11. — *Verancsics, Zay Ferenc, Bornemisza* Szalay Lászlónál jelent meg az akadémiai Monumenták II. oszt. III. köt. — *Borsos Seb.* Memorialisája gr. Miké Imréné: Erdélyi Tört. Adatok I. k. — *Szamosközi és Gyulaffi* a Monum. Ígérteitek. — *Hétházi, Kazinczy* Gábortól a Monum. II. oszt. VII. k. — *Homonnai, Naményi* Istvántól: Tudománytár, új foly. V. köt. — *Wathay*, Ponori Thewrewktől Pozs. 1838. — *Mindszenti és Bánffy Gergely:* gr. Kemény Józ. és Kovács Istv. Erd. Tört. Tárajl. k. — *Székely István:* Chrónika ez Világnak jeles dolgairól. Krakó 1559, ebből magyar krónikája kivonva Toldynál: XVI. századbéli M. Történetírók I. k.— *Heltai:* Krónika a Magyaroknak dolgairól, Kolosv. 1575. Újra 2 köt. Győr 1796. Ismét Toldy Történetírói I. k. 1854.

— (Példák *Zay, Mindszenti, Székely és Belláiból* 1. az *irod. Olv.* I. köt. 45—50. számok alatti.

— *Székely István* Bencédről Udvarhelyszékből származott; 1529 nyári félévében a krakói egyetemen a magyar társoda albumába írta be magát; később a reformációhoz csatlakozván, szikszai, utóbb liszcai iskolatanító, végre gönci prédikátor lett, s 1538 óta nem csekély irodalmi munkásságot fejtett ki új felekezete érdekében. Munkái a következők: A keresztyénségnek fundamentomáról való Tanúság. Krakó 1538. újra u. o. 1544, előre bocsátva az abcét; A keresztyén ekkleziának régideák Hymnusainak magyarázata, u. o. 1538. A hit fundamentomáról, bővebb dolgozat, u. o. 1546; Szent Dávid Zsoltári zsidóból u. o. 1548; Cizio János, azaz Kalendárium, mely az ünnepek napjainak első tagjait a hónapokrendje szerint előadja, u. o. 1538; Kalendáriummagyar nyelvű (örökös), u. o. 1538. — Lefordította Székely az egész Oteamentomot is zsidóból, de az meg nem jelent, hihetőleg mert Zsoltárainak rabilag szoros, és így magyarázatai dacára homályos, fordítása nem talált helybenhyágt.

— *Ueltai Gáspár* legbuzgóbb művelője és terjesztője volt egy új magyar irodalomnak e században. Eredetére nézve szász, a magyar nyelvet, mint látszik a székelyek közt, annyira birtokába ejtette, hogy letudva némely nyelvtani s néha szörendi hibáit, melyektől megtisztulni nem bírt, gyökeres magyarsággal élt, s a nyelvnek sok saját szép fordulatait s népi kifejezéseit, közmondásokat és példabeszédeket fenntartott. Theologiai képzettségét a wittenbergi egyetemen nyert, hol 1543-tól 45-ig végezvén tanulmányait, Kolosfi várt az evangélikus község papja lett, s ez állásában oly kedvességre tett szert, hogy 1557-ben a brassaiak által a megholt híres Wágner helyébe lelkipásztorságra meghivatott. Ő azonban nem csak e meghívást nem fogadta el, hanem kolosvári papságáról is lemondott, meglegedve a gyülekezete által neki meghagyott esperest! (senior!) címmel, hogy, mint ugyan nekem látszik, minden hivatalos kötelekektől függetlenül, egész idejét és gondját az irodalom előmozdítására fordíthassa. T. i. már 1550-ben állított volt nyomdát Kolosvárárt, melyben a következő évben factorát Hoffgreff Györgyöt társul fogadta; de kitől hat évi ízetlenségek után elválván, erélyesen láthatott feltételeihez. Gondjainak főbbike az új egyház szükségeinek pótlása volt, s e téren adta jeleit fogékony elméje nagy ingatagságán, mert elfogadván eleinte a Luther tanát, 1558-tól fogva Dávid Ferenc után Calvin értelméhez tért, 1569-ben pedig ugyanezt követve szentháromságtagadóvá lett. — *Vallásbeli és keresztyén-erkölcsi munkái*: A keresztyéni tudománynak rövideden való Summája (1550); Evangéliomok és Epistolák (első kiad. 1551 v. 52; második 1570 — 75 közt). Részesség ellen való könyvecske (1552), Vigasztaló könyvecske,

keresztyen intéssel miképpen kelljen az embernek készülni keresztyén és bódog e világból való kimúlásához (1563), Agenda (első kiadása elveszett, második bővebb 1559), Zsoltár (1560), Hispániai Vadászáság (a spanyol inquisitőről, 1569), Könyörgések (1570 — 75 közt), Enekeskönyv, úgy látszik Dávid Ferencsel (Kol. év. n.); fő munkája azonban e téren *bibliafordítása*, melyet több társaival eredetiből adott öt kötetben (1551—62). De más mezőkön is buzgólkodott ő: a *törvényes* irodalomban adta Verbőci Hármaskönyv vét m. fordításban (1571); a *történelemben* fent említett Krónikáját (1575), bibliája után a legfontosbat munkái közt; a *nyelvészetben*: egy tropológiát magyarítással (1562); a *szépirodalomban* egy Fabulák könyvét (1566; második kiad. Németújv. 1596); és számos históriás énekek egyes kiadásain kívül azoknak egy gyűjteményét, a híres >Cancionalét< (1574), sőt, úgy látszik, Fortunátus, Salamon és Markalf, a Bánkai Nagy-féle Hunyadi-krónika első éneke is neki tulajdonítandók. Néhány német munkán kívül, melyeket kétségkívül csak német gyűjtemezete tekintetéből írt 1551 és 52-ben, s egy pár deákon kívül, melyeket egyházi állása követelt tőle így, még a Ritus explorandae veritatis (1550) és Bonfin kiadatlan részei (Historia Matthiae RH. 1565) kiadásával tett történelmi irq-dalmunknak nagy szolgálatot. A halál 1575-ben, a Krónika nyomtatása közben, érte utói. Benne még ellenkezői is a kiterjedt tudományt és szelíd nemes kedélyt tisztelték, az utókor pedig az új irodalom egyik legszerencsésebb előmozdítóját hálásan emlegeti.

29. §.

Törvénytudományi irodalom kezdete.

A törvénytudomány terén magyar nyelven ez időben még nem történt semmi. De az olvasni tudás és műveltség terjedésével beállott a törvények és törvényes rendeletek nagyobb körökben ismertetésének szüksége is; székiben lefordították a családok, régi deák *okmányaikat*; azonban a törvényes magyar műnyelv alapját *Veres Balázs*. Bihar vármegye jegyzője vetette meg Verbőci Hármaskönyve s a törvények kivonatos fordításával (1565), melyet *Holtai* átvitva újra adott 1571, *Laskai János* gyulafejevári káptalani requisitor pedig 1589 óta teljes és jobb fordításával végleg kiszorított. Egyidőleg, sőt már 1556-ban, majd 1565-től kezdve az ausztriai uralom kezdetéig folyvást magyar nyelven adatván ki a *törvények* Erdélyben, s a köz ügyek írva is legtöbbszöire magyar nyelven tárgyalván, a nyelv sok oldalú gyarapodást vett ugyan, de tisztaság és csín tekintetében, e téren ugyan, valóságos hanyatlásnak indult.

Kiadótok. Veret Balázs: Magyar Decretuin . . . kit Weres Balas ... a Werbewczy István Decretomából . . . magyarra fordított. Debr. 1565. — *HtUai:* Decretum Tripartitum, azaz M. és Erdélyorezág Törvénykönyve. Koloav. 1571. — *Latkai:* Kol. 1589. — XVI. századbeli magyar *lörvéugtöröregok* az » Approbatae et Compilatae Constitutiones« kiadásában, és gr. Kemény József és gr. Mikó Imre idézett gyűjteményeik valamennyi kötetében találhatnak.

30. §.

A nyelvészeti irodalom zsengei. — Régi classicnsok fordításai.

Decei János tanutétele szerint Cesinge János pécsi püspök írt vala még a XV. században magyar nyelvtant, mely azonban Decsi korában (1598) már elveszettnek tartatott. A XVI. században a hit-újítás hívei általánosan tanították elemi iskoláikban a magyar olvasást; s e végre, valamint azon időben külföldön, úgy nálunk is, az olvasás s a hit elemei együtt szoktak lenni. így *Székely István* «Keresztyénség fundamentomit* (1538) ábécéé tábla előzte meg; így Jankowich szerint *Gálszécsi Istvánét* is (1538); így *Dévai Mátyásnak* egykorúlag, ú. m. először 1538 vagy 39-ben megjelent *Orthographia Vngaricajae* egyszersmind a hit elemeit foglalta magában; így *Bornemisza Péter* «Négyes könyvecskéjében» is (1577) elül áll »*A magyar írás-olvasásnak módja.* Ezek közül csak Dévainál találunk néhány helyesírási szabályt meghatározva, s egypár helyesírási észrevételt. De tanítottak, hihetőleg a deák iskolákban is már, némi magyar nyelvtani szabályok is, mint erről *Erdősi János* tesz tanúságot*); de tudunkra első ez maga volt, ki, mint a Nádasdi Tamás által Sárvár-Újszigeten állított iskola tanítója, növendékei számára egy tankönyvet írt még 1536-ban, mely azonban csak három évvel utóbb jelent meg. Ez a *Grammatica Hungaro-latina* párhuzamosan a latin és magyar nyelv főbb szabályait adja elő; gyakran hasonlító észrevételeket teszen a magyar s a héber, görög és latin nyelvek közt, s mély tekinteteket vet a magyarnak sajátóságos szerkezetébe, melynek a más európai nyelvektől megkülönböztetésére ismételve int. Meglepő,

*) »Ex his . . . facile datur intelligi, tota via, totoque coelo errare illó', qui nil putant inter patriae nostrae et latinae linguae constructionem differre; quique in interpretando genus omne orationis ad latinae linguae loquendi formam rixigunt. Quamvis in quibusdam loquendi formális communicemns cum illis. tamen pars ea non est centesima pro bis. quibus ab illis variamus. Id venun esse intelliget, quisquis ad linguarum proprietates diligenter respiciet ... Verum, quotusquis que est, qui id praestet? stb. L. Corp. Gramm. 1. 32. Vagy a fordítókról volna itt szó?

hogy a nevek birtok- e az igék személyragainak névmási eredetét, majd (lő 11) a magyar nyelv idő méretű természetét, oly korán felismerte már, aminthogy distichonaiban példákat is mutatott fel e schema kezelésére. Meg'volt tehát indítva Erdösi által a magyar nyelv-*vizsgálai*; utódot azonban ez időszakban még nem nyert.

Annál kielégítőbb volt a *szótári* munkásság. Az első lépés dicsősége *Pesti Gáboré*, ki a Nürnbergben 1531-ben megjelent «Vocabularius utilissimus quinque linguarum» című munka után adta 1538-ban a maga hat nyelvű szótárát, mely nem betűrendben, hanem 64 tárgycsoport szerint adja a latin szónak megfelelő olasz, francia, cseh, magyar és német szókat mindannyi hasábon, nyelvtani és értelmezési minden magyarázatok és példák nélkül. Bármily tökéletlen e faja a szótáraknak, azon időben e «nomenclatúrai, vocabuláriusi» forma szokásos volt; s Pesti dolgozata köz kedvességre tett szert, úgy hogy harminc év alatt négy kiadást ért. Őt *Szikszói Fabricius Balázs (Vazul)* szintazon úton követte, nagyobb tekintettel a tudományok és mesterségek műszavaira, mint a köz életre. Akadályul szolgálván Patakon, hol Fabricius tanárkodott, növéndékeire nézve Pesti szótára használatában a német betű, melylyel az egész nyomtatva volt, önmaga látott egy új szótár szerkesztéséhez 1574-ben, mely . számtalan példányban leírva terjedt el a tanulók közt, míg jóval halála után azt Pesti Gáspár kétszer is egymás után, majd *Újfalui Imre* javítva és bővítve újra kiadták. Ezen Nomenclatúra, vagy mint Újfalvi helyesen nevezte magyarul »Neveskönyv«, a deák szókat 82 csoportra osztva, s a bővebbekben némi betűrendet is követve, hol egyszerűen magyar szóval, hol rövid magyarázattal adja vissza.

E tárgyrendű, s legnagyobb részben csak névszókra kiterjedő, igen hiányos szótárak után óriási lépés volt e mezőn azon *Névtelené*, ki *Calepinus* deák nagy szótárában a magyar részt dolgozta (1590). E betűrendes gazdag szótár a köi divatos egész magyar szóinkincset felölelte, amennyiben az oly tökéletlen előzmények után lehető volt, s a nyelv kiterjedt ismerete mellett az értelem szabatos meghatározásában lelkismeretes gondot, tanúsított. Őt követte *Verancsics Faliszt* Csanádi püspök ötnyelvű betűrendes kis szótárával (1595), mely minden beszédrészekre ugyan, de öszvesen csak 5400 szóra terjed ki. Érdekes a dalmát-magyar szók külön összeállítás, mint első kísérlete az ily szóhasonlításoknak, hol azonban a szerzőt dalmát rokonszenve gyakran eltévesztette. Belé mentek a magyar szók *Megiszer* polyglott szótárába is 1603, s befejezi a sort *Loderecker Péter* hétnyelvű szó-

könyve 1605-beu, melynek magyarja Verancsicsból van véve. Ide tartozik még *Erdpsi Jánosnak* Új Testamentoma végéhez vetett értelmező tárcskája a *biblia szóknak* (1541); továbbá a cicerói ál synonymikon *Heltai-féle* kiadása, melyhez *magyar* és német tolmácsolatok is járultak; s végre *Beythe István fűvészeti szótárkája*.

Becses maradványa a XVI. századnak, a közlött szókincs tekintetében, az olasz polygraph *Baldi Bernardi n Magyar-Olasz Szótárkája* (1583), jellemezve, és először kiadva általam «Adalékaim» és »Uj Adalékaim «-ban (1869—71).

A nép szellemének ismeretére, de egyszersmind a phraseológiára nézve oly fontos *közmondások és példabeszédek* is magokra vonták ez időszakban már több komoly férfiak figyelmét. *Heltai* azoknak derék ismerője, és Meséiben (úgy, ha tőle van, Salamon és Markalfjában is) szerencsés használója volt; mások, köztök Siklósi Miklós (a hercegszöllösi zsinat jegyzője 1576), gyűjteni is kezdték; de első Baranyai *Decsi János* volt, ki 1588-ban ötezer számra menő görög-latin-magyar közmondást adott, t. i. Rotterodámi Rézmáné- s másokéihoz megfelelő magyarokat vetve.

< *Kiadások. Székely* id. munkájának első kiadása lappang ugyan; de a második (Krakó 1544) előtt inegle vén az *Abc*, nem kételkedem, hogy ez az 1538-ki előtt is megvolt.

— *Dévai* az »Orthographia Vngarica* munkájával tartozik ide; mikép azt már lseinek telén nyilván hirdettem a tanszékről, s Révész Imre úr, jeles tudományos egyed-iratában Dévairól (Pest 1863), diadalmasan bizonyította. Az első, elveszett, kiadás Révész igen hihető véleménye szerint Újszigeten 1538 v. 39-ben jelent meg; a második, Krakó 1549; végén névjegyei is állanak: C. D. M. (azaz Csinálta Dévai Mátyás); a harmadik, Krakó 1559, a múlt században még megvolt a müncheni választófejedelmi köuyvt. Új kiadások: Kazinczy M. Régiségeiben Pest 1808 (hibáktól hemzsegve) és nálam: Corpus Grammaticorum Linguae Hungar. Veterum, Pest 1866. — *Böi aemiza Péter*: Négy könyvecske a kér. hitnek tudományáról, Sempte 1577. — *Erdőei*: Grammatica Hungaro-latina in usum puerorum recens scripta Ioanne Sylvestro Pannonio autore. Neanesi 1539. (egyetlen fennmaradt példánya csonka, t. i. a II. könyv, mely a prosodiáról, a szól'ojtés és szókötésről. bővebben értekezett, hiányzik). Újra Kazinczy és Toldy id. gyűjteményeikben.

Pesti Gábor: Nomenclatura sex linguarum, latinac, ital., gall, bohém., ungaricae et germanicae. Per Gabr. Pannonium Pesthinum. Bécs 1538, 1561, 1568.

— *Szikszai Fabriclus Vazul*: Nomenclatura, seu Dictionarium Latino-Vngaricum claries. viri D. Basilii Fabricii Szikzovii. Pesti Gáspár által Debr. 1592, ismét 1593, és Sárvár 1602; Ujfalvi Imrétől pedig: 1597. és 1619. — *Calepinus Névtelen*: Ambr. Calepini Diction, undecim linguarum . . . nunc primo polonicae, ungaricae atque anglicae dictiones adiectae. Basil. 1590. (Ffurt) 1594. Basil. 1598. 1605. 1616. Genf 1620. Basil. 1622. 1627. 1682. — *Verancsics Fauszt*: Dictionarium quinque nobilissimaruni Európáé liugarum, lat., ital., germ., dalmaticae et ungaricae. Venetiis 1595. újra Ponori Thewrewk által Pozsony, 1834. — *Megisier Jeromos*: Thesaurus Polyglottus, vei Dictionarium multilinguc. Frankf. 1603. — *Loderecker*: Diction, septem

diversarum linguarum, vidd. lat., ital., dalin., bohém., pólón., germ. et hung[^]ricae, studio et opera P. Loderekeri Prageni. Prága 1606. haránt 8r. — *HeUai*: M. Tnllii Cic. ad. Luc. Veturium Synonymorum Liber. Kolosv. 15... — *Be.ythe István*: Stírpium Nomenclator Pannoniéiig. Amstelod. 1584. (Clnsius híres könyve mellett: Rariorum aliquot Stírpium per Pannoniam etc. observatarum. Antv. 1583), beigatva Czvitingerbe is (az 52—66. 11.).

Decsi János: Adagiorum Graeco-Latino-Vngaricorum Chiliades quinque, ex Des. Erasmo, Hadriano Iunio, lo. Alex. Cogn. Gilberto et aliis optimis quibusque Paraemiographis excerptae, ac Vngaricis Proverbiis quoad eius fieri potuit, translatæ, studio et opera lo. Decii. Bártfa 1588.

A régi classicusok fordítása is megkezdett e században. Csak némileg látszik ide tartozni *Laskai János* Aesopusa, mely Planudesből lesz fordítva, de melyről, miután nem láthattam, nem szólhatok. A hét görög bölcs, úgy Publius Syrus Velösmondásai, Cátó Erkölcsszabályai névtelenektől, néhány próba Horác Ódáiból, és Sallhistius munkái *Decsi Jánostól* érdekes képét mutatják fel, amott az aphoristikus kifejezésmóddal, — itt a sajtáságos és elegáns tömörséggel küzdésnek, a hőségre törekvés mellett; s így egy új mozzanat bevitelét a nyelvbe. Egyébiránt Decsi prózája a század legszebbjeivel vetélkedik.

— (Mutatvány *Decsi Sail untjából* az *irod. Olv.* I. köt. 51. cz. alatt. Bö életrajza «Összegyűjtött Munkáim» I. kötetében).

Kiadások: Az erkölcsirók 1591 óta, Cátó 1580 óta, azok Debr. ég Szeben, ez Kolosv. s a XVIII. században még többször. Újra M. Prózairóim I. köt. — *Decsi Selustja* Szeben, 1596. — Az *Aesápus* életéről, erkölcséről, minden fő dolgairól és haláláról valóhítoriá, kit *Lankai János*, az debreceni mester, görögből és deákból magyar nyelvre fordított (első kiadása ismeretlen utánnyomatát, Monyorókerék 1592, Szatmári Pap Mihály múlt századbéli jeles könyvésztünk bírta).

31. §.

A szám- és természeti tudományok.

A természeti tudományok közül csak a fűvészet mutatott egy kis lendületet. *Melius Péter* indította azt meg 1578 kiadott fűvészkönyvével, s követte őt *Beythe András* 1595. kiadott »Fiveskönyvében.« Ezek a kor módja szerint a növények külső formája, feltűnőbb sajtáságai, hasznos és káros voltak előadására szorítóznak tudományos rendszer nélkül, mint a külföldön is az idétt általában. Még *Frankovith Gergely* orvosdoctor, 1588-ban a betegek lelki és *testi* javára írt egy népszerű orvosi könyvet; *falsarátí János* pedig egyet a sebésetről, mely azonban nyomtatva nincs.

Becses növénynévtári anyagot nyújt egy Névtelen is o században, Kuncze Leó pannonhalmi könyvtárnok közléséből kiadva »Új Adalékaim «-ban P. 1871.

Az exact tudományok még nem találtak művelőket. A számvetés Gemma Phrysius Arithmetikájának egy pár fordításával érte be (1577,82,91.). — A *naptárírást* Bencédi *Székely István* kezdte meg 1538-ban egy örökös kalendáriommal; egyes évekre *Egy ed úti Gergelynek* 1571 óta folytak naptárjai, többnyire a krakaiak után készítve; őt *Péchy Lukács* 1579, *íj. Heltai* 1580 óta, s mások követték. *Újfalvi Imrée* (1599) a debreceni dellőre volt kiszámítva. A csillagászati ismék hiányát azon időkben még az astrologiai babonák helyette zik.

Kiadások. Melius Piter: Herbárium, az fáknak fiiveknek nevekről, természetekről és hasznairól. Kolosv. 1578. — *Beythe András:* Fiveskönyv, (iveknek és fáknak nevékről, természetökről és hasznokról. Németűjv. 1595.— *Frankovith Gergelyt* Hasznos és fölőtte szükséges könyv, az isten fiainak és ütet félő híveknek lelki vigasztalásokra és testi épöletökre szerzetett, melyben sok rendbéli betegségük ellen való orvosságok is be vannak írva. Monyorókerék 1588. számos illusztrációkkal.

Phrysius Gemma Arithmetikája (Laskai Jánostól 1577) Íjebr. 1582, Kolosv. szinte 1582. újra *íj. Heltai Gáspártól* Kolosv. 1591. — *Székely Estván:* Kalendárium magyar nyelven h. és é. n. (Krakó Szabó Károly szerint 1538 előtt). — *Egyedüli Gergely:* Kalendárium, az égnek forgásából megismert és elrendelt praktikáival . . . Curreloviai Szaniszló Jacobeius mester szerént. Bécs 1571. stb. — Weszprémi látott egy krakai naptárt 1585-re *Váradon* nyomt.— *Újfalvi Imrée* 1599.»a debreceni délre van számlálva." Debrecen.

II. Az első virágzás kora.

32. §.

Vallási állapotok, s hittudományi irodalom.

A kor uralkodó szellemi iránya, a vallási, működött ez időszakban is: de a két egyház állása tetemesen megváltozott. Erdélyben a protestantismus, Bethlen Gábor és L. Rákóci György védszárnyaik alatt, folyton virágzott, s az eltérő felekezeteket, milyenek a szombatosok, az ismét mozgó davidisták, a magyarországi részekben felmerült puritánok valának, erőhatalommal vagy zsinati szigorú intézkedésekkel legyőzte; Magyarországon azonban *Pázmány Péter* esztergami érsek és *Esterházy Miklós* nádor, sikeres térítő munkásságok által, nagy számát a főuraknak ismét a római egyház részére nyervén meg, a katholicismus elég gyorsan folibe került a protestantismusnak; minnek folytán a szellemi fegyverrel irodalmi téren vívott harc is mind elkesere-

dettebbé vált úgy, hogy egyik félt sem lehet a szent ügghöz s a tudományhoz méltatlan vadság vádjától felmenteni.

Megnyitotta ez időszakban a hitirodalmi vitákat *Pázmány Péter* legott a század első évében*), és számos kisebb munkákban hol támaszkodlag, hol védőleg lépett fel Magyar István, Gyarmati Miklós, Alvinci, a wittenbergi Balduin, Pécsváradi Péter stb, valamint általában a protestánsok tanai ellen; fő munkája azonban, melyben az összes theológiát vitázólag, s az ellenfelekezetek irányában védve, tárgyalja, a híres *«Igazságra vezérlő Kalauz»* (1613), mindenre kiterjedő tudománynak, éles dialektikának, s páratlanul hathatós előadásnak bámulandó műve, melynek vér nélküli diadalma tisztább és sikeresb volt a Ferdinándok harminc éves háborújoknál, bár hetven éven át a legjobb protestáns elméket s azok tekintetre méltó tudományát, egy *Posaháziét, Komáromi-Csipkését, Ceglédiét, Tolnai Istvánét*, fászsította. Az ezután folytatott hittudományi harcok: Keresztúri Pál és Veresmarty Mihály apát (1638—41), Vásárhelyi Dániel jezsuita és Medgyesi Pál (1639—40), de főleg Sámbar Mátyás és Kiss Imre szinte jezsuiták, másfelül Matkó István és Posaházi János (1661—67) közt, egyenlőbb erővel s mindkét részről önfeledő gyűlölséggel viseltettek. így Erdélyben a reformátusok az unitárok ellen, élőkön a hatalmas és tudós *Geleji Katona István*.

Örvendeteseid) képet tüntet fel a *hitszónoklat* mezeje. *Szenei Molnár Albert* adta itt az első, nem ugyan eredeti, de a szónoki nyelvre nemesítőleg ható, munkát, a *»Postilla Sculteticát»* (1617), míg ugyanő a Calvin Intitútiói fordításában (1624), nem ritkán nehézkes, sőt darabos: mégis a megelőzőtt korhoz képest rendkívüli lendületet adott a nyelvnek szabatoságban és csínban, sőt alkotólag hatott a philosophiai és theologiai műnyelvre; s ez időszakon át, egész Pápai Párizig, hitsorsosai közt a prózáírásban első rangját fenntartotta. Utána a katolikusok közül *Káldi György* jezsuita adta ki prédikációit (1631), ki Pázmány után legszabályosban és legtöbb numerussal kezelte a nyelvet, s különösen a tanító előadásban, elrendelés, világosság és nyugalom által valóban mintaszerű. Követte őt szentbeszédei kiadásával (1636) *Pázmány*, homályba borítva kevés de derék előzőit, sőt mindmáig felül nem haladta magyar hitszónok által.

*) Egy mindeddig lappangó, e így váltig ismeretlen munkájával, melyre azonban önmaga 1601-ben, Zvonarics Mihály pedig 1603-ban, de csak általánosságban, hivatkoznak.

Rendelkezésére minden oldalú tudás, a világ és emberi szív mély ismerete, gazdag képzelem s erős logika áll. Pázmány, főképp beszédei és Kalauza által, a magyar nyelvnek nem várt, előre nem láthatott kiképzést adott. Ő az irodalomban addig uralkodott dunántúli nyelvjárás felett a tiszait érvényesítette; a nyelvvel grammatikai szabatos-sággal élt, azt új kifejezések s a nép szájából vett szebbnél szebb és jelentős szólásformák- és közmondásokkal gazdagította, irányának pedig oly teljességet, kerekedséget és bőség mellett is oly hathatóságot kölcsönzött, hogy méltán egy új aera szerzőjének tekintetik, ki a régibb kort befejezte, s újat kezdett meg, mi által az értőktől »a magyar bíboros Ciceró» dísznevet vívta ki magának. Ő a mai könyvnyelv teremtője; kevesen tudták ezt őutána mind máig annyi eredetiséggel és egyszersmind új színnel kezelni. Nagy-soká nem mert a katolikusok közül senki a hitszónoki irodalomban eléállani; s midőn fél század múlva, *Illyés András* püspök azon fellépett (1696), már hitszónoklatunk, s általában prózánk, sülyedésének kiáltó jelét adta. Hangzottak a kath. templomok szerte a két hazában egy, könnyűségéről s szaporaságáról híres szónoktól, *Csete István* jezsuitától (1611 beszéde maradt 35 kézirati kötetben): hogy e könnyűségével a műgond nem állott arányban, P. Gyalogi dicséretei dacára bízást elhíhetjük.

Annál több oldalú munkásság mutatkozott a protestánsok közt, kik közül, vagy tudomány, vagy előadás tekintetében, *Alvinci Péter* (1-533—6), *Keressze-gi István* (1640), *Geleji Katona István* (1645—9), *Keresztúri Pál* (1645—53) és *Komáromi Csipkés György* (1666) híresedtek el leginkább: mind tisztán dogmai, részint vitázó irányban. Az utolsó kettő tulajdonképp csak vázlatokat adott, Katona szónoki ügyessége dacára bőségével fárasztott. Összesen értekezők inkább semmint szónokok. E névre csupán *Tofevs Mihály*, a vétkek rettenthetetlen ostora, méltó, ha erővel és tüzzel teljes erkölcsi beszédeiben (1683) a szerkezetre és kifejezésre több gondot fordít.

— (Példák *Pázmány Kálvuzs és Beszédeiből*, valamint *Szenei Molnár István Atiából* I. c. I. köt. az 52—54. számok alatt).

A bibliai irodalomban két munka hosszú időre mértékadóvá vált. A katolikusok közt *Káldi György* a vulgáta után fordította le az egész szentírást, az apokryph könyvekkel együtt; igen hihetőleg szem előtt tartva a XIV. századbeli régi magyar bibliát, s az exegetika akkori állásához képest helyesen; e mellett annyi érzéssel és csinál, hogy Pázmány főbb munkái után mint nyelvműnek is övé a palma. Hozzá járulván az apostoli szék intézkedéséből annak theolo-

gusok általi helybenhagyatása, tekintélye a római magyar egyházban szinte máig ingatlanul állott. — A protestánsok részére *Molnár Albert* Károli fordítását adta ki újabban, javítva és csinosítva (1608), mely viszont ezen egyház által használtatik mind máig, noha Komáromi *Csipkés György* azt (1685) az eredeti héber és görög nyelvekből, s használva az újabb exegétákat, újabban lefordította. Űzetett a protestáns írók által a *szentírás-magyarázat* is, de nem annyira szövegkritikai, mint gyakorlati, t. i. dogmai és erkölcsi irányban, mire főleg a próféták, a zsolttárok s az Apokalypsis szolgáltak.

— (Példa *Káldi BMiájaiól az irod. Olv.* I. köt. 11. szám alatt; *Káldi rövid élete* ugyanott az 54. cz. után).

Kiadótok. Pázmány (1. az életrajzi vázl.). — *Posaházi János*: Igazság Is tájpa. Patak 1669. — *Csipkés*: Pápstáéig újsága. Kolosv. 1670. — *Ceglédi*: Sión vára. Patak 1675. — *Tolnai*: A keresztyéni s apostoli vallásnak útára irt Kalauz. Kolosv. 1679. — *Katona*: Titkok Titka. Gyulafej. 1645.

Káldi: A Vasárnapokra való Prédikációknak első része. Pozs. 1631. Az Inuepekre való Pred. első része. Pozs. 1631. Istennek szent akarátja, azaz a nagy Úr parancsolatjának egyneh. prédikációkkal való magyarázása. N.-Szomb. 1681, mind ívr. (kéziratban: A vasárnapi s Az innepred. második kötetei; böjti predd., a Magnificat ének Magyarázatja). — *Alvinci*: Poatilla, 2 k. Kassa 1633—6. — *Kereszszegi*: A keresztyén hitnek ágazatairól való Predd. Tárháza. Várad 1640. — *Katona István*: Váltság titka. 3 köt. Várad 1645—9. — *Keresztúri Pál*: Egyenes Ösvény. Várad 1653. (ismét 1655. 1744). Lelki Legeltetés. Várad 1645 (ism. 1649). — *Csipkés*: Igaz hit. Szeben 1666. — *Tofeus Mihály*: A sz. Zsolttárok resolútiója. Kol. 1683.

Káldi: Szent Biblia, az egész keresztyénségben bevött régi deák bötiiből. Bécs 1626. (N. Szomb. 1732. Buda 1782). — *Molnár*: (1. az életr. vázl.) — *Csipkés*: Magyar Biblia . . . melyet a zsidó, chaldaeei és görög nyelvekből . . . fordított. H. és évj. n. Leyden 1717).

— *Panaszi Pázmány Péter* ősnemes és protestáns szüléktől 1570. oct. 4. Nagy-Váradon született, hol tanulását kezdvén, s azt Kolosvárt folytatván, 1586 a római vallásra tért, a köv. évben a Jézus társaságába lépett, s próbaéveit Krakkóban töltvén, a bölsészetet Bécsben, a hittudományt Rómában végezte, s ennek tudorává avattatván, Grécbe tétetett át, hol a bölsészetet s a theológiát 1607-ig tanította. Ekkor saját kérésére hazájába bocsáttatván, megkezdte az 1601 óta sűrűen megjelent magyar munkáiról már ismeretes férfit sikeres térítő munkásságát, az 1608-iki országgyűlésen pedig, mint szerzetének képviselője, ennek érdekében mondott hatalmas beszédevel országos figyelmet vont magára. 1604-ben, Rómában, mint Forgách Ferenc esztergáim érsek követe, járván, kieszközölte, hogy a nagyszombati fogyatéék dömés apacák Pozsonyba tétetvén át, házukban jezsuita collegium állíttathassák, mi megtörtévnén, 1616 ban Forgách V. Pál pápától kinyerte Pázmánynak szerzetbeli fogadása alól felmentését; II. Mátyás pedig, az érseknek közbenjött halála

után azonnal kinevezte Pázmányt túrói préposttá, s még azon évben esztergami érsekké s primássá. Ez óta Pázmány mind a házi politikai ügyeibe hasznosan, mind a római egyházába döntőleg befolyt, melynek, huszonkét évig tartott főpapsága alatt, szónoklatai, alapítványai, collegiumu növelői, zsinatai, irodalmi áldozatai s munkái által valódi második státora lett. Legnevezeteseb intézetei a most is virágzó bécsi Pazmaneum (1623), a a később bővített s királyivá lett, akkor nagyszombati, *egyetem* (1635). Számos magyar s deák munkáit főleg e kettő élte túl: a Kalauz, Pozsony 1613, 1623, 1637, NSzomb. 1766. s kivonatban Eger 1760; s Prédikációi: Pozs. 1636. NSzomb. 1695. 17 68, ahovi sorozandók, mint amelyek mind máig számos kiadásokban folyvást használtak: Imádságos könyve, Gréc, 1606 (eddig 16 kiadás), és Kempis Tamása, Bécs 1604 (eddig 15 kiadás). Mint bíbornok (1629 óta) meghalt 1637. mart. 19. (Nem lehet itt egy epochális történeti munkára nem figyelmeztetni irodalomtörténeti tekintetből is: Pázmány Péter és Kora, írta Franki Vilmos. 3 köt. Pest 1868 — 72).

— Szenei *Molnár Albert* Szencen Pozsony várm. 1574. aug. 30-án született, polgári szüléktől; Győrött, Göncön a m. biblia kiadója Károli Gáspár mellett, Debrecenben és Bécsben tanulván, 1590-ki octóberben bővebb maga kiképzése végett Németországba ment, hol Wittenberg és Strassburg egyetemein, nagy szegénységben, öt évet húzott ki, s az utóbbi városban 1595 bölcsészet babérkoszorúsává avattattott. Inuen Genfet látogatta meg, s visszatérvén folytatta tanulmányait, míg 1596-ban Calvin tanához ragaszkodása miatt Strassburgot elhagyni kénytelenült. Mielőtt Heidelbergbe telepedett volna által, a közbeeső szünidőt egy római útra fordította, mely után a nevezett városban a theologiai karba iratkozott be, s ott, bár Patakra tanítónak hívatott meg, bővebbönmívelése végett, dacára hogy ínségben, négy évet töltött. Elhatározva felekezetét az irodalom terén szolgálni, 1600-ban Magyarországra ment, két ségkivül, hogy itt a m. irodalom termékeivel és hiányaival megismerkedjék s összekötteseket szőjön. Visszatérvén Németországba, Frankfurtban mint nyomdai javítnokot találjuk, hol a nyomdai technikával ismerkedett meg. írói pályáját szótárával (1604) és költői zsolnárfordításával (1607) kezdte meg, s Móríc besseni landgróftól pártfogói nyervén, a javított bibliát (1608) és m. nyelvtanát adta (1610). Megházasodván, Oppenheimban nyomdafőnök lett, s ott is különféle irodalmi tervek ét munkákkal vesződött, míg bele fáradva az írói élet gondjaiba, hazajött (1613), és itt Batthyány Ferenc rohongi prédikátora lett, de magát ez állásában jól nem érezvén, a neki ajánlott más papságot, úgy tanárságot is visszautasítván, nyomdát pedig, mit óhajtott, a háborús időben, nem állíthatván, visszaköltözött Németországba (1615), honnan azonban kilenc ínséges év után, miután Calvin Institútióit ki-

adta, végkép haza tért, e Kassán, mint látszik, iskolaigazgatóságot viselt. Bethlen Gábor fejedelem halála után Kolosvárra telepedett át (1630), hol meddő négy év után 1634-ben elhalt. Munkái nyelvészek és vallásiak; amazok: *Novac Grammaticac Vng. Libri duo*, Hánau 1610; *Lexicon Latino-Hung. Niirn.* 1604 (ismét Hánau 1611. Heidelb. 1621. Frankf. 1645. Nüml>. 1708); emezekkel hitsorsosai legsürgetőbb szükségeiről tenni kívánván, adott *Katechismnst*, 1607 (s többször), *Zsoltárkönyvet*, Herborn 1607. (maig több mint 100 kiad.); *Bibliát*, Hánau 1608 (újra igen sokszor); *Imáds. könyvet*, Heidelb. 1620 (s többsz.); *Prédikációkat*: *Postilla Scultetica*, Oppenh. 1617; *Calvin Institútióit*: *Az keresztyén religióra és igaz hitre való Tanítás*, Hánau 1624. Utolsó munkája: *A legfőbb Jóról Josquinus Betulejus ut. Lőcse* 1630.

33. §.

A XVII. század egyházi és vallási költészete.

Az egyházi lyrát legott ez időszak elején Szenei *Molnár Albert* kezdte meg Beza és Marot után és francia schémák szerint dolgozott *Zsoltáraival* (1607), melyek tartalmasság és mély vallásos érzés kifejezésével jeleskednek, alaki tekintetben pedig, ú. m. a schémák különféleiségére, a dallamosságra, rímre és nyelvbeli előadásra nézve, időszakot alkottak; s mind e napig köz érvénnyel bírnak a magyar protestánsoknál. E mű egyszersmind zárköve lett zsoltárköltészetőknek, valamint másfelül a Bethlen Gábor által megrendelt s utána I. Rákóci György által pártfogás alá vett *«Öreg Graduál,»* melyet Keserői Dajka János kezdett s utódja Geleji *Katona István* befejezett, külső tekintélyével főleg, a prot. egyházi költészetben hosszú időre megállapodást szült.

— (L. *Molnárról* többet az *irod.*, *Olo.* J. köt., teljes életrajzát „Adalék“-aiban; mutatóványokat pedig az *Olo.* Ki-ben 55—58. számok alatt).

A római egyházba a XV. század óta, melynek közepe táján az egyházi énekek köz tekintélyű megállapítás tárgyai voltak, dogmailag helyben nem hagyható énekek férkezettek be, minél fogva az 1560-ki zsinat ama régi himnáriumot újra megerősítvén, ezen túlra is csak ily helybenhagyás feltétele alatt engedett divatot az újdontan keletkező énekeknek. Mindamellét az 1629-ki nagyszombati zsinat szükségesnek látta e rendszabályt megújítani, sőt egy új énekeskönyvnek bizottmány! szerkesztését is elhatározni; de az is a nyugtalan időkben elmaradván, ami történt, csakugyan magán buzgóság gyümölcse volt. Egy névtelen egri kanonok (*Ragyáéi Péter*, ha jól sejdíték) volt a leg-

első, ki a régi énekeket összegyűjtve, s azokat számos újjal, úgy lát-szik sajátjaival is, bővítve, egy katolikus énekeskönyvet szerkesztett, s azt 1651 Kisdi Benedek egri püspök költségein ki is adta. Ennek, a szerkezet megtartásával, csupán bővített s részben javított kiadása az, mely *Szélepcsényi György* esztergami érseknek tulajdoníttatik, s úgy látszik 1672 jelent meg először Nagyszombatban, s mely azóta többször ismételve, a legújabb időkig fenntartotta érvényét. Nyomban követte ezt Magyarországon a *Szegedi Lénává* szinte egri püspök költségein 1674 megjelent Enekcskönyv, mely amannál sokkal gazdagabb, s az ősmagyar jellemet tisztán fenntartó dallamok tekintetéből a század legnevezetesebb művei közé tartozik; Erdélyben pedig a csiki ferencieké *Kájoni János* által szerkesztve (1676), mely Balás Ágoston által meg-újítva 1719 jött ki másodszer; míg mások, mint *Illyés István* esztergami nagyprépost, *Nárai György* esztergami kanonok, *Illyés András* erdélyi püspök új készletekkel új nevelték a régit: úgy hogy ez időszakban érte el a katolikus egyházi költészet, második virágzást korát.

— (Az c századi kath. énekkölté?zetről 1. az *irod. Olr.* I. köt. az 59. cz. előtt, valamint az 59—61. sz. alatti ni utalványok at).

Az önálló vallásos lyra is talált művelőket, de csak folytatóit az előbbi kor irányának. Borúit hangulat szól t. i. ezeknek énekeiből is: a bűn tudata, melynek tulajdonította a szomorú idő, szenvedéseit, mint isten sújtó keze ostorát. *Rimay János* követségeket viselt főember (1595—1631), s *Beniczky Péter* szentelt vitéz (1603—56) voltak a legkiválóbbak, kiknek énekei egész a jelen század elejéig számos kiadásokban olvastattak. A kisebb énekköltők közt legszaporább *Peceli Király Imre* (írt 1608—31) volt.

— (L. *Hbiay* életét 8 mutaványokat az *irod. Olr.* I. k. 65. 66. sz. — *Henicikylöl* pár éneket a 67. 68. sz. alatt).

Kiadások. Molnár: Sz. Dávid királynak és prófétának százötven Z «oltára Herborn 1607. (mintegy száz kiadás). — Öreg Gradual, Gyfejérv. 1633. — Cantus Catholici: Régi és új, deák és magyar ajtatos Egyházi Énekek . . . most újonnan egybe szedettek. Anno 1651. li. n. (Kisdi Benedek egri püsp. költs.) — Cantus Cath. Jan-
kó wich szerint 1672 N.-Szomb. Bartók István eszterg kanonok gondjai alatt (ki Beniczky Pétert is első adta ki. Náray György egy 1674-ki n-szombati kiadást idéz; Korányi egy n.-szombati 1680-kittart Szelcpcseiiyi első kiadásának; én csak hármait láttam, 1703. 1738. és 1792-ből, melyeknek címén Ex cditione Szelepcsjényiana áll.— Azon cím alatt más, Sz.-gdi Lénárd egri püspök «akarattjából», a kassai nyomdászok által (Lubovienski és Pilgrám) kiadva (Kassa 1674); a derék szerkesztőt még c ak sejdíteni sem tudom. — *Kájoni:* Cantionale Cathjlicum, C.ik 1676. Másodszer Bálái Ág. 1719. — *Illyés Isti-án:* Zsoltári Énekek, N.-Szomb. 1603. s még sokszor. — *Náray György:* Lyra Coelestis, N.-Szombat. 1695. — *Illyés András:* Jóra intő Énekeskék, h. n. 1702. s többször. — *Ginay János* «Istene; Éneki» Balassa Bálintéi mel-

lett. — *Beniczky Péter* «Magyar Rhythmusai» N. Szomb. 1664. (azóta 15 kiad.) — Péceli *Király* Imre énekei a Rimay Toldalékében.

34. §.

Költészeti állapotok Zrínyi előtt. — Tan-, politikai és nép-költészet.

A XVII. század forradalmi mozgalmi, úgy az egyházi mint a politikai életben, annyira elfogták a szellemeket, hogy az addig főképen népies költői irodalom mind inkább elnémult, s helyette minden irodalmi erőket, ezek minden figyelmét, a könyvekben és szószerkeken folyt hittudományi viták foglalták el. Ekép a történelmi énekeket kedvelő nép a század közepéig e téren leginkább csak az előbbi időszak munkái új meg új kiadásával volt kénytelen beelégedni; melyeknek mind inkább lankadó érdeke, új gerjesztő művek által nem nevelve, hatni megszűnt, s így a népi olvasó közönség lassanként megfogyott. A kor iránya is, mint másutt úgy nálunk, mindinkább a tudomány felé fordulván, a népiesnek mellőzöttével, új költészetet eredményezett, mely a nemzet előkelő rendei által műveltetett, s különösen a népies történelmi ének helyébe, Zrínyi s ennek követői által, a műpost helyezettte.

Zrínyi feltűnéséig a század közepén, a még népies költői irodalom majdnem kizárólag *tanszerű* volt. Az *elbeszélés* is csak a vallásos és erkölcsi iránynak szolgált, s főleg két versíró által képviseltetett: *Szentmártoni fiodó János* kolosi unitár pap (1623—45) és *Kolosi Török István* ottani iskolatanító (1630 kör.) által, kiknek előbbike a kor első költőjének tartatott, s legszebb darabja a Tékozló fiú története három részben (1625). Szellemben és előadásban folytatói ezek az előbbi század költőinek, csak a versalkotásban mutatnak haladást. Tisztán elméledők *Nyéki Vörös Mátyás* tanköltményei: A végső dolgokról, Az örökkévalóságról stb., de mikben csak a képes nyelv emlékeztet arra, hogy költeményekkel van dolgunk. Még is azok közönségesen kedveltettek a könnyű velős előadás s a korhoz képest szép verselés miatt. így *Rimay* némely tanszerű darabjai, s főleg *Beniczky Péter* » Példabeszédei* is, bár a sok tapasztalati helyes észrevételeket épenem költői köntösben adja; továbbá *Szentmártoni* mindenkép száraz tanköltményei: Az vas, Az vadászás, Az ácsmesterek, Az sónak dicséreti stb., és *Kolosiéi*, ki eltérve a múlt század némely írói kedves témájától, a nők gúnyolásától, Az egyes életnek kedvetlen voltáról, Az asszonyi nemnek nemességéről verselt.

— (*Beniczkyből* példákat 1. az *irod. Olv.* I. k. 69. cz. alatt).

A *politikai költészet* az író pártnézeteinek kifejezője, v ehez képest hol magasztaló, hol gúnyoros és feddő volt. Hyen három mű van, mely Bótori Gábor erdélyi fejedelmet dicsőíti, kit a protestantismue hőséül, az elienpártot pedig a magyar szabadság és önállás árulói gyanánt tünteti fel. Mások a kor történetei élén álló férfiakat veszik üldözőbe, egyfelül Bucquoi és Wallenstein cs. hadvezéreket s Esterházy Miklós nádort, másfelül I. Rákóci Györgyöt, Lórántfi Zsuzsannát stb. Mind ezek egytől egyig csak kéziratban forogtak, s reánk is írott gyűjteményekben maradtak.

A *népnél* az érintett körülmények közt e század közepéig nagy változás állott be. A históriai éneket egyfelül, a vallásos éneket másfelül lassanként egészen a *dal* váltotta fel, még pedig a világi dal; ez zengett mindenfelé a hegedősök «mézzel folyó* ajkairól, mint Ragyóci panaszkodik (1651), sőt vándor nőénekesek is említetnek, kik szerelmi tartalmú énekeikkel a kegyes költészetet mind inkább kiszorították anépajkairól. Ha nem csalatkozunk, a világinépdal e század első felében vívta magának vissza azon tért, melyről körülbelül egy század óta a vallásos népi ének által majd egészen leszorítottat

Kiadások. *Szentmárloni* és *Kolosi* költeményeik a XVII. és XVIII. században többször nyomattak Kolosv. és Lőcsén. — *Nyéki Vörösei* Bécs 1636. stb., végre »Tinnabulum Tripudiantium« cím alatt összegyűjtve, csak 1701-től 81-ig kilenc kiadást értek. — A Bótori Gábort illető költemények közül egy az Új M. Muzeum 1853-ki tby. I. 93. stb., az Esterházy elleniből töredék u. ott az 1857-ki folyam I. 383. 1. látak világot, a többiek Thalynál: Régi M. Vitézi Énekek sb. Pest 1864. 2 köt. és az «Ismeretlen históriái énekek» közt (Századok, 1871).

35. §.

Zrínyi Miklós, a magyarok első mű- és remekköltője.

Költőink közt első, ki teremtő lélekkel és szerkesztő műtehetséggel bírva, tárgya felett uralkodott, s azt költők céljához képest öntudatosan alakította, *Zrínyi Miklós* horvát bán s hadvezér volt. Fő munkája a *Szigeti Veszedelem*, hősköltemény tizenöt énekben, melyben szépapjának, a szigeti Zrínyi Miklósnak, halhatatlan tettét dicsőíti. E tisztán történeti, s korlátolt következményű eseményt Zrínyi biztos műérzettel epopoeai tárgygyá magasztja az által, hogy azt egy, az egész nemzetre kiható erkölcsi nagy eszme kifejezőjévé teszi. T. i. Szulimánnak e hadjáratát és Zrínyi hőstettét nem úgy tünteti fel, mint egyfelül pusztá hódítási, más részről védelmi harcot, hanem mint egy, a test, lélek és szerencse minden adományaival kegyelt, de vétkekbe

sülyedt nemzetnek ostoroztatását, mely ennek cszméltetésére es javítására van Isten által rendelve. Éhez köpést maga Isten indítja fel a szultánt a magyarokra büntető karja eszközéül, s végre elválasztott hőse vérében dicsóiti meg szent fia *élárúit* névét: mert így fogja fel a buzgó katolikus költő a hitújítást, melyhez a nemzet nagyobb része állott volt. Egy ilyen, mintegy a nemzet lelki vakságára rendelt esemény, természete szerint csak rendkívüli eszközök által mehet véghez: tehát Isten maga intézi azt; másfelül a pokol minden erői mozgásba tételnek, hogy az Istenhez hű, s azért benne bízó seregek és hős vezérének ellentállása annál nagyszerűbb, önfeláldozásának jutalma pedig, melylycl végül maga Isten által koronáztatok, annál fényesben kiérdemelve legyen. Ez által van ez eposban a machina, vagyis a *csodálatos elem* indokolva, mely nélkül valódi hősköltemény nincsen. — Feltalálás és elrendelés tekintetében Zrínyi senki által felül nem múlatik költészetünkben. Az epizódok jótevő hatása, a jellemek változatossága, ezeknek, s az erkölcsöknek éles és való rajza, az indulatok és belső állapotok lélektanilag hű, s a viadalok szemlélhető és eleven festése, végre az erőteljes költői nyelv remekké emelik a művet, melynek becsét sem az utóbbinak darabosságá, sőt helyenkénti hibái, sem a gyarló verselés le nem bírják szállítani.

Kisebb költeményei, melyeket idyllcknek nevez, a költő egyéni érzéseiből fakadtak, úgy, hogy vagy maga vadász vagy pásztor alakjába rejtezik; vagy Ariadne s ismét Orpheus keserveit példázólag mutatja fel, mint egy, saját keble szenvedélyeit visszásugárzó, tükörben. Semmi sem múlja felül a képzelem gazdagságát, az érzés lángját s megrendítő erejét e költeményekben, mely helyenként édes kötődéssel, a kiengesztelődés örömei érzékeny festéseivel váltakozik; míg a *Feszületre* írt ének az egélyes buzgóság mélységéig s a képek szépségére nézve összes vallásos költészetünknek legszebb darabja.

— (A Zrínyiász expositióját s mutatványokat 1. az *trod. Ole.* I. köt. 70—72. az. alatt.)

Kiadások. Költői munkái: Kazinczy Ferentől Pest 1817; Székács Páltól, Pest 1847; Greguss Ágosttól Pest 1863; minden munkái pedig Kazinczy Gábor és Toldy Ferentől 1833 egy 4-rét kötetben kétszer is.

— *Gróf Zrínyi Miklós*, György bán 6a s a szigeti bajnok ősunokája, 1618. május 1. született. Atyja halála után Pázmány gondoskodott az ő és öccse Péter neveléséről; 1630 óta Grácban, 1634 óta Nagyszombatban járatta a jezsuiták tanodáiba; 1636 májusban, Senkviczy esztergami kanonok kíséretében Olaszországba küldte, honnan 1637-ben tértek vissza a testvérek. Miklós korán m'gkülönböztette magát a törökök ellen véghez vitt hőstettek

által, úgy hogy igen ifjan már zászlós úr, Légrád és Muraköz kapitánya e's Somogy vármegye főispánja lett. Több szerencsés csaták után, 1646-ban III-Ferdinánd kir. saját szemei előtt Morvában a svédek ellen bajnokul küzdvén, Horvátország bánja lett, s majd minden évben csodáit vitte véghez a vezéri bölcseségnek úgy, mint a vitézi bátorságnak; míg végre a szentgoocsárdi béke után Csáktornyái várába vonúlt, s egy vadászat alkalmával, 1664. nov. 18-kau egy vadkan által megöletett. Tollius hollandi tudós, ki nála 1660. múltott, nem győzi dicsérni e nagy ember nemes viseletét, műveltségét, nagylelkűségét, palotája fényét, melyet könyv-, kép-, régiségár, miikertek stb díszesítettek. Németország őt a keresztyénség oltalma gyanánt ünnepelte, a pápa képmásával, XIV. Lajos francia pairséggel, a császár hercegi címmel tisztelték meg, de mely utóbbit szerényen visszautasított. Zrínyi kora ifjúságában üzte már a költészetet; mindazáltal költeményei azon gyűjteménye, mely 1651. Becsben «Adriai tengernek Sirénája, gróf Zrínyi Miklós» cím alatt adadt ki, eposán kívül csak újabb verseit hozta; politikai és hadtudományi munkái pedig legnagyobb részt csak 1853-ban jelentek meg.

36. §.

Zrínyi követői: Liszti László, Gyöngyösi István.

Két évvel a Zrínyiász megjelente után báró Liszti László lépett elé munkáival, melyek közöl itt a «*Mohácsi Veszedelem*» című epos, 13 énekben, kiemelendő, mint amelynek írására szerzője csalhatatlamil a nagy példa által gerjesztetett fel. De Liszti csak kölcsönözni bírt némit Zrínyitől: hogy ennek nagyszerű conceptiójából tanulhasson, hogy tárgyát művészileg megalakítsa, éles és való jellemek feltüntése s a cselekvény szemlélhető előadásával költői érdeket gerjeszsen, a Zrínyi lángelméjét nélkülözte. Mint a XVI. század históriás énekeinek írói, szoros történeti egymásutánban s történetírói hűséggel beszéli el az eseményeket; nem bír elrendelés által érdekeltséget, epizódok által változatosságot kölcsönözni a műnek; az ezek helyett beszött, idegenszerű és hosszas leírások és elmélkedések által pedig elvon a fő tárgytól, fáraszt és unat. Ezekhez járul még az inkább lyrai mint eposzi schéma (a kilenc rövid sorra szakadó hármassztrópha), mely bőbeszédűségig csábít, s minden méltóságot nélkülöz. Ekép egy érdeme marad csak a munkának: némely részletek, a lelkiismeretes történelmi nyomozás gyümölcsei, s részben tán hagyományos adatok után, melyekért a történetvizsgálónak érdemli figyelmét: de poétái miivé az, általok, nem lesz.

A magyar regényes epopoea, mely, miután Zrínyi által megszületvén s nála egyszersmind tetőzvé, Lisztivel, mint láttuk, legott alászállott, *Gyöngyösi Istvánnál* a verses regénybe ment által. Nála t. i. « nem országos fontosságú nagy események, nem egy darab világtörténet, hanem egyének kedélyvilága, egyesek élete, vagy életük egy érdekes momentuma, nyerne költői tárgyalást. Munkái közül három tartozik ide: a *Murányi Vénus*, *Kemény János*, és *Chariklia*. A *Murányi Vénus* tárgya Murány várának megvétele Wesselényi Ferenc füleki kapitány és Szécsi Mária egymás iránti szerelemből szőtt ármányuk által: tehát egy hadtörténeti epizód ugyan, de melyben a fő dolog nem a vár megvétele, hanem a hős s a híres özvegy ismerkedésük, melyet esküvő fejez be. így » *Kemény János** is. E költemény három könyvben húsz részből áll; az elsőben Kemény szerelme Lónyai Annához s végre Anna szívének megnyerése, a másodikban tatárországi fogsága, és sok szenvedések után a szerető párnak házasság frigyben egyesülése adatik elő. A harmadik könyv országtörténeti tárggyal foglalkodik ugyan, t. i. Kemény erdélyi fejedelemsé válságát, ennek megtartására viselt háborúja, a ebben elesésével: s e könyv csakugyan megérdemli a történelmi epos nevét, de külön magára egy, az első könyvvel csak a hős közössége által összefüggő, kis egész, melynek amaz nem szükséges előzménye, ez viszont nem amannak fejleménye. S erre szorítkozik Gyöngyösi tulajdonképeni hősköltésze. Utolsó műve: *Chariklia*, 13 énekben, szinte regény, a Heliodórénak verses szabad átdolgozata, mely már a késő vénségnek erőtlenségét mutatja.

Különben Gyöngyösi ereje nem a feltalálásban és szerkesztésben van: ő szoros történeti rendet tart az elbeszélésben, e nem az érdek és hatás szempontjából csoportozza, bonyolítja és rendez a történetet; nem is a jellemrajzban: ő nem tud egyéníteni; nem is a concepcióban: műveiben t. i. hiányzik a költői eszme; azonkívül a görög mythologiai s a reflectáló elem művei nemzetiségét és költőiségét gyakran megsemmisítik. Annál dicséretre méltóbb az előadás, különösen a lyrai és leíró részletekben, melyektől néha a magas szépséget s a meglepő élethűséget meg nem tagadhatni; míg nyelvben és technikában minden elődeit messze túlhaladja. A nyelv, bár gyakran prózaisúgba vész is, egészben költői: képes, eleven, figúrákkal ékes, és szerencsés inverziói által választékos és újság ingerével bír; verselése pedig correct, folyó, zengzetes, s a metszet által, melyet a Zrínyi-sorok mellőzhetetlen törvényévé tett, a magyar úgynevezett alexandrinnak tulaj-

donkép ő lett megalapítója. Utódai őt igyekeztek követni, de felülmúlni sokáig nem volt ereje senkinek. Ekép ő több mint száz évig az egyedüli magyar classicus költőnek tekintett.

Kiadások. B. Liszti László: Magyar Mars, vagy a Mohács mezején történt veszedelemnek emlékezete. Bécs, 1653. fol. B újra a Nemz. Könyvtárban: Költői Munkái, úrményi József által. Pest 1853. — *Gyöngyösi líván:* Murányi Vénus, Kassa 1664, és 1775-ig még kilencszer; Prosopopoea Hungáriáé, «Palinódia* előcímmel. Lőcse 1695. s 1789-ig még hatszor; Rózsakoszorú 3 részben. Lőcse 1690. s még kétszer; «Porából megéledett Phoenix* t. i. a Keményiász Lőcse 1693 (kétszer), 1713, s 1775-ig még ötször; »A csalárd Cupidó ... nyilait kerülő tiszta életnek Geniussa* 5 részben, első 1695-ki kiad. elveszett, 1772-ig még háromszor; Chariklia 13 részben, Lőcse 1700. s 1763-ig még négyszer. Összes (de nem teljes) kiadása Dugonicstól Pest 1796. 2 köt., s «Válogatott Munkái* Toldytól, Pest 1863. 2 köt.

— *Gyöngyösi István*, 1625 körül született, s jeles tanodái kimíveltetést nyert. Iskolái elvégzeztével Wesselényi Ferenc udvarába kerülvén, annak mint komornoka kedves és bizodalmas embere lett. A kora fiatalságában már űzött költészetet rég abban hagyta volt, midőn, mint látszik, Zrínyi nagyszerű fellépte vele újra megragadtatá a lantot. Érett korának első műve a Murányi Vénus volt. Megházasodván 1653-ban, Wesselényi őt, mint Gömör főispánja, e megye táblabírájává nevezte; mindazáltal Gyöngyösi ezen túl is összekötöttesben maradt régi urnájával, ez által megbízva némi politikai ügyben Lengyelországban járt, 1668-ban ennek balogvári kapitánya volt; s ez évben adományoztatok meg »hű szolgálataiért*: Babaluska faluval. Az 1670-ki kassai gyűlésen mint aszszonyának követe jelen leven, összeesküvés gyanújából kilenced magával elfogatott, s javai lefoglaltattak. Azonban, úgy látszik Szelepcgényi közbenjárására, még ez évben kiszabadulván, 1671-ben Wesselényinél, midőn ez Bécsben fogva tartatott, oda is elkísérte, s ügyében híven eljár Wesselényiné halála után már (névszerint 1674—95) Krasznahorka-Váralján találjuk, 1699óta pedig Csetneken, saját házában lakva mind végig. Ez időkebe esik köz pályája: mint Gömörnek követe jelen volt az 1681 és 87-ki országgyűléseken; több a megyének tett fontos szolgálatok után 1686—93, s ismét 1700-tól haláláig, mely 1704 ragadta el, első alispánságot viselt. Legnagyobb költői munkásságot élte utolsó húsz évében fejtett ki. Ugyanis az 1681-ki országgyűlésen egy érdekes alkalmi költeménnyel üdvözölte az új nádort: «Prosopopoeia Hungáriáé, azaz a maga gyámoltalanságán kesergő, és abban a káros grifinek szárnya alá folyamodó Nympha, amelylyel Magyarország mostani állapotját példázza, és azt. . . gr. Eszterházy Pál. . . palatínusnak. . . ajánlja. Következtek: 1690-ben »Rózsakoszorú«, t. i. a megváltó élete, vallásos lyrai tanköltemény; Kemény János, melyet elveszett s végre hiányosan visszakerült kézírata alap-

jan újra dolgozott 1693; Cupido, tankolt, öt részben 1699; s Chariklia, 1700, melylyel az agg költő, pályáját befejezte. (Gyöngyösi élete lényeges kiegészítéseket s új megvilágítást nyert Hauler Gyula és Thaly Kálmán közleményeik általa «Századok» 187 0-ki folyamában; fennmaradt leveleit pedig Thaly adta legújabb Adalékai I. kötetéhez.)

37. §.

Tanköltészet.

Az eposi irodalomtól a tanköltészethez az átmenetet Hallerkői *Hitler Jánosnak*, fogarasvári fogsága idején készített, egykor közkedvességű prózai népkönyve, a híres *Hármas Istória* teszi, mely első könyvében Nagy Sándor dolgait, a másodikban «Példabeszédeket*», helyesben példázó elbeszéléseket, a harmadikban Colonnai Guidó Trójai Veszedelmét foglalja magában. Az első istória, száraz és ízetlen összeállítása félig való, félig mesés történeteknek; a harmadik már drdekesb; legkedveltebb része a középső volt, melyben száz nyolcvanegy erkölcsi beszély áll, megtoldva mindenik erkölcsi és vallási tanulással. Dicsérendő e nem is eredeti munkában azon egyszerű, természetes folyamatú, egészséges előadás és nyelv, melylyel prózaíró társai közt magát megkülönbözteti.

A tulajdonképi tanköltészet ez időszakban hol a gondolat tárgyival, melyek isten, világ, ember, hol ismeretekkel foglalkodott Az első nemhez tartozik *Gyöngyösi István* tankölteménye: *Cupido* öt részben, melynek morális iránya a vad szerelemtől óvás s a tisztá élet ajánlása. A költő nem lélektanilag fogja fel tárgyát, hanem jelképes előadásban, példák s mythosok által, tanít. Vonzóbbak *gr. Kóltári István* kisebb költeményei, melyek a földi lét sokféle szenvedéseit festve, türelemre és az erényben kitartásra intenek. A szemlélődés egyik fő forrása költészetének, mely érzéssel párosulva, s azon clegiai színben, melylyel saját szenvedései, utóbb tapasztalásai vonták he kedélyét, s mely nem ritkán megható helyeket eredményez. Mindazáltal ő is követi a kor tudákos modorát, mely a jelképest, a példázást, a mythologiai kifejezőmódot tartotta költészetnek; bőbeszédűsége- s egyszersmind szűk csmekörénél fogva pedig gyakran szélessé és bágyadtá lesz; nyelve azonban nemes és gondos. — Ezek mellett kedvelte a kor a *tudományos* tanköltészetet, melynek nem kevés képviselői voltak, de kiknek művei az emlékkeresetek rangján felülném emelkedtek.

Kiadások. Haller Hármas Istóriája Kolosv. 1695, újabb kiad. Pozs. 17ül. 67. Pest 1795. Debr. 1866. — *Kohóei:* »Sok óhajtás közben, ínség viselésben, éhség-szón-védésben, keserves rabságban, Munkács kővárában szerzett Versek» 5 füzet, 1683—5. II. s óvj. n.; s még négy más gyűjt. 1686—1726. szinte h. s óvj. n. Gr. Kohári István Rabénekeiből tíz Thalynál: Adalékok a Thököly és Rákóci-kor Irodalom-történetéhez, Pest 1872. az I. kötetben.

38. §.

Lyrái és politikai költészet. — Színügy.

Zrínyi Idylliumain (35. §.) kívül a lyrái költészet műalakot e században sem öltött, sőt tulajdonkép be sem lépett az irodalomba. Mégis az, a nem kevés *kézirati maradványok* után ítélve, hu kísérője volt az életnek, melynek örömei, ünnepei, különféle foglalatosságai énekkel fűszerezettek; főleg a szerető szívek nem ritkán dal és epistola alakjában fejezték ki, cserélték ki, érzéseiket. Egyéni leven e költészet, s az írók inkább keblök belső szükségeinek kívánván eleget tenni, semmint költői borostyánt aratni, dolgozataikat nem terjesztették a közönség elibe, s ugyanezért azok műgond nélkül, népies modorban készültek. Mégis némelyekben, hol az érzésnek meleg, hol a jókedvnek délceg, majd tréfás kifejezésével, s mindezekben, bár ritkán, némi alakító képességgel is, találkozunk. Az egyes, névszerint kiemelhető költők, kiknek némely darabjaik szinte csak az újabb időkben tétettek közzé: gróf *Balassa Bálint*, c néven II., honti főispán, (+ 1684), kitől érzékeny szerelemdalok maradtak, továbbá egy drámai darab, szokás szerint allegóriái személyekkel, melyben tulajdonkép saját ifjuságabeli életet adja elő, s egy művésziellen, de erővel teljes káromló költemény, az költészetünkben az egy példa azon

nemre, melyet az aesthetika dirae-knek nevez; továbbá *Kazinczy András* ungi alispán (vir. 1685), két epistolájával Vinuai Erzsébethez; gr. *Zichy Péter* hétszemélynök (szül. 1674) Homonnai Drugeth Klárához írogatott költői leveleivel és dalaival; b. *Pe.trcczy Kata Szidónia*, gróf Pekry Lőrincné (fi708) érzékeny epistolái és elégiáival; b. *Palocsai György* tábornok (vir. 1710) vegyes költeményeivel stb.

Fontosabb e többnyire egyéni érzések kifakadásainál a népies *politikai költészet*. T. i. a kor köz állapotai, nevezetesb emberei, ezeknek esetei, bajai, haláluk — amazok hol feddő, gúnyos, hol dicsőítő, ezek kesergő énekeknek szolgáltak tárgyúi. E költészet, melynek ismeretét s feledéktől kiragadtatását Thaly Kálmán fáradhatatlan és

szerencsés nyomozásainak köszönjük, az 1670 és 1711 közti időszakban érte el virágzását (*kuruc költészet*). Nyomban kísérte az országos s a hitfelekezeti mozgalmak, a pártélet, a Tököli és Rákóci forradalmak különféle mozzanatait. Vannak emlékei közt táborig dalok, keservek, gúnyorok; ilyek beszéllgetés alakjában is; vannak elbeszéllő versezetek; amazokat, különösen a XVII. századbeli erőszakos antireformáció (1670—80) s a Tököli támadás elnyomatása korából, vallásos bensőség, istenbe vetett bizodalom, hazafiúi sajtó fájdalom tölti el; ezek történeti, főleg kor- és erkölcsfestő tartalmoknál fogva magas történeti becsnel bírnak: mindkét nemükben nem ritkán költői lélek sugallataival találkozunk. Ilyek különösen» *I oköli haditanácsa**(1681; 415 vers), ilyen egy nagyobb történeti költemény -»*Tököli Imréről és Zrínyi Ilonáról** (1683; négy híán 2000 vers), emez egy tanult s lelkes névtelentől. Bár szerzőik nem bírnak irodalmi gyakorlattal, még is nyelv, kifejezés, verselés egészben tetemes haladást mutat, mely főleg Gyöngyösi fellépte óta a nem sajtó alá készült munkákon is félreismerhetetlen. A Rákóci-korbéli költők legnagyobb részt lyraiak: mint ha e fejedelem nemes és melegítő egyéniségének közvetlen hatása alatt állának, náluk a pongyolább forma dacára elevenebb lélek, mélyebb érzés, öntudatos akarat, ütőhangjai közöl e kornak, nem ugyan irodalmi deigen történelmi becsnél fogva, méltó kiemelnünk *Dalnoki Veres Gerzson* Rákóci katonájának eleitől végig, verses krónikáját melyben rokonszenves együgyőséggel, jó lélekkel ír a hosszú háborúról (1082 vers; először kiadva szinte Thaly által az «Adalékok» II. kötetében).

A *szinilgy* a múlt századának folytatásául tűnik fel. Valamint ez időszak második felében van még nyoma a hegedősök karának a főurak udvaraiban, úgy voltak színészeik is, mint arra névszerint Esterházy Miklós nádor udvarára nézve (1634-ről) adatom van. A szikrázó elmességü «Actio curiosa* is (1678-ból; Thalynál: Adalékok I.) valamely nyugoti magyarországi főúr, tán épen az Eszterházyak, színpadán előadott intermezzo lehetett. — Egykonilag dívott folyvást a *tanodat dráma*, még pedig most már a jezsuiták iskoláiban is, nagyobb részt deák nyelven ugyan, de közben-közben magyarul; s ilyennek legrégebb nyoma 1629-ig vezet vissza; ilyennel kedveskedtek még 1707-ben is a kassai jezsuiták II. Rákóci Ferencnek, melynek címe «Régi Mátyás király dicső cselekedeti» volt. Ilyen lehetett *Felvinci György* komiko-tragédiája is «Plútó és Jupiter egymás közt való villongásiról», mely 1693-ban ki is nyomatott. —A *vándorszínészet* foly-

tonos fennálltáról végre I. Lipót királynak egy kiváltságlevele tesz tanúságot, melyben 1692 egy tanult kolosvári polgárnak engedményt ad deák és magyar színdaraboknak városok, várak és falukban előadatására, azt mindazáltal hatósági elővizsgálathoz kötvén. S ez egyzersmind ez ügy kormányi szabályoztatásának legrégebb nyoma is, mely nem kevésbé szoríthatta meg népi színpadunk régi szabadságát (27. §.).

Kiadatok. II. Balassa Bálint dalai közül egypár a »Hazánk« folyóirat 1859-ki folyamában. Az »Atok« Toldy Magyar Költői Régiségeiben Pest 1828 (de hibásan I. Balassa Bálintnak tulajdonítva). E költő munkái sajtókészen b. Balassa Antalnál.— *Kazinczy András* epi toláit Kazinczy Ferenc közölte az Orpheus II. köt. Kassa 1790.

— *Gr. Zichy Peter* verseit Toldy az Új M. Muz. 1852-ki folyamában adta ki. — A XVII. századbéli énekek gyűjteménye sajtókészen Toldynál, egy más Thaly Kálmántól: Régi Magyar Vitézi Énekek és Elegyes Dalok. Pest 1864. 2 köt. és: Adalékok a Thököly és Rákóci-kor Irodalomtörténetéhez. I. kötet: A bujdosók és Thököly kora 1670—1700.; II. kötet: Rákóci kora 1703—36. Pest, 1872.

39. §.

Történetírás. — Magyarországon.

Történetírásunk e században leginkább egykorú események feljegyzésével volt foglalatossá, s e téren a magyar nyelveni munkásság nem csak szerencsésen versenyzett a deákkal, hanem az írók számát s a tartalmasságot tekintve, azt meg is haladta. A dicsőség nagyobb része Erdélyt illeti, míg a nemzet azon egy munkát, melyből a deákul nem olvasó közönség századon túl merítette történelmi ismereteit az anyaországtól vette. Ez *Pethő Gergely Magyar Krónikája* volt, mely a régi annalisticai módon, évröndben, adja elő a nevezetes dolgokat, még pedig a régieket, t. i. a húnoktól kezdve Rudolf koronázataig, jobb deák történetíróink s Tinódi és Keltái használatával; innen 1626-ig, a szerzővel egykorú történeteket, pedig ennek saját tapasztalásából s hiteles és fő emberektől vett értesülésekből merítve. A történelmi kritika dolgában Pethő nem emelkedett kora fölibe, de értelmesen válogat adataiban; a maga korára nézve pedig, a részletek gazdagságát s hitelességét tekintve, a becsesb kútfők közé tartozik. Alakító tehetséggel nem bír, de őszintesége és érzülete tiszteletet érdemel; s nyelve hol nem csak tényeket jegyez össze, hanem hosszabb elbeszélésekbe ereszkedik, nincs erő s tetsző folyamatosság nélkül.

— Egyetlen krónikás utódja e században összes történetünk mezején

Lisznyai Pál debreceni tanár, az 1692-ben kiadott *Magyarok Krónikájával* (268—1464 észt.), de ki a hím s őrnagyai: történetet meddő tudakossággal s képzelmenyekkel, a keresztyén korbelit képtelen hibákkal rakva adja, s magyar nyelvű históriánkban azon kritikátlan hypothesises iránynak első képviselője, mely azon században az erdélyi századok által importáltatott. — A magyarországi *kortörténet-írók* közül *Sepsi Laczkó Máté*, Lórántfi Mihály udv. prédikátora, érdemel itt kiemeltetni *Krónikájával* (1520—1624). Mint a Rákóczi György ipa házának bizodalmas embere az egykorú dolgokról jól értesült író, s rendkívül gazdag részletes adatokban; erős felekezeti színezeténél fogva mindazáltal óvatosan használandó. Ezen kívül *Babocsai Izsák* » *Tárcai városának fűbl> változásairól** (1670—170 ') írt munkájával azösszes Feltiszavidék azon korbelti viszontagságaira éles világosságot vet. A *naplóírók* közül *Késmárki Tököli Imre* kiemelendő, kinek eddig ismeretes (1678, 1689, 1693 és 94-ki) naplói e fejedelem jellemére, kitűnő képességeire, cs szerencséjének hanyatlása közben is erőteljes tevékenységére, valamint amaz évek országos történetére meglepő fényt derítenek.

— (*Petimről* többet és mutatványokat l az *írod. Olv.* I. k. 77—78. sz alatt). *Kiadatok.* *Pethő Gergely* (hogy Zrínyi a költő lappang e név alatt, képtelen mese): Rövid M. Krónika, Bécs 1660., Kálnoki kiad. Bécs 1702. helyenként csonkítva Spangáré Kassa 1729, 1753. Kovács Jánosé Pozs. 1742. — *Lisznyai: Magyarok Crónicája.* Debr. 1692. — *Lac-kó Miié* Krónikájának egy része névtelenül „Sáros pataki M. Krónika" néven Toldytól a Tört. Tár IV. k., és külön Pest 1857; egészen az eredetiből Mikónál: Érd. Tört. Ad. Hl. k. 1858. — *Babocsai Izsák:* Fata Tarclicnsia: Kazinczy Ferentől Rumynál: Monnin. Hung. I. k. Pest 1815. másodsor 1817. — *Tököly Imre* Naplói, Nagy Iván, Torma Károly és Thaly Kálmántól az akad. Monumentái II. Oszt. XV., XVIII. és XXIII. kötetiben.

Kisebb írók: *Bartha Boldizsár* Debreceni Krónikája (Debr. 1664. és Bécs 1819); *Andtler János:* I. Leopoldus és IV. Mohammed közt való hadakozások; *Névtelen:* Emlékirat a szikszóújfalusi harcról (Toldytól Új M. Muz. 1859. I.) — Naplók: *Aszalay Istváné* 1624 — 31.; *Révai Lászlóé* 1600 — 1661 (Ipolyitól Új M. Muz. 1857. I. és Dualszkytól Tört. Tár III); *Sebes! Ferencé* 1655; *Esterházy Dánielé* 1653.; *Késmárki névtelen* nemesé (Szabó K. stb. Tört. Eml. II.); *Boy Mihályé* 1692, 93 Thaly által a Monum. XXIII. köt.; *Komáromi Jánosé* 1692—4. és 1697—1705 (az utóbbiakat kiadta Nagy Iván, Pest 1862, amazokat Thaly a Monum. XXIII. köt.; *Névtelené* a szécsényi gyűlésről (Lugossytól Új M. Muz. 1860. II.) stb.

40. §.

Erdélyi magyar történetírás.

Erdélynek történet-, emlék- és naplóírói nem csak visszanyúl-
 nak a XVI. század elejéig, de különösen 1580-tól 1703-ig szakadat-
 lan sorát adják az egykorú történet forrásainak, s nem csak számo-
 sabbak a magyarországiaknál, hanem személyiségök s az események
 folyásába avatottságoknál fogva is meghaladják őket. Közölök a ki-
 tűnőbb korírók: Hídvégi *Mikó Ferenc* erdélyi fejedelmi tanácsúr és
 kapitány, ki »Erdélyországnak siralmas változásai® című munkájában,
 hogy Benkő Józseffel szóljak »egyenes indulattal és a dolognak cifrá-
 zása nélkül lefestette azt az időszakaszt, melynél keservesebb és
 nyomorúságosabb állapotokon soha Erdély által nem ment, úgymint
 1594-től 1613-ig.« 2. *Laskai János* (gr. Bethlen István udv. papja?),
 kinek 4 könyve *Erdély országának szerencsés és szerencsétlen viszontag-
 ságairól 1588—1622,kiüönŐBen Bethlen* uralma első felét tárgyalja
 bővebben. 3. *Nagy-Szabó Ferenc*, marosvásárhelyi polgár, utóbb I. Rákó-
 cí György görgényi tisztartója, ki *Memoriáléjáb&n* (1580—1658)
 különösen 1595 óta már saját élményeit jegyzi fel, s a kőí történeteit
 a *nép* felfogása szerint s ennek érzéseivel, minél fogva Erdély törté-
 nelmét új oldalról egészíti ki. 4. *Szalárdi János* I. Rákóci György fe-
 jedelem levéltárnoka és belső titkos deákja (f 1666). Ez *Siralmas Ma-
 gyar Krónikája* kilenc könyvében a mohácsi naptól folyt erdélyi dol-
 gokat Bethlen Gábor haláláig röviden, innen Kemény János fejedelem
 végéig (1662) bővebben, s hitelesen írta meg. 5. *Rozsnyay Dávid*
 török deák Apafi alatt (1641 f 1718.). Fő munkája: *Történt dolgok*
 II. Ulászlótól II. Rákóciig, inkább Konstantinápolyban gyűjtött s
 magyarra fordított okmányok tára három részben, melyet önélet-
 rajzi és napló-töredékek egészítenek ki. — Mellözve a számos *kor-
 írókat*, kik egyes eseményeket vagy rövidebb időszakokat tárgyal-
 tak, s a még számosabb *naplóírókat*, kik szinte mindannyi fontos kút-
 fők a históriához, s különösen az előbbieik által elhanyagolt chronologia
 megállapításához biztosb támpontokat nyújtanak, két főember és író
 munkája kiemelendő: 6. *Kemény János* fejedelem *önéletírása*, születé-
 sétől (1607) 1655-ig; és 7. *Bethlen Miklós*, egyidőben erdélyi cancellár,
 „*Élete*, magától igazán íratott, kit az isten tud“ (1642—1703): mind
 kettő a tartalom gazdagságánál, az írók fennkölt jelleme s hitelessé-
 génél fogva, első rendű emlék. Műalkotásra azonban, vagy csak nyel-

vezetre nézve is, sem ők, sem az elüttök felemlített ez időszakbeli történet- és emlékiróink, irodalmi jelességre nem emelkedtek. Nem hiányzik az előadásban sokszor bizonyos simaság; gyakran erő, melegség, lelkeség emelik azt: de a mondatfűzés hibássága, a kifejezés szabatlansága, a legmíveltebb férfiakban is a kiképzetlen író, a pusztá műkedvelőt, árulják el.

(*Szalárdilól* mutatvány az *hod. Olv.* I. köt. 79. sz. — *Kemény* élete és mutatv. u. ott 80.).

Kiadások. Miké Ferenc Históriaja I. része Szilágyi Ferenc Kliója Hl. köt. Az egész, Bíró Sámuel folytatásával, az akad. Monumenták II. oszt. VII. köt.—*Laskai* kiadatlan (Mvás. ktár).—*Nagy-Szabó Ferenc* Memoráléja Mikó Érd. Tört. Ad. I. köt.

— *Szalárdi*: Kemény Zs. által Pest 1853. — *Rozsnyay Dávid* Történeti Maradványai, jegyzetekkel és oklevéltárral kísérve kiadta Szilágyi Sándor. Pest 1866. és 71. (az aka I. Monumenták II. oszt. VIII. kötete). *Kemény János*: Rummy Monum II. III. k. Pest 1817. és Szalmy Tört. Eml. I. köt. — *Bethlen Miklós*: Szalay Tört. Emi. II. 111. köt.

Egyéb korirók: *Toldalagi* Mib. Emlékezető! hagyott írása (1613 — 30) Mikónál I. k. — *Borsos Tamás* második konstant. követsége 1618 — 20.; Mikónál II. kö. — *Dipsai Szabó István*: Erdélynek s Nagy-Enyed városának két rendben esett égetésének, saccoltatásának, raboltatásának rövid de hiteles Históriaja 1658. Az eredeti nyomt. után újonnan kiadta Lócsei Lajos. Enyed 1838. — *Engedi Pál* Éneke az erdélyi változásokról 1657 — 60. Mikónál I.

— *Engedi István*: 11. Rákóei György veszedelme, Mikónál IV. — *Páskó Kristóf* Sira'ma Erdély országának 1658—60. lett pusztításáról, h. n. 1663.

— *Tűrök Ferenc*: Apafi magyarországi hadviseléséről 1680—2., kiadatlan.

— *Karnis Gáspár* önéletrajza, Szilágyi S. Uj M. Muz. 1860. II. — Bethlen Mihály Itineráriuma 1691—5. kiadatlan.

Naplóirók. — *Benkő Máté* naplója »midőn Mikó Ferencet konstantinápolyi követségében elkísérte* (1619) kiadatlan. — *Haller Gábor* naplója 1630—44; *Bánfi György* 1644; *Kálnoki Istváné* 1645; *Segesvári Bálinté* 1606—54. Mikónál IV. — Csíki Cserei Mihály Jegyzőkönyve 1631 — 58. — *Rédei László* 1657. Vasstól Tölt. Tár I. és Nagy Ivántól: Rédei László Történeti Maradványai 1658—63. (Tört. Tár XVII. Pest 1871). — Id. *Nemes Jánosé* 1651 — 86; *Apafi Mihály* Vebiculum Vitae; *Kálnoki Sámuel* két naplója; *Balog Lászlóé*: kiadatlanok. — *Incédi Pál* feljegyzései, Szabó Kár. M. Tört. Eml. II. stb.

41. §.

Törvény- és államtudományi irodalom állapota.

A *törvény tudományi* irodalom még mind Verbőci Hármaskönyvére szorítkozott, melyhez a század közepe felé Kitionich Perrendtar-

tási Kalauza járult. Ha ehhez még a Verböci mellé vetett reges tromot veszszük, mely a Zsámboki Enchiridionát rövidebb alakban pótolta: magyar törvényes irodalmunk a deák nyelvűvel némileg lépést tartott, csakhogy érdeme nem az eredetiségben, hanem a műnyelvi kísérletekben, s a *kiterjedt gyakorlati használatban* vau.

Verböci nem talált ugyan új fordítót; annál többször nyomtatott újra Laskai fordítása, melyet ifjabb Heltai Gáspár kolosvári tanácsbeli és nyomdász javítva, átellenesen az eredeti szöveggel, s az imént említett regestrommal, sőt egy *deákmagyar műszótárral* is megtoldva, Lipsiai Pál debreceni nyomdászszal közösen 1611-ben, Fodorik Menyhért debreceni nyomdász pedig újra javított műnyelvvvel 1639-ben bocsátottak közre. A Kitionich «Directio Methodicáját» 1620-ban (?) *Köszöni János* adta, kinek igyekvése a műnyelv magyarítása körül annál nagyobb méltatást érdemel, mennél inkább terjedt el e korban minden téren, de különösen a törvényes nyelvben is, a deák szókkal való tarkázás. Érdekes mint egyetlen *városijog* Kassáé, mely 1701-ben a deák szöveg mellett magyarul is megjelent. — Inkább cím, mint valóság szerint, tartozik ide a *Lipsiai Pál* által német után összeállított »Lex politica Dei n&z. Mindenféle Törvények... az szentírásból öszveszedgettévtvén« (1610), mert ebben általános erkölcsi törvények mellett, leginkább a zsidók külön törvényei összehordvák, miknek általános érvényük nincsen. Valóságos *zsidójog*. Végre az *egyházi jog* körébe tartozik a reformátusok *egyh.* Áanonai fordítása; *Medgyesi Pd*/(1650) beszéllgetés alakjába öntött munkája azok egyházkormányáról, melyben a presbyteri intézvénynek nagy tudománnyal védelmére kél, s mely történelmileg, gyakorlati nagy hatása által, nevezetessé, lett; és *Tarpai András* protestáns válási joga (1667). Ennyiből állt a század öszves jogtani irodalma, melyet mint «erdélyi törvénytár» a II. Rákóczi György alatt 1653-ben országgyűlésig létesült (*Appribáták*), s 1669-ben ismét országosan folytatott (*Compiláták*) kettős magyar gyűjtemény jogtörténetünk egyik fő fontosságú kútfőrásként kiegészít.

E szak mellett megindult némi *államtudományi* irodalom is. E téren csak egy író mert némi önállással fellépni: *Füüs János* pataki tanár «Királyok Tüköré» című munkájában (1626). E mellett nagy tekintetben állott az idétt a spanyol ferenci barát Gvevára Antal «Horologium Principum»-a, és Justus Lipsius belga philológ «hat könyve a politikáról»: melyek elsejéből *gr. Draskovics János* tárnokmester a II. könyvet 1610-ben, *Prágai János* szerencsi pred. pedig az egészét 1628-ban adta, a második könyvet Draskovics szerint

nyomatván le; Lipsius munkáját *Laskai János* gr. Bethlen István udv. prédikátora fordította 1641; végre Weber Adám «Fejedelmi Lélek* hasonló irányú munkáját ifj. gr. *Teleki Mihály* 1689. E munkák a fejedelmek kötelességei körül forgolódnak, általános ethikai szempontból inkább, s tanácslásaikat és intéseiket történeti tényekkel, vagy classicus írók velős mondataikkal támogatva, mintsem a kormányesterséget, tudományosan, elvekből hozva le. S ekép moralisták inkább mint politikusok, de kik főleg uralkodók s magas állású emberekre alkalmazzák a különben általános ethikai törvényeket. Előadásra Füsüs, nyelvre Draskovics a század jobb írói közé tartoznak.

E században keletkeztek az első *politikai röpiratok* is. Sok csak kéziratban forgott, mint például *Prépostvári Zsigmondé* I. Rákóci György —, *Zrínyi Miklósé* Monteeuccoli ellen, sőt ennek híres »Áfium« a is stb; egyebek nyomtatásban terjedtek el, mint ama históriai nevezetességre vergődött névtelen irat: «Magyarország Panasz* (egyszersmind deákul is: Querela Hungáriáé 1620) a magyar clérus ellen, *Baldsji Tamás* bosznai püspök több deák röpiratain kívül egy magyarja Bethlen Gábor ellen stb.: de ezekben, a Zrínyiéi kivételével, a pártszellem rágalom fegyvereivel küzd inkább, semmint státusbölcsesség- és tudományával a salakoktól megtisztult hazafiság. Két könyv az egyedül, mely az egykorúlag kijöttek közül a státusférfiu messzeható pillantásával, a higgadt ész mérsékletével s a hazafiság melegével tűnik ki: Gr. *Esterházy Miklós* nádor *Intő Levelei* Rákóci György erdélyi fejedelemhez (1643—5), és *Levelei* Lónyai Zsigmondhoz s némely vármegyékhez (1644—5), melyek nem levélalakba foglalt röpiratok ugyan, de ilyeket pótlók, amennyiben a nádor azok közzétételével nem csak eljárásáról a fejedelem irányában akart a nemzetnek számolni, hanem arra irányadólag hatni is. S így ha eredetét véve a két könyvnek nem irodalmi művek is, de azzá lettek a kiadás célja által; a levélalak derék kezelésénél fogva pedig a század nemesb termékei közé tartoznak.

(L. *Zrínyi* Áfiuma expositióját és két mutatványt az *Írod. Olv.* I. k. 81. 82. számai alatt.)

Itt lesznek egykor besorozandók e századbeli *státusfér fiaink* számos *levelei*, nyilatkozványai, utasító emlékiratai, s némely beszédek: mint a Thurzók, Forgácsok, Pázmány, Bethlen Gábor és I. Rákóci György fejedelmek, Wesselényi, Esterházy Pál nádorokéi stb, midőn azok nagy számban összeállítva és kiadva lesznek. Emlékei ezek is a nyelvben nyilatkozó nemzeti értelmiségnek, és sok közölök előadásilag is legjobb akkori műveink fölibe emel-

kedik, mint különösen a század első felében ragyogott státusembereink iratai, melyek tartalmasság s a forma nemes egyszerűségénél fogva a következett idők bőszerű s ékesgető retorikáját messze túlhaladták.

Kiadások. Ifj. *Hellai Gáspár*: Magyar és Erdélyországnak Törvénykönyve... Mostan deákul és magyarul egy hasznos regesttommal egyetemben. Debr. 1611. *Fodorik Menyhért*: Magyar és Erdély stb. mostan peniglen ... az elébbeni nyomtatásoknak vétkeiből újonnan kitisztítván, illendőbb és világosb magyar szókkkal kinyomtatott. Debr. 1639. Utolsó s legszebb kiad, e században Tótfalusi Miklósé, Kol. 1698. — *Kószáid János*. Rövid Igazgatás a ns. Magyarországnak és hozzá tartozó Részeknek szokott Törvényfolyásiról. Gy.-Fejérv. 1647. Lőcse 16&0. (m. és deák. Korányi egy 1620-ki lőcsei deák-magyar kiadást is említ, melynek azonban mind eddig nem bírtam nyomába akadni). — Jus Civile sive Statute ... Civitatis Cassoviensis. Novo hoc saeculo MDCCCL. cum Tractatu de divisione bonorum civilium luci publicae data. Kassa 1701. — Az egyházi jörendtartásoknak írott Törvényi öt részekben. Várad 1642. — *Medgyesi Pál*. Dialógus Politico-Ecclesiasticus, az egyházi igazgató presbyterekről avagy vénekről és a presbyteriumról, egyházi tanácsról. Bártfa 1660. — *Tarpai*: Az igaz keresztyének között a megmát-kásodott és házasságban lévő személyeknek egymástól való törvényes és helyes elválásoknak igaz tudománya. S.-Patak 1667. — *Approbatæ Constitutiones Regni Transilvaniae et Partium Hungariæ eidem adnexarum, ex Articulis ab a. 1540 ad praesentem bñe usque 1653. conclusis compilatae*. Várad 1653. fől. Újra Kolosv. 1671., ismét Kol. Tótfalusinál indexxel 1696. 4rétb. — *Compilatae Constitutiones Regni Transilvaniae stb. ab a. 1654. ad praesentem hunc usque 1669. conclusis oxcerptae et per Princ. Midi. Apafi confirmatae* Kol. 1669. fől. ismét Kol. 1671. fől. Kol. 1695. 4r. — 8 a kettő együtt először «Erdélyországnak három könyvekre osztott Törvényeskönyves cím alatt először és másodszer Kol. 1779. 4r. és 8r., harmadszor Kol. 1815. 4r.

Fűsűs János: Királyoknak Tüköré ..., a fejedelmek és uralkodók példájokra íratott. Bártfa 1626. — *Draskovics János*: Fejedelmek Órájának II. könyve. Gréc 1610. és *Prágai András*: Fejedelmek Serkentő Órája. Bártfa 1628. fől. — *Laskai János*: Justus Lipsiusnak A Polgári Társaság Tudományáról írt hat könyvei. Bártfa 1641. — *Gr. Teleki Mih.*: Fejedelmi Lélek, avagy a jó fejedelmek szükséges ajándéki. Kol. 1689.

Balásfi Tamás: Magyarországnak mostani állapotjárói, egy hazája szerető igaz magyar embernek Tanácslása. h. n. 1621. újra Pozs. 1838. — *Esterházy Miklós*-nak Rákóci György erdélyi fejedelemnek írt egynéhány Intő Leveleinek igaz páriája. Pozs. 1644. (^deákul Bécs 1644), újra Győr 1756. Bővebb kiad. Bécs 1645. — Levelei Lónyaihoz. Bécs 1645. — Mind ezek, s levelei Sennyei István cancellárhoz I. Galantai gr. Esterházy Miklós Munkái közt Toldy Ferenctől. Pest 1852, 4r. s ismét a kézikiadás II. kötetében 1853. — Levelei Győr vmegyéhez 1626—45. Ráth Károlytól Tört. Tár VII. — Ismét mások Szalaynál „Galantai gr. Esterházy Miklós“ című munkájáb. Pest 1863. — *Zrínyi Miklós*: Az török Áfium ellen való Orvosság, avagy az töröknek magyarral való békessége ellen való antidotuin. Először gr. Forgács Simontól N.-Szomb. 1705. aztán MVás. 1790. és Zrínyi minden kia lábaiban, legújabbban kéziratból Kazinczy Gábortól a pesti 1853-ki kiad. — Egy Pauler Gyula alapos véleménye szerint közvetlenül a vasvári béke után Zrínyi által írt rópirat állítólag

Löcsén 1705. nyomtatott először; újra a Hon 1868-ki 203. sk. számaiban látható. — *Wesselényi Férnie* nádor Levelei Nógrád vmegyéhez 1663—66. Nagy Ivántól Tört Tár. XI. köt. — *Vitnyédi István* Levelei 1652—64. Fabó András tó 1, 2 köt. Tört Tár. XV. XVI. köt. — *Esterházy Pál* nádor némely Levelei Ráthtól, Új M. Muz. 1558. — *Gr. fiercsenyi Miklós* Levelei b. Károlyi Sándorhoz 1703—11. Thaly Kálmántól. Pest 1868.

42. §.

A bölcsészeti irodalom kezdete. — Apácai Cseri János.

A bölcsészet még mind a középkori dogmatismusban elfogódva, a theologia szolgálójaként s deák nyelven üzetett a katolikus iskoláiban; míg a protestánsokra, kiknek tanárai részben a külföld egyetemein műveltettek, a külföld philosophiai mozgalmái nem maradhattak hatás nélkül. Már a múlt században, II. János választ, király hívta meg, az általa felállíttatni szándéklott szászsebesi collegiumhoz? a híres Rámus Pétert, ki nem csak az iskolás tudomány, hanem Aristoteles tekintélye alól is fel akarva a bölcsészetet menteni, önálló philosophiai gondolkodást sürgetett, s különösen a peripatetikus logikáját egyszerűbb, gyakorlatibb és népszerűbb tanná alakította át. Az általa gyűlölt unitarismus miatt nem fogadta ugyan el a meghívást mégis a józan magyar elmét másoknál inkább kielégítő dialektikája a XVII. század közepe óta az erdélyi részek tanintézeiteiben uralkodó volt, s Gyulafejérvárt, Debrecenben, Kolosvárt taníttatott nem csak, hanem irodalmilag is műveltetett. Első azonban ki azt, és egy világos fogalmakra törekvő gyakorlati irányú bölcsészetet, magyar nyelven népszerűsíteni iparkodott, *Apácai Cseri János* volt, *XVII. századi nemzeti irodalmunknak, Pázmány és Zrínyi mellett, harmadik nagysága*. Fő munkája a híres «Magyar Encyclopaedia* (1653, helyesben 1655), melyben, mint Descartes követője, az öntudat és lét alapeszméiből indulva ki, *az összes ismeretkört, mint szorosan összefüggő} lélegzetet* tárgyalja, s a nyert eredményeket egyszersmind alkalmazólag érvényesíti. Nem lehet e mély és roppant kiterjedésű, a tudomány egész birodalmával rendelkező elmét, valamint műnyelvalkotó bátorságát, sőt az előzményekhez képest szerencséjét is, nem csodálnunk. De még nagyobbak tűnik ő fel a nemzet értelmi kifejlődtetésére célzó igyekvésci által. Az értelmi cultúra neki, már a nyers erőnek e korában, *minden másfeleit hatalom volt*, sőt ennél is több: *a nemzet fennmaradásának feltétele*. Ezen, ama korban szinte megfog-

hatatlan belátást a lángész világosságával, a tudományos avatottság és világismeret meggyőződésével, a hazaszeretet lángoló lelkesedésével, s a mindennemű akadályokkal szembe szálló akarat bátorsága s erélyével hirdette, sürgette is. E célra vezetendett az összes tanügy reformja, melynek lényege, szerinte, a reál ismeretek legszélesb kiterjedés és alkalmazó irány szerint felvételében, a módszer átalakításában, s a közoktatásba a nemzeti nyelv behozatalában állott. Apácai, ha fejedelemnek és dúsgazdagnak születik, s hosszú életet él, nemzetének újjá-szülője lesz vala: így ő nagy célja érdekében csak szónokolhatott, annak létesítését csak egy helyt és szűk körben indíthatta meg, s érte végre meghalhatott, miután önmagát nem kímélő küzdelmei gyenge testi erejét, élete harmincötödik évében, felemésztették. Mit képes egy ember szilárd akarata véghez vinni, bebizonyította Apácai kolosvári tanársága idején, mely alatt ő maga egy akadémia volt Vele meghalt eszméje is: korlátoltság, irigység, akarathány, majd az államrend felbomlása, s a nagy ember szellemi utódjának nem léte eltemették azt. A nemzeti nyelv behozatala a tanításba még nem pendültel egészen: felfogta azt a század egyik legjelesebb magyar theologusa és bölcsésze: *Mártonfalvy György* debreceni tanár (1660—8'i), s a Rámusféle dialektika előadásaiban, a deák mellett, használta a magyar nyelvet is, de ez szűk kör vala, s egy ember életéhez kötve. E téren is érezhetővé lett a magyarnak átka: koronként nagy embert kap a végzettől, s mielőtt az küldetését bevégezhetné, kidől, s utána pusztaság és vak éj marad. így másfél századig Apácai után.

Az Encyclopaedia tartalmi sora: pbilosophia I—III. rész; szám- és mértan IV, V.; égtan VI.; a föld: természetan! földrajz, természetan, természetrajz, s itt élet- és lélektan, egészség-, kór- és gyógytan, állat-, növény- és ásványtan, s e két szakaszban különösen a gyógyszerek ismertctése, VII.; mesterségek: építészet, különösen várak és városoké, gazdaszat, VIII.; történelem (vagy inkább a nevezetesebb történt dolgok évrendi sora) IX.; erkölcs-jog és természeti vallástan; házi, egyházi és polgári társaságtan, s itt a tanúgyról is X.; e végre keresztyén hittan XI. rész.

(Mutatványok *Apácaiból* az *irod. Olv.* I. k. 83. és 81. sz. alatt.)

Néhány *moralista* tartoznék ide még, mint *Pataki István* (1681), Pápai *Páriz Ferenc* (1680—1'6) s m., de ezek is fordítók vagy összeszedők, s az ethikai igazságokat nem elvekből kifejtve, hanem gyakorlatilag, példákkal s népszerűen közük; körülbelül mint, kik e században «politika» név alatt a fejedelmek elibe erkölcsi szabályokat

adtak (41. §.). — Az első *nevelészet*i munka a Franckéának fordítása, már ez időszak végéről való (1711). Megelőzte egy illetlan *Csombor Márton* varannói paptól (1623), mely részben az erkölcsstanba is általcsap.

Kiadások. Apácai (L az életrajzb.) — *Mártonfalvi*: P. Rami Dialectico LL. II. perpetnis erotematibus, obiectionibus, exetnplis, *ungarico idiomate* et usu resoluti stb. 1-ső kiad, elveszett; Ed. secunda prioré multo accuratior stb. Debr. 1664. va műszók magyarul is). — *Pataki János*: Ez világ dolgainak igazgatásának Mestersége, Kol. 1681. — *Páriz*: Pax Animae, azaz a lélek békességéről és az elme gyönyörűségéről való Tracts, Moiiinaeus ut. Kol. 1680. s többször; Pax Auláé, azaz bölcS Salamon egynéhány válogatott reguláinak rövideden való előadása, melyek embernek itt ez életben való bölcS magaviselésére megkívántatnak. Kol. 1696. — *Franckenak* Oktatása a gyermeknevelésről, ford. Hála 1711. — *Csombor*: Udvari Scliola Bártfa 1623.

Apácai Cseri v. Csere János Apácán, a Barcaságban, született 1625. Kolosvárt és Gyulafejérvárt iskolázott, hol a Bethlen-Rákóci-féle főtanodéban Bisterfeld által vezetettet be a bölcSszeibe, s ennek ösztönzésére tanulmányozta, segédeszközül a biblia átértésére, Alstadt Encyclopaediáját; a szent nyelveket pedig ön szorgalmából tette magáévá. Magára vonván a tudós és hatalmas superint. Geleji Katona István figyelmét, az által bővebb magaképzése végett az egyház költségén az utrechti egyetembe küldetett 1648-ban, hol összesen öt évet töltött. Bár itt megházasodott, s tudománya és előadási jelessége folytán tanársággal kínálatott meg, ezt el nem fogadta, tisztán állván már előtte a cél, melyre életét szentelte vala: nemzetét az egyoldalú theologiai iskolás képzettségből emancipálni, e a mívelt nemzetek színvonálára emelni minden oldalú nemzeti míveltség által. E magasztos cél megközeletésére fogott Encyclopaediája kidolgozásába, s azt 1653-ban saját megtakarított költségeiből saját alá is adta. Visszahivatván az időközben meghalt Geleji Katona István helyébe lépett Csulai György superintendens által, 1653 aug. 29. Fejérvárra érkezett, hol nov. 2. tanárságát a költészeti osztályban cl is foglalta egy „de studio Sapientiae< tartott hatalmas beszéddel, melyben éles vonásokkal festett képét adta a nemzet míveltségi eszközeinek, éhez kötve reformátor! óhajtásai, szándékai kifejtését. Döböntő volt fellépésének hatása, s neki több ellenséget, mint eszméinek pártolókat szerzett; s így a később forma szerint szőnyegre hozott indítvány megbukott. Úgy látszik ugyan, hogy a fejedelem II. Rákóci György lelkében nyomokat hagytak Apácai mozgatásai, de a főiskola igazgatásával nem ő bizatott meg, hanem Basir Izsák, I. Károly angol kir. egykori kedves papja hívatott meg. Basire féltékenysége a tanítványok előtt köz kedvességé Apácai irányában, felhasználta ennek presbyterianismushoz szítását arra, hegy mind az udvar, mind a főemberek előtt meggyű-

löltesse, minek eredménye a kolosvári tanodához áttétele l tt, hol mint igazgató és hittudomány tanára 1656 nov. 20. egy, oddig hirdett nézeteit újra s részletesben kifejítő beszéddel foglalta el helyét. E pályán három éven túl működött, számos és nagy házakbeli hallgatókat gyűjtve maga köré, társait lelkesítve, az iskola anyagi javáról is gondoskodva, míg a testi erőit nem kímélő férfiú az 1660. év első éjében a tudóvesz áldozata lett. írásai, idő tudva a deákul írottakat is, mert a férfiút egészletében csak összes írásai mutatják fel, ezek: 1. Disputatio de introductione ad philologiam sacram. Ultraj. 1650.— 2. Disp. theol. inaug. u. ott 1651. — 3. Oratio de studio Sapientiae, Fejérv. 1653. — 4. Magyar Logikácska, melyet a kicsindedek számára írt Apácai János, egy a tudomány dolgában megkivántott Tanácsosai egyetemben. Fejérv. 1654. (csak 1864-ben ismét felfedezve Szabó Károly által, s kiadva az akadémia által: Apácai Csere János Bölcsészeti Dolgozatai, Horváth Cyrill bevezetésével. Pest, 1867. (a Logikácskán kívül t. i. az Encycl. bölcsészeti fejezetei is benne vannak). — 5. Magyar Encyclopaedia, azaz minden igaz és hasznos bölcseségnek szép rendbe foglalása. Ultr. 1653. évszámmal, de 1655. kiadva, mellé lévén ez utóbbi évszámmal nyomtatva az Oratio de studio Sapientiae második kiadása is (újra Sándor Istvántól, Győr, 1803). — 6. Némely tudós levelei, melyek a bibliai philológiában nagy jártasságáról tanúskodnak. — 7. Oratio de summa scholarum necessitate, carumque inter Hungaros barbarici cuusis. Kol. 1656. (kéziratban).

43. §.

Természeti, szám- és hadtudományok.

Műveletlen maradt a természeti és exact tudományok tere ez időszakban is, mint a következőkben a legújabb időkig; s azon pár könyv, melyet felhozhatunk, legfelebb a műnyelvnél fogva bír némi érdekl. Ilyen az állatrajzra a Franzius Farkas wittenbergi tanár (·}1628) után készült »Vadkert« *Miskolczi Gáspártól* (1691), mely egyébiránt az összes állatországra terjed ki, s a kellemetes előadásnál fogva, különösen az állatok erkölcsi és hasznai leírásában, sokáig kedves könyve volt a magyar olvasó közönségnek. A növénytant a kerti gazdaság tárgyalása helyettezte. Itt két nagyobb munkával találkozunk, melyek elsejét, a híres »Pozsonyi Kertet«, *Lippai János* jezsuita, szenvedelmes kertész, figyelemre méltó gyakorlati jártassággal dolgozta; s mely három könyvben: »Virágoskert«, «Veteményskert* és »Gyümölcsös kert«, tárgyát meglehetősen kimeríti (1664

—7); másikat *Nadányi János*, az ismeretes történetíró és enycdi tanár, Mizald Antal után fordította (1669): mindkettő, amaz Magyarországon, ez Erdélyben, a gondosabb kertmívelőknek egy századon át egyetlen kézikönyvök. — Az *orvostudomány* sem mutathat fel, *Weber Adóm* eperjesi gyógyszerész jelentéktelen röpiratán és *Felvinczi Nándorén* kívül a döghalálról (amaz 1646, ez 1679), s a salernói iskola egészségi szabályai fordításán kívül *Felvinczi Györgytől* (1693), egy rendszeres munkánál többet, s ezt is az időszak vége felé: *Páriz Ferenc* orvostudorét «Pax Corporis*» deák címen (1692): tudós és józan, de aránylag elégtelen rövidlet. — A *számтан* ez egész században három munkával érte be: egy Névtelennek «Practica Arithmetica»-jával (1632), *Ónodi Jánoséval* (1693), és Menyői *Tolvai Eerencével* (1675), melyek közül több kiadást csak az utóbbi ért, hibássága dacára.

A *naptárirodalom* ez időszakban bizonyos virágzásnak indult. Eddig tizenhárom kijöveteli helyet ismerünk. Most is ugyan leginkább ki-akái és német »astrologusok« naptárait adtak; különösen a század közepétől fogva majdnem csupán Neubarth Kristóf, s utána Neubarth János uralkodott é téren; de *Habermann János* orvos doctor, hihetőleg erdélyi szász «figyelmetessen az magyar és erdélyországi meridiánusra* számította ki naptárait (1632 óta); és késmárki *Fröhlich Dávid* is, ki «Magyarországon ő felségének matematikusa» címet viselt, »az erdélyi és magyarországi éghez» alkalmazta a magácit (1634—49).E legnagyobb ritkaságai a magyar könyvészetnek több tekintetben érdekes emlékei a ifiíveltségtörténetnek, amennyiben bennök jóslatokon, főleg politikaiakon kívül, most már magyar krónika, orvosi tanácsok, holmi versecskék, s mint álló cikk a sokadalmak lajstromai is, megjelennek.

Végre a *hadí mesterség*, bár háborúsabb százada a magyarnak alig volt, nélkülözötte irodalmát, miután *Zrínyi Miklós hadtudományi munkái* csak a mi korunkban láttak világot. Ezeket ő három könyvre osztotta: az elsőben öt »discursusban« általános intéseket ad vezérek számára; a másodikba iktatta *Aphorismusaít Tacitus felett*, vagyis elmékedéseit a Tacitus Évkönyvei, Történetkönyvei és Agri-colájában előforduló, a hadak dolgát érintő, helyekre; és discursusát a szerencséről a hadviselésben; a harmadikba vegyes gondolatait, és *elmékedéseit Mátyás kir. életéről*. Ezeken kívül van egy technikai irata: «Tábori kis tracta.» Minden íze e mesterműveknek az emberi lélek mély ismerőjét, a tudós, s egyszersmind lángelmű s fegyvertények közt nevelkedett hadivezért, a lángoló hazafit és szellemes írórt

tanúsítja. Zrínyi e törén nem csak korának áll színvonalán, hanem az emberi természet változhatatlan törvényeiből származtatván állításait, első tudományos írónk, kinek munkái örök érvényűek maradnak. Nyelvbeli előadása, bár darabos itt is, sokszor classical méltóságra és szépségre emelkedik.

Kiadások. Miskolczi: Lőcse 1702. s újra u. o. 1769.— *Lippay János:* Pozsony is Bécs 1664—7. — *Nadányi:* Kerti dolgoknak leírása négy könyvekben. Kol. 1669. — *Weber:* Bártfa 1646. — *Felvizési Sándor* r Pestisről való rövid beszéllgetés. D^hbr. 1679.156 l. — *Feleinczi György:* Salernitanu Scholn jó egészségnek való megtartásának módjáról írott könyve. Kol. 1693. (s még háromszor.) — *P. Parit:* Kol. 1692.—*Practice Arithmetic**, azaz számvető tábla. Gyulafejérv. 1632. (hat ívnyi apróság). — *Ónodi:* Practici Algorithm! Erotemata Methodic*. Kassa 1693. ós: Arithmetika, azaz számolás mestersége (versekben). U. o. és akkor. — *Toloai:* Az Arithmotikának avagy a számlálásnak öt speciessinek rövid m. regulákban foglaltatott mestersége. Dcbr. 1675. s többsz. — *A naptárirodalomra* nézve l. *Mátray Gábori* az Akadémiai Ertcsítöb. 1853-ról, 31. sk. 11. s az én Pótlékaimat u. o.— *Zrínyi* hadtud. munkáit először Kazinczy G. adta Pest 1853.

44. §.

Nyelvészeti irodalom.

A XVII. század magyar nyelvészete tetemes haladást mutat az előbbinek első kezdeteihez képest. Többen teljes rendszerét kísérletek meg a nyelvnek; mások ennek egyes pontjai vizsgálatára szorítottak, melyeket bíráltilag tárgyaltak. Az első sorba a *nyelvtanirók* tartoznak, kiknek sorát Szenei *Molnár Albert* nyitja meg (1610), s követték Komáromi *Csipkés György* (1655), *Pereszlényi Pál* jezsuita (1682) és *Köoesdi Pál* soproni ev. pred. (1686). Legbővebb közöttök, legtöbb nyelvtényt felölelő, a szókötésre is kiterjeszkedő, *Molnár Albert*; de a nyelv külső héján még át nem hatván, s még a latin nyelvtan szehémaiban elfogódva leven, a sokféle alakokat egységökre visszavezetni még nem bírta. Pusztán gyakorlati nyelvtanító, kinek paradigmái és számos egyes szabályai rendszerénél jobbak, bár még ki nem előgítök azok sem. Még is, mint első lépés — mert Erdösit ő nem ismerte — meglepő, ős szerencsésebb a szinte főiszázaddal ifjabb *Csipkésénél*, ki az elvonásban gyengébb, szabályai megalkotásában kevésbbő szabatos, sőt paradigmái helyenként hibásak is. Meghaladta előzőit *Pereszlényi* a teljesebb ős jobb rendszer, sok addig észrevétlen maradt sajátság megállapítása, a kivételek helyesb alakítása példákban! gazdagságra, s különösen a két hangosztálybeli ragozás nyelvtani

egységének felismerésével. De az úgynevezett ypsilonizmus senkit oly nagy hibába nem sodort mint *ötét*, midőn vele egy sereg nem létező ragot (gya lya stb) állított fel. Megjegyzendő, hogy az eddig említett nyelvészek dunamellékiek; de Molnár a tiszavidéki Károli Bibliáját vevén alapú, Pereszlényi, Káldi mellett, főleg szinte a tiszai Pázmányt, ők kevesbé állanak saját nyelvjárásaik kizáró behatása alatt a dunántúli Aoecsdnél, kinél, mintegy átmenetül a XVIII. század nyelvbábeléhez, az ikés formák iránti érzék már kihaló félben mutatkozik, a kettős, sőt hármas szenvedő (olvastattattam) türhetetlenül szabálylá van emelve; s még is soványsága és hibássága dacára, tán rövidségéért, több kiadást ért

Míg ezek szerint a magyar nyelvtant Molnár, Csipkés, és főleg Pereszlényi által ez időszakban, bizonyos pontig, gyakorlati irányban megalkotva látjuk, bár még tudományos alap nélkül: nem hiányzott, mint már érintetett, másoknál a *bírálati irány*, mely immár mélyebb vizsgálatokra támaszkodva, a pusztá gyakorlati iskola ellenében egy tudományos — t. i. a formákat elemeikből eredeztető, tehát *etymologiai* — *iskolának* alapjait vptette meg. Ez irány képviselői Geleji *Katona István* (1645), *Tótfalusi Miklós* (1683) és *Tsétsi János* (1708) voltak. Megindítója, Geleji, forma szerint kikel a nyelvben uralkodó empirizmus ellen, a helyesírás és helyesszólás elvévé, a különböző és ingatag ejtés és nyelvszokás helyébe, »a szók gyökereik, eredetik és természetik* vizsgálatát állítja fel, sőt a nyelvhasznítást is megpendíti. Örvedetes, és tekintettel más új nyelvek nyelvészeti mozgalmaira, a kort megelőző jelenet! Nagyobb részére Geleji tanainak az idő rányomta helyeslő bélyegét; csak túlzásai az elvnek találtak ellenzésre, legközelebb már *Medgyesi Pál* részéről; s bár a nyelvtanokba e században az eredmények, mint láttuk, még nem mentek át, vagy csak félig (a Csipkésébe): de a tudós nyomdász, *Tótfalusi Kis Miklós*, ez úton haladva, bele hozta azokat bibliájába, s » *Apológiájában* (1683) újításait tudományos alaposággal oltalmazta; *Isétsi János* pataki tanár pedig, két előzője vitáirásainak állításait nem csak jól alkotott rövid szabályokba foglalta, hanem Páriz-Pápai Ferenc szótárába is, melynek javítását felvállalta, a szerző megegyezésével, bele vitte: mely kettős úton a javított írásmód, dacára a nyelvtanoknak, életet nyert.

A *módszert* illetve, egy, különben kisszerű könyvecske, *Szónyi Nagy István* kolosvári ref. pred. és iskolatanító »Magyar Oskolája« (1695) megérdemli, hogy felemlíttessék, mint amelyben az olvasás, a

legújabb időkben szinte általánosan elterjedt, s egyedül célszerű, hangoztató módszer szerint taníttatik. Lehet hogy Szőnyinek Comenius (j. 1671) javaslatáról volt tudomása, bár az a külföldön magát ki nem vívta, Patakon pedig, hol e híres tanfériú rövid ideig működött, tudunkra csak nem is indítványoztatott. Minden esetre Szőnyi volt az első, ki nálunk azt, még pedig szerencsésen, nem csak gyakorolta, hanem alkalmas könyvet is adott; hogy pedig halálával a dolog elpendült, nem csoda, miután e módszer Németországban is, különösen Zeidler (1700) óta, lelkesen sürgettetett, s még is, egy századon túl, ott is kiáltó szó maradt a pusztában.

Kiadások. Molnár; Novae Gramm. Vug. Libri duó. Hánau 1610. — Csipkés; Hungária Illustrata. Franequorao 1655. — Pereszlényi: Gramm. Linguae Vng. N. Szomb. 1682. 1702. 1738. — Kövesdi; Elemeuta Linguae Hurg. Lőcse 1686, újra h. s. óvj. n., s Kassa 1766. — Geleji: Magyar Grammatikátska. Gyulafejv. 1645. («Titkok Titka című munkája mellett).— Tótfalusi: Ratiocinatio de Orthographia eo modo, quo sparsim in nostris Bibliis exhibetur, instituenda. (írva Amsterd. 1683. nyomt. Apológiájában Kol. 1687). — Tsétsi: Observationes Orthographico-Grammaticae de recta hungarice scribendi et loquendi ratione (Páriz Pápai szótára mellett Lőcse 1708.).

Szőnyi: Magyar Oskola. Kol. 1695. — Mind ezek kivétel nélkül, újra: Corpus Grainmaticorum Linguae Hung. Veterum Toldy Ftől Pest. 1866.

A magyar *hasonlító nyelvészet* is e században vette kezdetét. Erdőei János a múltban, s a XVII. sz. nyelvtanítói is egy hanggal pengették már a magyar nyelv keletiségét, vagyis, mi nekik ugyanazt jelentette, a héber nyelvvel rokonságát, mi már némi összehasonlítás teszen fel. És csakugyan a héber névmási ragok nyomán ismerték fel e korbeli nyelvészeink a magyar személy- és birtokragok névmásiségét, bár egyébiránt hibásan származtatták azokat a birtokos névmásoktól (enyém, tied stb.), mik magok is csak birtokragozott személyes névmások; továbbá a határozatlan cselekvő s a míveltető ígealakokat a héber kai és hiphillel hozták párhuzamba; nem feledték el megjegyezni azt is, hogy a magyar igeragozás alapformája az egyes harmadik személy, épen úgy, mint a héberben stb.: de tüzetesen, s a nyelv anyagára (a szókra) is alkalmazva, ezen hasonlítást először *Otrokocsi Főrís Ferenc* ref. pap (később áttérvén, nagyszombati jogtanár) üzte «*Origines Hungaricae*» című egykor nagy hírű munkájában (Franequerae 1693) számtalan magyar (nem különben nagyszerű átalakított idegen) szókat, s azok közt magát a nemzet saját nevét is («magyar*») a héberből származtatva. Ma már, midőn a nyelvtudomány magát az egy ősnyelv tanából emancipálta, nyomozásait a bibliai és classical nyelveken túl a föld valamennyi irodalmi és számos primitív nyelv-

veire kiterjesztette, s az összehasonlító nyelvészet elvek által van szabályozva, ezen etymologiai játékokra, bármely kiterjedt ismeretek segédelmével s nem kevés elmésséggel üzettek, szánakozva tekintünk vissza: mindazáltal mégis felemlítendők voltak, mert az Otrokoesi iskolája mind a nyelvészet, mind a história terén, majd szinte napjainkig patvarkodott, s részben nem kisebb tudománynyal mint bátorsággal, de hasonló eredménytelenséggel.

Végre a *szótár-írás* is ez időszak alatt részben új phásisba lépett. Molnár Albert volt ennek is megindítója (1604). Szótára szoros betűrendben, egy deák-magyar s egy magyar-deák részből áll. Az elrendelésben Dasypodiust követte, az anyagot Calepínusból merítette. A deák szókknak adja nyelvtani meghatározásait is, s helyenként közmondásokat iktat be, megfelelő magyarokkal; a magyar szókat deákozottal, s szinte néha közmondásokkal; köztök összetételeket, mik a deák rész magyarázataiból mentek a magyar részbe által. Fő forrása itt is Calepín, t. i. ennek magyarja volt; e mellett Károli Bibliája és saját tudomása. Hét, s ismét tíz év múlva új kiadásokat adott, a görögöt is a deák mellé vetve, s mindkétszer a magyar szókészletet is bővítve, nem kevés avúlt szóval is. Molnár rendszerint jól magyaráz, de a hason-értelmüeknél hiányzik a megkülönböztetés, értelmezés vagy példák által; a helyesírás ingadozó, az ékezetek felrakása pontatlan. Bár aránylag nem elég gazdag, még is elég testes és így drága könyv lévén, mellette némely kisebbek támadoztak. Ilyen volt *Murmelius* Nomenclatúrájának magyar szókkal megtoldott krakai kiadása, mely azonban, Bőd szerint, magyarját lengyel helyesírással adván, nem vált kapóssá; ilyen, de kelendőbb, egy *Né eleien* deák-német-magyar-esch szótára, vagy szinte helyesben neveskönyve (1629), mely rövid időn két kiadást ért; majd *Erdőbényei Deák János* deák-magyarja (1634): az elrendelést tekintve mindhároma a XVI. század Nomenclatúráinak módja szerint. *Csahold János és Bihari Ferenc* gyulafej érvári oktatók a Comenius Indexét magyar értelmezéssel adván (1647), ez pótolta sokáig egy olesó kéziszótái: hiányát. Fontosabb szótári tekintetben a Comenius híres «Lexicon Januale»-ja (1,652), melyhez *Kaposi Pál* s két társa készítették a magyarítást, egy mást pedig *Szilágyi Benjámín* látván (j. 1652 körül), s ez szerkezeténél fogva képes volt különösen a szóképzés és összetétel elemeire fordítani a tanulók figyelmét. Ezen iskolai taneszközökhöz járult még a század végén *Tótfalusi Kis Miklós* deák magyar kis szótára. — Említésre méltó végre, hogy

külföldre szakadt polygraph hazánkfia, bártfai *Henisch György*, német szótárába, egyéb nyelven kívül, a magyart is beiktatta (1616).

Feledékenységre borította mind ezen dolgozatokat, s feleslegessé tette Molnár szótárának 1708-ban újra csak a régi s már akkor teljesen elavult helyesírással készült, nürnbergi kiadását is, *Páriz Pápai Ferenc* orvostudor s enyedi tanár szótára, mely szinte ez utóbbi évben jelent meg, s a XVIII. századra nézve az lett, mi Molnáré az elébbinek volt. Különben nem csak bővebb ennél, és számos mű-, valamint a székelyeknél még fennvolt régi szót magában foglaló, hanem az értelem megjegyzésében is szabatos és szólásmódok- és példabeszédekben gazdagabb: de ez is még a jelentések árnyéklatai s nyelvtani és szóvonzati meghatározások nélkül. Leginkább e szótár által lett a Tsétsi gondos és jobb helyesírása, de ezzel együtt az egykor teismusnak (ts, tz,) nevezett hibás írásmód is, sok időre megálítva.

Még a *miiszótdri* térről kell, teljesség okáért, három könyvet fel- említenem: egy *türvénytudományit*, deák-magyart, Laskai magyar Verböcse mellett (41. §.J, mely sok oly műszót mutat fel, mely azóta e tudományban teljesen meghonosodott; továbbá Comenius »Orbis Pictus«-ának névtelen fordítását (1685), mely egy *reáliák* szótárát képez, mindent felölel e nemben, mi a magyar kiadó előtt a közéletből ismeretes volt, s egyszersmind első kísérlet a hiányzóknak legalább körülíró kifejezések által pótlására; végre *Mentzel Keresztely* porosz orvos munkáját: Index nominum Plantarum universalis (Berlin 1682), mely egyebek közt a növények magyar neveit is felvette, de csupán Beythe Istvánt (30. §.), Calepínt (u. o.) és Bauhin Jánost használván, csak ismertet adott.

Vége ez időszaknak is megvolt a maga *közmondásgyűjtője*, t. i. *Kis Viczai Péter* kassai ev- pred. (1711). Nem ismerve eléggé a népet, sem előzőit s a régi irodalmat (30. §.), a maga által összeszedett deák köz és velősmondások mellé hason értelmű magyarokat vetett, részint közéletben divatozókat a szótárakból szemelve, részint Beniczky verses »Példabeszédei«-ből válogatva, végre maga által csináltakat. így általa e tér nem gazdagított: egyedül az iskola kapott, ismét főleg a deák nyelvre nézve, egy használható segédkönyvet.

Kiadások. Molnár: Nürnberg 1604. Hánau 1611. Heidelberg 1621, halála után Franki. 1644. 5, Nümb. 1708.—Dictionarum quatuor linguarum, latinac, hungaricae, bohém, et germ. Viennae, Jankowich szerint 1629, nálam 1641. (Kresznerics ily cím alatt idézi: Nomenclatura Eerum. Vien. 1641).—*Erdölirnyei:* Jauua linguarum

bilinguis, latina et hung. pracedens Dictionario. Nunc denuo excusa, et ab infinite mendis, quibus aliae editiones acatobant, expurgatae. Várad 1654.— *Comenii Lexicon Januale* (Eruditionis Scholaeticae Pars II.) Patak 1652. *Szilágyi* kiadása: *Janua Linguae Lat. reserata aurea*. Lőcse 16? 1673. 1698. — *Tótfalusi*: *Dictionariolum Latino Hung.* (a század végén). — *Heniech* Thesaurus Sapientiae et Liugnae Germanicae, cmn significationibus hebr., graecis, anglicis, *hungaricie*, ital. etc. Aug. Viud. 1616. fol. (A—H.; tovább vinnie halála gátolta).— *Páriz*: *Dictionarium Lati no-1 lung*. Lőcse 1708. N. Szonib. 1762. a német szók beiktatásával nevelt kiad. Szeben 1767. 1782. Újra Eder által Pozs. és Szobán 1801. — *Comenii Orbis Sensualium Pictus*, A látható Világ (fametszetekkel) Lőcse 1685. s u. o. többször. — *Kitzai*: *Selectiora Adagi a Latino- Hungarica*. Bárt fa 1713.

45. §.

Classica philologia.

Ez időszaknak nem volt János Pannóniusa, nem Dudith Andrása, vagy csak Zsámbokia is, kik a múlt századokban a classica philologia terén nyomokat hagytak volt; nem voltak többé oly jó, sőt kitűnő latin írói, mint amelyekre XVI. századbéli történetíróink közt nem minden önértet nélkül mutathatunk. Pedig gymnásiumi tanügyünknek, különösen a gyulaféjvári tanodának Bethlen, s a patakinak Rákóczi György által a külföldről behívott humanistái hatása folytán örvedetes fejlődésével szinte emelkedett, külterjileg legalább, a latin nyelv (ízesc, s ezzel szaporodtak a latin nyelv taneszközei is. Ide tartoznak egyrészt az elébbi szakban elsorolt szótári munkák; ide a magyar értelmezésekkel ellátott Donátus (1663) és Wendelin Tiszta Latiusága Bisterfeld kiadásában (1646), ide főleg *Comenius Amos* tankönyvei az «*Eruditio Scholastica*» három részéb. (1652), melyek elseje («*Nyelveknek Tornáca**) eredetileg már, másodika (a Jánua) Szilágyi Benjamin által utóbb magyar tolmácsolatokkal megtoldva jelentek meg, és számos kiadásokban ismételve, Erdélyben helyenként egész 1830-ig használatban maradtak, mindazáltal hogy az irodalmi termelés, még a nagy szombati egyetem felállítása (1635) és a jezsuita iskolák elteljedése után sem bírt a magyarral versenyezni, a nemzeti szellem által e században elért erkölcsi hatalomnak tulajdonítandó. Innen van, hogy e kor egy philologust sem mutathat fel köztünk; de az is, hogy a *classicusok fordítói* messze elmaradtak becsben a Decsi János sallustiusi kísérletétől. T. i. ennek szépérzéké hiányzott követőinél, valamin a classical szín, melyet ő, amennyire az ez irányban még nagyon fejletlen nyelvtől telt, visszaadni igyekezett így *Forró Pálnál*, ki

Curtiust (1619), még inkább a sokkal újabb *Balogh Györgynél*, ki Ciceró válogatott Leveleit (1694) és Cornelius Nepost (1700), s leginkább *Dalnoki Mártonná*, ki Annaeus Flórust (1700) fordították, de nem kevesebbé *Kéri Sámuelnél*, ki *Seneca* munkáiból azon etbikai szemelvényt adta (1654), melyet egy névtelen »Seneca Christianus* cím alatt állított össze, s minden európai nyelvekre lefordítottak. Mily színben jelennek meg e classicusok azon korbéli nyelvükön! Kényelmes, körülíró bőséggel adatnak a történetírók, s e mellett numerus és csín nélkül; Ciceró azon elegantia és finomság nélkül, mely Leveleit jellemzi. Erezhető sülyedés a hatvan évvel korábbi Esterházy-féle levelekhez hasonlítva!

Kiadások.. Ael. Donáti de octo partibus orationis. N.-Szeben 1663. — *Marcá F-rid. Wendelini* Medulla priscae puraeque Latinitatis. Albae iuliae 1646. — *Comenii* Eruditionis Scholasticae Para I. Vestibulum rerum et linguarum fundamenta Nyelveknek Tornáca. S.-Patak 1652, tizenkettedik kiadás Lőcse 1701. A lőcsei 1722-ki három nyelvű (t. i. a latin és magyar mellett a némettel is öregbitett) kiadáson olvasni: »in usum scholae Patachinae primum emissum, post in communem scholarum ungaricarum utilitatem variis vicibus extensum). Ezentúl 1753-ig még hat kiadást tudok, sőt egy nagyszebenit 1830-ból is. — Eruditionis Scholasticae P. II. Janua rerum ac linguarum structuram externam exhibens, in uisum scholae Patakiniae edita. Patak 1652. Ez a szerzőnek első, latin kiadása. Tudtomra a második, alapja a többinek: Janua linguae latinae reserata aurea, seu Seminarium linguae lat. et scientiarum omnium, in usum scholae Varadiensis in hungaricain lingua translate per *Stephanum Benj. Szilágyi*, eiusd. scholae rectorem. Lőcse 1661 ismét év nélkül., Kolosv. 1673. Lőcse 1698. Debr. 1700. Lőcse 1724. Debr. 1729. — Eruditionis Scholasticae P. III. Atrium rerum et linguarum ornamenta exhibens, in usum scholae Patakiniae oditum. Patak 1652 (Csak latin, melynek magyar tolmácsolattal megjelent kiadását nem ismerem). — Igen elterjedt, s egész 1830-ig ismét és ismét javítva és megújítva megjelenvén, húzamos hatással volt real irányban *Comenius* más munkája: Orbis sensualium pictus, első csak latin kiadását (hangyán nem egy pataki előzte meg az 1658-ki lőcseit) követte egy három nyelvű, t. i. Trilinguis in usum scholasticae nostrae iuventutis noviter emissa. Kolosv. 1698. Brassó 1703, Nürnberg 1708, Szebeu 1738, a legszebb Lőcse 1739, NSzeben 1795-Pozsony 1798, Patak 1798, Pozsony 1806, Szeben 1812, Pozs. 1820, Szeben 1830, egy Quadrilinguis, t. i. tóttal, Lőcse 1728; pedig aligha mind ismerjük, különösen a XVII. századbeliek közt a negyven évnvi hézag igen feltűnő. — *Curliuu* az Nagy Sándornak viselt dolgairól irattatott Históriaja. Debr. 1619. — A M. T. Cicerónak négy könyvei, melyek Sturmus Jakob által öszveszedegettettek. Lőcse 1694. — A *Corn.* Aejjosnak bíres nevezetes hadi fejedelmeknek életéről és cselekedeteikről írt könyve. Lőcse 1701. Kassa 1746. 1763. Pozs. 1777. — *L. Ami. Flórunnk.* a római viselt dolgokról írott négy könyve. Kol. 1702. — Keresztyén Seneca, azaz *£.* Anw. *Seneca* munkáiból kiszedett . . . Virágok. Bécs 1654.

Az újmagyar nyelv fejlődése.

Azon számos mind hang-, mind alaktani formák, melyeket különösen a XVI. századbeli emlékekben mint a középmagyar nyelv sajátait mutattunk fel (18. §.), már a XV., s még inkább a XVI. században mind inkább kiveszőnek, úgy hogy a XVII.-ben alig találunk közölők mást itt-ott használva a feltételes mód jelen idejébéli teljes alakjánál (mondanaja; 1. 18. §. 7. e) a 38. lapon); melyet Molnár Albert még felvett nyelvtanába, de csak mellesleg, Katona István azonban már hibáztat, Pereszlényi pedig, mint régiséget, csak Telegdi munkáiból ismer. Az élet nyelvében a különféle nyelvjárásokat jellemző *hangtani* sajátosságok még huzamosan, részben e mai napig, fennmaradtak; de az irodalmi nyelvben az ő mind inkább tért engedett a közép é-nek (vött, lótt: vett, lett); az o, ö, ő, ö, a válrokon u, ü, ú, ü-nek (lát'nk, kéj'jök, uronk, savanyé, keserő', hangé, öröl: látunk, kérjük, urunk, savanyú, keserű, hangú, örül stb); míg viszont a twZ *Ind* stb nagysokára az erdélyi tói, ból, ról stb nyílt formáknak engedte át az irodalmi elsőséget. Végre az *ikes* igeragozásnak a nyelv két előbbi korszakában kivételt nem ismerő rendszere, valamint az *igeidők* használataé, meg kezdett bomlani annyira, hogy a XIX. században amaz már csak a nyelvtudomány által nyerhette vissza ősi érvényét, emennek törvényei pedig a jelenkor által fáradtságosan nyomoztatnak. A XIX. századé azon nyelv- és széptani reform dicsősége, mely egy új irodalmi nyelvet eredményezett, de lényegében ez különböző maradt a középmagyartól; ennek saját utóbb kiveszett, hangjai és ragozásai többé fel nem éledtek. Amelyek újra felvételtek is, mint a ragozott részesülői határozó (rakvák) s a feltételes módbéli teljes forma (kérejeje): csupán az irodalmi nyelvben használtatnak, és csak szabadságként a költői előadásban, s nagyritkán. Nagyobb kiterjedésben élesztetnek fel az *avult képzők és szók*, de ezek is a nyelv jellemét nem változtatják meg: a nyelvtan, ami e részben fő, ma is csak azon formákat ismeri, melyeket Molnár Albert a XVII. század elején ismert.

III. A hanyatlás kora.

47. §.

Visszatekintés. — Fordulat.

Visszatekintve nyelvünk és irodalmunk állapotaira az új korban a politikai és egyházi mozgalmak folytán mindkettőt a virágzás bizonyos pontjára látjuk felemelkedettnek. A nemzeti nyelv divata addig nem létezett kiterjedésnek örvendett. Az lett a szellemi téren, hol legnagyobb részt a vallásos érdekek működött, a fő közeg; a polgári életben is szerencsésen vetélkedett a deák nyelvvel, úgy, hogy míg Erdélyben a törvényhozás és közigazgatás nyelvvé vált, Magyarországon ezen szóltak többnyire a köz gyűléseken, ezen leveleztek székiben a főpapok és főurak a megyékkel és egymás közt, úgy a török vezérek és tisztekkel, sőt a XVII. században a diplomatiába is fel kezdett vettetni a török viszonyokban. Ez által a nyelv, a köz élet magasabb rétegeiben gyakorolva, bőséget, bizonyos finomságot és udvarias formákat vett fel, bár tisztasága a mind bővebben használatni kezdő deák kifejezéstől szenvedett. Másfelül irodalmi használata a hittudomány, költészet s történetírás terén mind iukább eltejedvén, a nyelv minden irányban bővült, csinosodott; a *költészet*, együgyű népies jellemét leoltván Zrínyi által, a *próza* Pázmány Péter által, művészetté emelkedett; a *tudományban* szerencsés kísérletek tétettek; különösen a magyar nyelvészet tudományos jellemet kezdett ölni: s így együttvéve az új irodalom is a XVII. században már némi virágzás képét tüntete fel. A század vég negyedében a szerencsés fejlődés az irtó beháborgások s mind erőszakosb ellenreformáció folytán lassúdni kezdett, míg a szatmári béke megkötésével s Erdély külön állása megszűntével, a nemzeti nyelv és irodalom hosszú álomba süllyedt.

T. i. a százados küzdelmektől kimerült haza a béke árnyékában üdülésnek, az új kormányrendszer alatt a közigazgatás, s ezzel a belső viszonyok kedvezőbb megalakulásának, a katolikus tanügy, s vele az egyetemes tudományosság, a jezsuiták és piaristák versenyző buzgósága mellett, szokatlan felvirágzásnak indultak, miknél fogva egy új, aránylag gazdag, irodalom keletkezett: de ez irodalom idegen — deák — nyelven szólalt meg, s e nyelv nem csak az országos téren lépett a nemzeti helyébe, hanem a társas életben is helyet foglalt, s ahova be

nem hathatott, ott a német, tót, sőt francia is mind inkább kiszorította a magyart. A magyar irodalom már szinte csak a mellőzhetetlen köznapi életszükséget pótolta.

Azonban e téli állapot egy új tavaszt hordott méhében. Ez a deák irodalom szerencsésen közvetítette s általánosította az európai tudományos műveltséget, szellemében pedig hazafias volt. S a század közepétől fogva találkoztak előrelátó lelkes férfiak, kik a nemzeti nyelv mellett felszólaltak, s egyes írók, kik egy vagy más ágon az elhagyott irodalmat újra megindítani igyekeztek. Kettős jellemű kor tehát: a múlthoz képest s némely szakok és irányokra nézve a sülyedése, a jövőt tekintve eleje egy új kezdetnek, s kezdete új irányoknak.

48. §.

Hittudományi irodalom.

Legnagyobb számát ez időszak nyomtatványainak még mind *vallásiak*, mint a legáltalánosb szükségé, teszik. De már itt nem találkozzunk a XVI. és XVII. századok nagy tudományi!, éles logikájú, hathatós előadású, theologiai küzdőivel. A hatalmas »Kalaúz« mellé a kor legfelebb egy *Gusztini János* erőtlen >Üdvözség Mannáját® állíthata; Telegdi és Pázmány győző s megragadó szónoklatát a *Burányi Hálók* (1712 —19), *Csözi Zsigmondok* (1723—5), *Bíró Mártonok* (1723—51), *Szabó Istvánok* (1743 — fi) cifra, virágos beszédárjai vajták fel. A polémia katolikus részen folyt még könyvekben és szószékeken: a protestánsokét elnémító egy új intézvény, a censúra, s kik külföldi sajtókhoz folyamodtak, az elébbi kornak csak keserűségeit folytatták, míg végre a szenvedelmek lecsillapodtak, s péld. egy *Molnár Jánosból* (1763) már a keresztyén türelem hangja szólt.

így ^a *bibliai irodalom* azon tér, melyen a protestánsok, a Károli-téle fordítás tökéletlensége érzetében, dicséretes munkásságot fejtettek ki. Az ágostaiak közöl pozsonyi ev. pred. *Bét Mátyás* a Károli Ujtestamentomát a görög eredetivel összevetvén, igazításokkal adta (1727); *Torkos András* győri pred. egészen újra fordította azt görögből (1736); ugyanennek szemmel-tartásával újra, s ismét görögből, adta egy kis társaság élén nagyvázsonyi ev. pred. *Bárány Györry*, megtoldva számos jegyzetekkel s erkölcsi alkalmazásokkal (1754); az Ótestamentomot pedig, héberből, közös munkával ugyanő, *Sartorius János* nemes-

cbói pred., és dunántúli superint. *Bárány János* fordították, de kihalván a régi bőkezü pártfogók, ez utóbbi nyomatlan maradt épen úgy mint madari reform, pred. Nagymegyeri *Bessenyei György* egész bibliája, melyet szerzője, áldatlan fáradozása emlékéül, a debreceni könyvtárban tett le (1737).

A tudományos-theologiai, a szentírás-magyarázó, úgy a nagy számú buzgalmi munkák fordítások vagy nem nagy jelentékű eredetiek mindenik részen. A keresztyén ethika terén *Bertilonfi Pál* (Keresztyén Bölcsesség, 1754) és *Faludi Ferenc* (öl. §.), különösen az előadás részéről, válnak ki. Ha ezek után az *egyház történeti* első kísérleteket érintjük *Bőd Pétertől* (írva 1753) és *Molnár Jánostól* (1769 s köv.), mindent érintettünk, mi e lelketlen és zord ízlésű korban némi figyelmet érdemel.

Kiadásuk. *Gusztii*n egri kánonok: Üdvösség Mannája, Eger 1769. föl. — *Barimyi Pál* jezsuita: Halotti Predd. 2 óriási köt. N.-Szomb. 1712—19. — *Csáti Zs. pálos*: Zengedező Sípszó. POZB. 1723. Lelki éhséget enyhítő evangéliomi Kenyér. Pozs. 1724. Evangéliomi Trombita u. o. 1724. Kosárba rakott aprólékos Morzsalék, u. o. 1725. — *Biró Márton* veszprémi püspök: Micae et Spicae, 5 k. Győr 1756 — 62. Prédikációk, Győr 1761. stb. — *Szabó István* jezsuita: Böjti Predd. Sopr. 1743. Három esztendőkre való Vasáru. Predd. 3 k. NSzomb. 1746. — *Molnár János* szepesi kánonok: A megtérő Református Elmékedéséről IV könyv. NSzomb. 1763. — *Bel*: Újtest. Lipse 1727. — *Torkos*: Újtest. Wittenb. 1736. — *Bárányé* névtelenül Lauban 1754. — *Molnár*: Az Anyaszentegyháznak Története, 4 k. NSzomb. és Kolosv. 1769 — 88. — *Bőd*: Az Isten vitézkedő Anyaszentegyházának . . . világ kezdetétől fogva . . . rövid Históriaja. Bazel 1760, újra 1777.

49. §.

Történetírás és rokon.

Ez időszak történetírása az elébbi két századéának folytatását s befejezését képezi tartalomra és formára nézve. *Koriratok*, és krónikák. Amazok szerzői közül különösen kettő válik ki: Cserei és Apor. Nagyjajtai *Cserei-Mihály* (szül. 1668) erdélyi » *Históriájában** a maga korának, egy nevezetes felszázadnak (1661—1711), írja le történeteit. Az eseményekről, gondos nyomozások után, jól van értesülve, azokat szemlélhető részletességgel beszéli el; az okbeli összefüggést politikai s egyszersmind lélektani belátással s bizonyos Ítélettel határozza meg; kora állapotait, bibéit, a viszonyokat s embereket teljesen ismeri; s felekezeti állása dacára — labanc és szigorú református lévén egyszerm-

mind — tisztán látó, részrehajlatlan, s így mindenkép hiteles író. Előadása, bár szinte nem irodalmilag correct, de nemes egyszerűségével s e mellett kellemes folyamatosságával minden öt megelőzött történetírókat, valamint kortársait is, meghaladja. Emlékirat! részletei (s inkább is emlékirat a munka, mint, ahogy Cserei nevezi, história) az akkori belélet ismeretéhez sok adatot szolgáltat. — Egészen az *erkölcs' történel* mezején forog, s e nemben egyetlen, öszves történeti irodalmunkban, Altorjai *b. Apor Péter* (szül. 1676) munkája, »*Metamorphosis Transilvaniae** deák címmel (1736), melyben Erdély régi szokásait és erkölceit az újakkal, t. i. a német felsőség óta kifejtettekkel, összehasonlítva tárgyalja. Csereitől hozzá becses pótlékokat bírunk. — Ezek mellett fő figyelmet érdemelnek *gr. Károlyi Sándor* tábornok *Önéletrajza* (1669—1723), melyet 1703—1740 közti *naplói* helyenként igen becses módon kiegészítenek; és *gr. Pálfi János* titkára *Pulay Jánostól* a szatmári békekötés okmányos története (1718).

— (*Cserei* élete és mutatványok *Históriájából* láthatók az *írod. ülő.* I. k. 85—87. számai alatt).

Pethő nyomán két *krónikairó* indult, tulajdonkép ennek újabb kiadói, folytatói és kiegészítői: *Spangár András* és *Kovács János* jezsuiták. Amannak két munkája tartozik ide: »A Magyar Krónikának ... tovább való Terjesztése, avagy IV. V. és VI. része*, mely az 1627-től 1732-ig történt dolgokat adja, különös tekintettel az egyházbeli eseményekre; s ismét: «Magyar Krónika*, mely kiegészítéseket hoz Pethőhöz és Spangár saját folytatásához; mindkét munka pedig számos apró históriai monographiákat a magyar történet illusztrációjára (péld. a m. korona krónikája, magyar érsekségek és püspökségek krón., eretnekek krón., a magyarok eredetiről; a magyarok vallásáról; ruházatiról; Magyarország nyelveiről; törvényeiről; épületekről; pénzről stb); ma kritikai pontosság nélküli lom: akkor a színvonalnak megfelelő, és hazafiúi lélekkel írva. Őutána *Kovács János* adta ismét Pethő Krónikáját, azt szinte egy második részszel bővítve, mely az 1627-től 1742-ig történt dolgokat hozza; sőt később egy harmadikkal is: «Magyarország Krónikájának rövid reflexiókkal való Folytatása*, mely M. Terézia dolgait beszelli 1740-től 49-ig. Kovács a maga kora történeteiben sokkal bővebb, részletesb, és érdekeseb is, számos egyes becses adatainál fogva, Spangárnál; mindkettő előadása a kor irodalmi sülyedésének kiáltó tanúja. Még is itt fontos mindkettő, mert félszázadon túl az alsóbb rétegek ezen krónikákból merítették minden históriai tudásukat, s ennél is többet: nemzeti büszkeséget és hazaszeretetei. —

Kovács zárta be hosszú időre a népies, és egyszersmind kútfőszerű, magyar nyelvű történetírást, melyet e korban néhány rövidlel egészített ki kötetlen és kötött beszédben. — Említést érdemel még *Molnár János* kilenc könyve a régi jeles épületekről (1760), hol először találunk irodalmunkban számos egyetemes-míveltségtörténeti kérdéseket megpendítve.

A *kútfők magyarázata* körül az első kísérletek ez időszakból valók. *Spangár* sz. Istvánnak Imre fiához intézett könyvét, *Orosz Ferenc* pálos barát Küküllői János krónikáját Lajos királyról (1731) fordították.

A segédtudományok közül is a *földírat* ez időt hozatott be irodalmunkba *Baranyi László* (1749), *Vecsei István* (1741, kijött 57), és szerencsésben *Bertalanfi Pál* tudós jezsuita által, ki a matematikai és természettani, sőt, új példával, már a statistikai földrajzot is bővebben és tudományosan tárgyalta (1757.)

Kiadásuk. Cserei, kiadva Kazinczy Gábor által, Pest 1852. — *Apor*, ugyanattól az akad. Monumenták II. osztálya XI. kötetéb. — *Károlyi* Önéletírása és Napló jegyzetei, továbbá *Pulay János* Szatmári Békessége kiadva Szalay László M. Tört. Emlékei IV. és V. köteteiben, Pest 1865. — *Spanyár* Pethője Kassa 1729., folytatása, vagyis a IV—VI. részek u. ott 1734.; a pótkötet u. o. 1738. — *Kovács* Pethője és »Continuációja« Pozs. 1742. A Mária Terézia története h. s. évj. nélk. (Pozs. 1750). — *Molnár*, Nagyszomb 1760. — Sz. István könyve, Spangár folytatott krónikájában. — *Orosz*: Első Lajos m. király krónikája, Kassa 1731. Buda 1760. — *Baranyi*: A geographiai tudományak első kezdete. Hála 1749. (újra Pest 1787. és 1796.) — *Vecsei P. István* Magyar Geographiájá, kiadta Zanathi József. NKár. 1757. (ifj. Csécsi János azt magának tulajdonítja, Vecseit plágiummal vádolva). — *Bertalanfi* Világnak két rendbeli rövid Esmérete. NSzomb. 1757.

Kisebb Írók. Dálnoki *Veres Gerzson* feljegyzései versekben 1704—22.; Borsai *Nagy Pál*: Meglett dolgok rövid leírása a magyaroknak Scythiába jvl. ki-jötte óta 1736-ig; *Bállá Gergely*. Nagykőrösi Krónika (Szabó K. és Szilágyi Sándor Történeti Emlékeik I. köt. Kecsk. 1856); *Barrabás Sámuel*: Bethlen Farkas Históriajának summája és continuációja M. Teréziáig; stb. — Naplók: *Benyiczky Gáspáré* 1707 —10, *Vizaknai Briccius György* kolosv. orvosdoctoré 1693 —1717 (Szabó és Szilágyi Tört. Emj. II. k. 1860); *Szakái Ferenc* kolosvári egyh. ülnöke 1698—1718 (megj. u. ott); *Rádai Pál* benderi követségének naplója 1709 (Jerney.tól, Tudománytár, értek, rész IX. k.); *Cserei Mihály*, *Vas György*, *Bánffy Farkas* (1749, 50) kiadatlan naplók stb. stb.

50. §.

Költészeti állapotok.

A nemzeti élet csökkentével a költői termelés is csökkent, s amit a kor hozott, a réginek utolsó felcsillámlásait, kis részben egy újnak előhírnökeit tünteti fel inkább, hogyem valamely új irány vagy forma kifejlését s aránylagos tökélyre emelkedését. Az *elbeszélő* költészetben ugyan is részint a régi históriás éneknek néhány folytatója akadtfXbíwm-bán, *Csizi* stb), részint Gyöngyösinek egy pár követője, milyen a sajó-püspöki *Hriágjel Márton*, ki egy Telemachust (1757) és Curtius után egy »Világbiró NagySándor«t (1758) írt tíz könyvben, de melyek kiadatlanok maradtak; és gr. *Lázár János*, egyideig nagy kedvességben állott Florindájával (1766). A *tanköltészet* néhány szinte jelentéktelen vallásos-erkölcsi darabon kívül (*Bertalanfi Pál*) fordításokat mutat, melyek közt csak Iliéi János Boethiusa (1766) tanúsít némi hivatást a tárgyalásban; a *dráma*, mely már csak az iskolai falak közt talált menedéket, több szerencsével műveltetett; a *lyra* is, mely részben folytatása a XVII. századbelinek, némi emelkedést mutatott; de csak az egy Faludi tűnt fel benne mint a jövőnek költője. Ennyiből áll e kor költészete, fő vonásaiban^ .

Különösen csak a *drámáról* és *lyráról* kell értekezniünk. Amazt leginkább a jezsuiták űzték gymnásiumaikban. Tárgyai, mint azt nyomtatott programmok s néhányak kézirati vagy nyomtatott példányai, mutatják, a régi s újabb, hazai s külföldi, részben a szent történetből vétettek; némelyek allegóriái darabok, melyek énekkel, zenével, vívással, tánccal vegyítve adattak, néha mulatságos intermezzókkal (felvonásközi jelenetekkel) tarkítva; mindig erkölcsi iránynyal. A ránk maradt színművek, sőt a meg nem jelentek is előrajzaik után sejdítve, ármánydarabok voltak, melyekben a költők nem annyira a jellemből, mint az érdekek külső összeütközéséből indulva kötik meg a csomót, 8 így hiányzik ugyan a felsőbb költői becs, mindazáltal a figyelem-feszítő bonyolításban, érdekes helyzetek szövésében, s élénk dialógusban a szerzők nem közönséges hivatottságot tanúsítottak. A jobbak közzé tartoztak a *győri névtelen jezsuita* Jekóniása (1740 körül), *Faludi Ferenc* Constantinus Porphyrogenitusa (1750), *Kunics Ferenc* Sedéciása (1753). A szerzők, mint a classical nyelvek tudós ismerői, az irálynak némi művészi kezelésére törekedtek, s birtokában lévén

még a tősgyökeres népies magyarságnak, valamint régi írói nyelvünknek is, rajtuk még el nem hatalmazott azon idegenszerti zamat, mely a következő időszak íróin annyira érezhetővé lett.

A *lyrai* téren összesen három költő érdemel kiemeltetni. Ezek elseje *Rádai Pál*, II. Rákóczi Ferenc belső titkára, kinek »Lelki Kódolás« című imakönyvéhez (1715) ragasztott énekeit valódi egélyes buzgóság, hathatós gondolatok és nemes nyelv tüntetik ki, úgy, hogy ezek a reformátusok Öszves régibb vallásos költészetét mindenkép meghaladták. *B. Amadé László* (f 1764) viszont a világi dalban vált ki. Nála a XVII. század népies *lyrai* költésze, tetőpontján mutatkozik. Majd epedő érzékenység, majd kötődő játsziság, mindig pedig költői eleven" ség és tűz lelkesítik jól gondolt és szemléletes költői nyelven szóló dalait. Verselése nem correct, mint valamennyi előzőié nem; de változatos, és dallamos. Amadé dalai s némely gúnyoros versei, valamint a XVII. század öszves dalkészlete, kézirati másolatokban forogtak köz kézen; összegyűjtve s kiadva csak a jelen században jutottak általános ismeretbe.

Az eddig felemlített költők és művek sora rekeszti be az «újkor» költészetét. A hanyatlás *lyrai* triászának legifjabbika, *Faludi Ferenc* (szül. 1704 f 1779) más befolyások közt egy más, az eddigőtől különböző, t. i. a *lyrai mű költészetnek* lett megkezdője. Ismerte a valódi népköltészetet: a magyar köznép dalait; ismerte és szerette a francia chansonokat, s amazok melegítő, ezeknek ízlésnemesítő hatása alatt írogatta hol víg szeszélyű s jókedvű, hol derült életbölcészetet lehelő költeményeit, melyek alkotásra, gondos kidolgozás és technikai tisztaságra korabeli minden darabok közül határozottan kiválnak, s őt az «újiskola» valóságos nagyatyjává avatják. Egykor *pásztori költeményei* ezeknél is inkább csodáitattak: most, az eléggé népies öltöztetés dacára, a virgiliusi utánzás és idegen életnél fogva kevesebb becsületnek.

— (*Rádai Pál*, *Amadé* és *Faludi* rövid élete s munkáiból példák az *irod. Olv.* I. köt. a 88—92. számok alatt láthatók).

Kiadások: Rádai Pál: Lelki Hódolás. Debr. 1715; és 1770-ig még ötször. — Amadé Versei, kiadta gr. Amadé Taddé (Szalay L. figyelése alatt). Pest 1836. — Faludi Versei Hérái által 1786. ismét 1787. Bacsfányi által 1824. Toldytól Faludi Mind. Munkáiban Pest 1853, és külön Pert 1854.

51. §.

Széppróza.

A széppróza első kísérletei a tárgyalt időszakban tétettek. Ami a XVI. és XVII. században a prózai elbeszélő előadásban történt, még mind az egyházi próza befolyását érezteti. Szabadabb ettől, s némi elegantiára törekvést mutat gr. *Haller Lászlótól* Feneion tanregényének, a *Telemachnak*, fordítása (1755), melynek prózája, bár a régi szélességtől még nem tudott megmenekedni, tisztaságra, hajlékonyságra, numerusra nézve érezhető haladást mutat, s azért, többször ismételt kiadásokban, sokáig kedves olvasmánya maradt a m. közönségnek. Ezzel vezetett be egyszermind a francia irodalom is először a magyarba. A széppróza kifejtése tekintetében is érdemlenek a már említett drámaírók méltatást (50. §.); legnevezetesebbek azonban a kötetlen beszédnek aesthetikai kezelésénél fogva Faludi a költő, és Mikes Kelemen. *Faludi* prózai munkái öszveszen az erkölcsiek közé tartoznak. «Nemesember*, » Nemesasszony*, «Nemesúrfi*, »Udvári ember*, «Bölcs ember*: olaszból, franciából, németből fordítottak; a »Szent ember*, stán a «Téli Ejszakák* eredetiek (1748—78). Nem a tartalom az, melynél fogva c dolgozatok figyelmünket e helyt annyira kiérdemlik, bár ezek az alkalmazott ethikának egész körét ki-merítik, s nagy tömegét terjesztették az életnézeteknek s az ismerekteknek: hanem a nyelvbéli előadás, mely azoknak új és férfias szépségénél fogva, nyelvmívelésünk történetében epochális jelentőséget vívott ki. Erezte Faludi ezen részint dialogizált, a társalkodó élet formáiban mozgó, részint aphorismusokban szerkesztett művek írása és magyarítása közben nyelvünknek e téreken fejletlen, merev, társas fordulatok és finomságokban, valamint lélektani kifejezésekben elégtelen voltát, s azon bátorsággal ültette át a gyökeres magyarság szép virágai közzé más kimíveltebb nyelvek virágait, melylycl minden ifjabb culturájú nyelvek kölcsönöztek másoktól. E mellett nyelve oly velős, kerek és hangzatos, a népi nyelv sajátságos és szép fordulatait oly szerencsésen alkalmazó, hogy a magyar prózának, melyet Pázmány a XVII. század elején hathatóságra nézve nem várt magasságra emelt, Faludi, tovább menve, széptani tekintetben adott új lökést: amiért már saját kora öt mint prózaírórt nem csak ünnepelte, hanem fél századon át, új meg új kiadásokban, olvasta is.

— (FaZndiból példa az *irod. Olv.* I. k. 93. cz. alatt látható).

S míg ekcp Faludi által Rómában indult meg prózánk műveltetése, *Mikes* törökországi számkivettetésében írogatta halhatatlan munkáját. Ifjonc korától fogva II. Rákóci Ferenc belső embere, ezt Francia s utóbb Törökországba, rodostói magányába, követte, hol maga is ölte le szinte egész életet († 1762). Ügy látszik, élete utolsó éveiben dolgozta ki, levélalakban, naplói s olvasmány! böngészdeiből, azon híres munkáját a »*Törökországi Leveleket**, mely, tartalomra s előadásra nézve egyformán a legérdekesebb magyar művek közé tartozik. A Rákóci-féle cmigráció, valamint a török birodalom akkori történetei s erkölcsi állapotai ismeretére sok becses adatot nyújt; de fő érdeme az író saját belvilága visszatükrözésében van. T. i. c műbe rakta le *Mikes* az élet és szenvedés által tisztáit s megnyúgodott vallásos lelke tapasztalásait, gondolatait, cnyelgéseit, melyek e kedélyes, hümoros levélirályban oly vonzó kifejezést nyertek. B. Tót Ferenc tábornok mentette meg c munkát az elveszéstől, haza hozván azt Konstantinápolyból legott *Mikes* halála után, de világot csak harminc évvel utóbb látott.

— (*Mikes* élete s példák *Leveleiből* az *írod. Olv.* I. k. 94—96. sz. alatt).

Kiadások. 'Haller Telemachja Kassa 1755. 58. 70. 75. — *Faludi* munkái, korábbi kiadásaiokban megrikulván, többeket Révai adott ki újraPozs. 1787. Új teljes kiadásuk Toldytól Pest 1853. — *Mikes:* Kulcsártól, Szombathely 1794. Újra szorosan az eredeti kéziratból életrajzzal Toldytól 2 k. Pest 1861.

52. §.

Bölcsészeti, természet- és számtani irodalom.

Az Apácai kezdeményezése a *bölcsészeti* téren, mint érintetett, folytatók nélkül maradt Néhány fordítás Seneca, Petrarca, Locke stb után a gyakorlati erkölcstanhoz tartozik. Ilyen lehetett a Jankowich által felhozott «*Erkölcsei Tudomány** is, mely három darabban, Bécsben 1750 jött volna ki, de melyet én mind eddig nem láthattam. Az időszak vég hátárát jelzi csak egy rendszeres kísérlet, a *Sartori Berndt* ferenci barát «*Magyar Philosophiája*» (1772), de mely teljesen a középkori scholasticismus álláspontját tüntetvén fel, nem csak e tudomány általános színvonalától maradt el, de még a hazaitól is, melyre az mind a katolikus, mind a protestáns intézetekben immár emelkedett volt.

Hasonló, vagy még nagyobb szegénységet mutat a *természettudományok* mezeje. Egy-egy rövidlet és monographia a természettan

gazdászati és orvostudományból említést sem érdemel. Deigen *Miskolczi Ferenc* győri sebész bármi tökéletlen kísérletei egy orvosi műnyelv megalkotása körül (1724); s a korhoz képest *Mátyus István*, Küküllő s Marosszék tiszti orvosának, «Dietetikája» (1762), mely phyBiológiai? természetrajzi, és természettani scgédisméket is tartalmazván, s tudományos szellemben dolgoztatván, természettudományi irodalmunk tulajdonképi kezdetét képezi.

Parlagon heverték a *mathematikai* tudományok is. Nehány számtan, köztök a fő, *Maróti György* debreceni tanáré is (1743), csak a polgári osztály gyakorlati szükségének felelt meg. — Ugyanez kísérlettel meg első az *énektan* elméletét is (1756). — A *hadi tudományok* terén végre felette vékony kezdetet tüntetnek fel gr. Khevenhüller Lajos gyakorlati utasításának fordítása *Kovács Jánostól* (1746), mely a taktika elemeit is magában foglalja, és l>. *Fáber Farkas* magyar ezredes elemi hadioktatása (1759). A műnyelv ugyan legkisebb hasznot e munkákból nem vont.

Kiadások. Sartori: Magyar nyelven Philosophia. Eger 1772. (részei: Logika, Metaphysika azaz a telkekről való tudomány, Physika). — *Miskolczi:* Chirurgicali Utitárs (egy orvosi latin-magyar szótárral). Győr 1724. 486 lap. Másodszor Győr 1742 — *Mátyus István:* Kol. 1762, 66. — *Maróti:* Arithmetika, Debr. 1743. újra 1763, 1782. — és: Harmonikus Zsoltár, avagy az Éneklés mesterségéről. Debr. 1756. újra 64. — *Kovács János* matliomatikus: Hadi Exereitium vagyis gyalog regementek gyakorlati. Pozs. 1746. — *Fáber:* Hadi Emberek oktatása, melyet magyar ifjúságnak kedvéért rövid írásba foglalt. Kassa 1759. 190 lap.

53. §.

Nyelvészet. — Irodalomtörténet zsengei. — Class, literatúra.

Bél Mátyás első ez időszakban, ki nyelvészetünk körül buzgókodott. 1713-ban hívta fel »a magyar nyelv története* című, deák nyelven készülöben volt munkája előrajzában a haza tudósait, hogy neki ebben segedelmére legyenek. S bár hiában, még is megkésztült ennek egyik része: «Etymologicon Hungaricum», melyben Otrokocsi nyomán a m. nyelv rokonságát vitatta a héberrel. Nem vesztett a tudomány semmit, hogy az ál tételből kiinduló munka világot nem látott, valamint nem vesztett volna, ha *Ortel János* soproni ev. pred-nak szint' e téren mozgó «Harmóniája» (1719) homályban marad. Soká tartotta magát fenn e nézet philológiánkban, s új vitatót lelt még ez időszak alatt *Kalmár Györgyhon*, egy az angol egyetemeken kikép-

zett tudós, de paradoxonokban kelletinél inkább gyönyörködő fejben, ki azonkívül Prodrómusában (1770) mélyebben igyekezett behatni a névmások és ragok természetébe, de biztos elv hiányában sikeretlentül. Más hírt pendített meg *Sajnovics János* jezsuita, ki, bár csillagász nem nyelvész, Lapphont járván meg, s elég éles észlelő tehetséggel bírván arra, hogy a lapp nyelvben a magyarnak rokonát felismerje, ebből észlelései eredményeit egy európai hírre kapott munkában a dán királyi társaságnak 1770-ben bemutatta. Sok használható anyagot foglal ez magában az összehasonlító nyelvészet érdekében; s minden esetre címénél jobb, mely »a magyar és lapp nyelvek *azonosa gát** állítván, mind a külföldet eltévesztette, mind a hazában új táplálatot adott az ellen-szenvnek, mely a finn nyelvcsalád s a magyar közt kétségtelenül fenn-álló rokonság kérdésében a tudomány kárával létezett, s melynek *Hlivai János*, az Örtel kiadója, a külföld ebbeli állításai ellenében, már 1746-ban éles kifejezést adott. Azonban a tétel most máj magyar által felállítva, és hasonlító nyelvészetünkbe mint természetes terére bevezetve lévén, többé nem mellőztethetett, s a jövődönök gyümöl-csöző vívmányait szerencsésen előkészítette. — A *belső nyelvtörténet forrásai* is ez időben kezdtek megnyitani halhatatlan történetírónk *Pray György* által, ki az ómagyar *Halotti Beszédet** Sajnovicssal közölte kiadás végett, a középmagyar Margit-legendát pedig (1770) maga tette közzé. A nyelv vizsgálat érdekében mindazáltal ez emlékek még akkor fel nem használtak.

A *nyelvtan* gyakorlati terén több szerencsével működött *Bél*, első adván a németek számára, németül, magyar nyelvtant (1729), melyben elég ügyesen fordítja hasznára a régi nyelvtanok nyere-ményeit, s mely, bár utóbb egy *Névtelenben* (1746), máj *Adámi Mihály* (1760) és *Farkas Jánosban* (1771) vetélytársat nyert, magát, újra meg újra dolgozva, egy századig fenntartotta tizenhárom kiadásban. Ugyanó az iskolák számára Cellárius híres *szótárába* beiktatta a magyar nyelvet is (1719). Bementek a magyar szók Bischof »Gradus ad Parnassum« nagy synonymikonába (1729), Wagner Ferenc *Phraseológiájába* (1750), *Jambresvch* deák-horvát szótárába (1742) stb, de mindezekhez csak a meglevő szótárak használtatván fel, a szótári anyag általok nem neveltetett: maga *Bori Péter* tett egy lépést tovább, Páriz Pápai szótárát 1767 *bővítve* adván ki. Ebből állt mindösz-sze a kor szótárirodalma.

Végre ez időszakban indult meg *nemzeti irodalomtörténet link is*. A buzgó *Czeitinger Dávid* a hazai tudósok életeit írta össze szótári

rendben, több hazafiúi gondossággal mint kritikával; mellette a magyar történet könyvészetet is adta; de első, ki a magyar nyelv s a nemzeti irodalom történetének megalkotására gondolt, ismét *Bél Mátyás* volt, ki fenn említett Előrajza szerint nem csak a magyar nyelv eredetét, rokonságait, hanem az ómagyar (húnszytha, székely) írás, s a m. bibliai, nyelvészeti és költői irodalom történetét is adandó volt; de ebből végre is csak az ómagyar írás (sikereden) története jelent meg (1718). *Spangár Andrásnak*, a krónikaszerzőnek, elkészült ugyan »Magyarok Bibliothékája« (1738), melyben a hazai írókról értekezett; de ennek munkája sem jelenvén meg, a tetteges kezdeményezés dicsősége végre is *Bőd Péter* magyar-igeni ref. prédikátornak maradt fenntartva. E férfiú t. i. fáradságtalanul felkutatott mindent, mi Erdélyben még fennvolt, gyűjtött, jegyzett, kivont, bírált, s e kitörő buzgalomnak köszönjük egész sor munkáját, melyekben, hagyományos és kézirat) adatok mellett, sok olyakat is lelünk, miknek forrásai ma már lappanganak, részben tán el is vesztek. Ide tartoznak tőle a »Biblia Históriaja«, melyben a magyar bibliai fordításokat is megismerteti; »Szent Polykarpusa«, melyben az erdélyi ref. superintendensek életeit adja, kik közt számos magyar írók is voltak; »Erdélyi Phoenixe*«, melyben a magyar és erdélyi nyomdászat történetére számos adatot nyújt; de fő munkája a »*Magyar Athénás**« (1766), melyben a magyar írókról és munkáikról betűrendben értekezik. E munkák által Bőd Péter nem csak a magyar nemzeti irodalom történetének alapját vetette meg, hanem hazafiúi izgatásaival a magyar irodalomnak, különösen Erdélyben, feleledését is nem. kis mértékben előmozdította, s ezért, s mint a nemzeti becsület buzgó védője, magának irodalmunk történetében halhatatlan nevet vívott ki.

Azoneygy időben *Kénosi Tüzsér János* tordaiunit. tanító az unitár irodalomról írt (1753), de munkái meg nem jelentek.

Kiadások Io. Gott. Orteli Harmonia linguarum Orientis et Occidentia, sjo-ciatimque Hungaricae cum Hebraea, publicae luci exposita a Io. Hlivi. Witteb. 1746. — *Kalmár*: Prodromus idiomatis Scyrbico-Mogorico-Chuno- (seu Hunno-) Avarici, give Adparatus criticus ad linguam Hung. Poze. 1770. — *Sajnovict*: Demonstratio idioma Ungarorum et Lapponum idom esne. Koppenh. 1770. újra NSzomb. (1771).— *Pray*. Vita S. Elisabethae Viduae . . . nec non B. Margaritae Virg. NSzomb. 1770.

Bél Meliböi álnéven: Dör ungarische Sprachmeister. Pozs. 1729. Kol. 1731. Pozs. 1748. 54. 63. stb. tizcuharmadnzor Pozs. 1829. — *Névtelen*: A Magyar Nyelv Tornác, h. n. 1746. (Sándornál). — *Adámi*: Ausführliche ungarigche Grammatik Bécz 1760. — *Farkas*: Ungar. Gramm. Bécs 1771. és még többsz. — *Chr. Calarii*

Latinitatis Liber Memóriáiig, interpret. Hung, et Boh. locupl. Niimb. 1719; magyar-deák réezHzel Lőcse 1735, Debr. 1762. stb; és: Primitive vocab. L. Lat. c. interpret. Hung. Debr. 1742. — *(íradu)* ad Parnass. NSzomb. 1747,67, 71. stb. — *Wagner* Pbraeologia, NSzomb. 1750, újra 1775. stb. — *Jambressich*: Lexicon Latinum interpretatione illyr., germ, et hungarica locuplet. Zágr. 1742. — *Bod*: Páriz-Pápai, Szeben 1767, újra 1782, és Eder által 1801.

Bél: Históriái Linguae Hung, libros duos, Geneaim et Exodum, edere parat, utque ernditi patriae viri, et qui id ad se pertinere existimabunt, symbols sua centre velint, obnixe rogat. Berlin (1713). De vetere Literature Hunno-Scyth. Lipse 1718. — *Bod* munkáit 1. az életvázlatban. — *Kénosi Tízsér*: De Typographies Unitariorum in Transylvania atque Libris in iisdem impresses; és Bibliotheca Scriptorum Transylvano-Unitariorum. 1753.

— *Bod Péter* Feleő-Csernátonban, Erdély Kézdi székében, 1712. febr. 22. született nemes, de szegény, református székely szülektől. A helybeli iskolában kezdte tanulását; mely, midőn apja az 1719-ki döghalál áldozata lett, félbeszakadt, s midőn utóbb folytatta is, tavasszal és nyáron marhát kellvén őriznie, csak télen járhatott be, amiért csak lassan haladhatott, bár a gyermek már ekkor égve égett a tudományért. 1724-ben az enyedi collegiumba menyén fel, eleinte egy más tanuló mellett nyomorgott; később egy vagyonos polgárnő által gyámoltatva, az alsó osztályokat oly sikerrel végezte, hogy 1729 Felsőbányára tanítónak hívaték meg. Itt három évet tanítva tanulva töltvén, s egy kis módot is szerezvén, 1732 philosophiára és theolgiára Enyedre visszatért, magát a deákok közébe íratta, s mint ilyen 1736 a könyvtár gondviselője, 1737-ben pedig a héber nyelv segédtanára volt, melyet magánszorgalomból tett magáévé. Itt, és e könyvtárban, vetette meg magyar irodalmi ismereteinek alapját. Megnyervén a leydeni egyetemenél alapított egyik magyar segéddíjt, Hollandba ment, hol 1740 augusztusban érkezett meg, s Leydenben, a theologiai collegiumba felvétetvén, három évet töltött, szakján kívül a történet, jog és természettudomány híres tanárait is hallgatta, s magának éjjeli nappali feszített szorgalmával e tudományokban is alapos jártasságot szerzett. 1743-ban, Ejszaki-Németországon át, ismeretekben és könyvekben gazdag haza jött, s még azon év végén pártfogónéja gr. Bethlen Katinál, Hévizén, mint udvari prédikátor megkezdte lelkész pályáját. 1746 a hévízi ref. ekklézsia által is papjái választatott, 1749-ben pedig úrnéja ajánlatára elfogadta a magyar-igeni jövedelmes papságot, melyet, visszautasítva minden más meghívásokat, munkás élete végéig megtartott. 1766 még az erdélyi ref. egyház főjegyzőjévé választatott, mely állás a superintendensség előjáró foka, de ezt meg nem érte, 1769 elején mellvízkórból kimúlván. — Ha az eszközök hiányát és némileg elszigetelt helyzetét tekintjük, Bód Péter munkássága a hittudomány, az egyházi és irodalmi történet terén szintoly kiterjedt volt, mint sikeres és alapvető. Mellözve szentírás-magyarázó munkáit és

szónoklatait, melyeket melegség és hathatóság jellemeztek, a történelem terén első munkáját (úgy mint: Az Isten . . . Anyaszczentegyházának . . . világkezdésétől fogva . . . Históriaja, Basiiea 1760, s újra 17 77) nagy kiterjedésű s forrásokból bírálattal dolgozott *tMagyar ée Erdélyországi Históriaja** követte, deakül 1765-ig három, magyaréi 1711-ig hol rövidebben hol bővebben, két kötetben, mely azonban meg nem jelenhetvén, abból halála után a »História Unitariouin in Transilvania« (Lugd. 1776) külön adatot ki, sőt ebből véve ki és átdolgozva támadtak irodalomtörténeti munkái is, melyek kútfőszerei beesőket mind máig megtartották, ú. m. A sz. Biblia Históriaja (Szeben 1748, újra 1756, 1782); Sz. Polykarpus h. s évj. n. (Enyed 1766); Magyar Athénás, hj. n. (Szeben) 17 66; Erdélyi Phoenix, hn. n. (Enyed) 1767. E szakhoz tartoznak még több deakül írt kiadatlan monographiái: Scriptorum Históriae Hung. Notitia; Literata Panno-Dacia (a XVI. század tudósai), Gellius Molnarianus, Redivivus Alb. Molnár, stb. A história körébe, szinte kéziratban: Brevis Valachorum Transilvaniam incolentium História (egy nagy köt.); Sicilia Hunno-Dacica; Gellius Transilvanicus ("adattár), és sok egyéb. — Bód, valamint a kezdeményező munkásságnak, úgy az erényes férfúnak legszebb előképe volt: érzékeny férj és atya, jótevőihez hálás és hű, hivatalában fáradhatatlan buzgóságú. Amennyiben mint író felekezetes, gyakran éles, és ízlése tökéletlen, ez a korban, amaz a helyzetben lel mentséget. Egészen véve az utókor teljes tiszteletére és hálijára méltó férfiú.

A szellem s az ízlés hanyatlását e korban jelzi a classica litteraturae teljes elhanyaglása is. A XVII. században még is néhány romai történetíró, és Ciceró is, találtak fordítókat: most egyedül *Dionysius Cato* és *Bofithius*, magok is a romai irodalom elhanyaglott korából valók, csupán ethikai tartalmoknál fogva voltak magokra figyelmet. Amaz három (népies) átdolgozatban kilenc —, ez Iliéi Jánosnak a korhoz mérve elég jó fordításában két kiadást ért rövid idő alatt. Vessük még ide a hasonirányú «Keresztyén <Smecdt», mely nem csak a múlt századi fordítás nyomán (1. a 45. §.) javítva kiadott Szi-lágyi Sámueltól, hanem Mihály Istvánban verses átdolgozót is nyert (1768).

Kiadatok: Heptalogus, azaz Görögországi hét bölcsék jó erkölcsre oktató, rövid Mondási és *Cato* közönséges erkölcsre tanító bölcs Parancsolat! (névtelentől Gyöngyösi Rózsakoszorúja versformájában). Buda 17&0. — Célénak Versei, melyeket magyar nyelvre fordított Felsöbtlki Nagy Lajos. Eger 1756; ismét Sopron 1757; Buda 1766; Eger 1772. — A jó erkölcsre tanító Cátouak bölcs versei P. Pins Fiiissi által. Kassa 1762 és 1770, Buda 1768 és 1772. — *Boethius* Öt könyvei a Bölcsesség-

nek YígxstalaéAról. Kassa 1768, iámét 1773. — Keresztyén *Seneca* (Kéri után) Szilágyi Sámuel Béés 1740 (ismét Pozsony 1803). Keresztyén Virágocskák, melyek *Seneca* Leveleinek gyönyörűséges kertiből szedettek, és versekbe köttettek Mihálc István által. Kol. 1766 és 1768.

NEGYEDIK RÉSZ.

LEGÚJABB KOR.

Második virágzás kora.

54. §.

Áttekintés.

Némely jeles hazafiak a magyar nyelvnek a köz életből, a mívelt körök s az irodalomból mind inkább kiszorulását fájdalommal tapasztalván, s azt a nemzeti lét fő védpaizsának felismervén, buzgón kezdék sürgetni annak virágoztatását. Elsők, kiket e nemes tűz munkára gerjesztett, Bessenyei György és társai voltak (1772); nyomban követték őket számos egyházi és tanférfiak, valamint előkelő rendűek is a két hazában; úgy hogy, midőn II. József cs. 1784-ben a német nyelvet hozta be nem csak a közigazgatásba, hanem, bár még csak részben, a közoktatásba is: az irodalom által legfőbb kincsére már figyelmessé lett nemzetnek hathatós visszahatása következett be, melynek eredménye a nemzetiség megmentése lett. Az irodalom a nemzeti élet egyik fő tényezőjévé vált, a nyelv a törvény oltalma alá helyeztetett, s mind újabb s nagyobb foglalásokat tett a társas és politikai életben úgy, mint a közoktatásban; nemzeti intézetek: muzeum, akadémia, színház, hatalmasan fejlesztették a nemzeti tudományosságot és művészetet; a nyelv minden irányban gazdagodott, szépült; a költészet classicitásra emelkedett, s végre a törvény és a király is magyaréi szólaltak meg. A nemzeti műveltség minden terén sokkal biztató haladás: míg azt a forradalom 1848—49-ben ismét félbe szakasztotta.

55. §.

A legújabb kor időszakai.

E kor irodalmában is *három időszakot* különböztethetünk meg. Ezek

I. *az újjá születés kora* (1772—1807), melyben a felébredt nemzeti szellem különböző irányokban kísértette meg egy új irodalom megalkotását. Tart Bessenyei György fellépésétől Kisfaludy Sándor virágzásáig, s harmincöt évet foglal magában.

II. *A nyelvújítás és nyelvszépités*, egyszersmind a költői classicismus *kora* (1808—183(j)), melyben kitűnő szellemek öntudatosan ée tuzetesen vették a nyelvet gazdagítás és széptani mívelés alá, s a költészetet, felsőbb nemeiben, a tökély bizonyos fokára emelték. Nyelvszépités tekintetében fő tényezője Kazinczy Ferenc, a költészet nemzeti és művészi irányban mívelésére nézve főleg Kisfaludy Károly és Vörösmarty Mihály. Huszonhárom évet foglal magában.

III. *A Széchenyi kora* (1831—1849), mely a nyelv s irodalom egyetemes kimíveltetését tünteti fel költészetben, tudományban, életben. Fő tényezői életben és politikában Széchenyi István, tudományban az általa létesített akadémia, költészetben a középnemek mívelői. Tizenkilenc évet foglal be.

I. Újra-születés kora.

56. §.

Irodalmi mozgalmak s irányok.

Ez időszakot a Mária Terézia által 1760-ban Bécsben felállított nemes testőrsereg egyik lánglelkű tagja, *Bessenyei György*, indította meg 1772-ben. Szóval és írásban buzdította társait a nemzeti irodalom ápolására, s hosszú sorát adta a költői, philosophiai és történelmi dolgozatoknak, melyekre bécsi társai s más lelkes férfiak munkái következtek, kik az Európában akkor általán mintaszerűnek elismert francia irodalom példányait követve, egy hasonnemű irodalmi csoportot képeztek, melyet *francia iskolának* nevezünk. Mások különösen a római classicusokat vevén előképül, az úgy nevezett *classica* iskolát

képezték; míg ismét mások a régibb magyar költészet formáit folytatva, s leginkább nemzeti tárgyakat népies nyelven tárgyalva, *népies iskolát* alkottak. Mindazon nyereseményeket, melyeket a költészet és nyelv e különböző irányú igyekevéseknek köszönt, elfogadta egy negyedik csoport, mely különös gondot fordított az ízlés nemesítésére, a nyelv bővítésére, s egy önálló eredeti költészet megteremtésére, melyben azért az *új iskola megkezdőit* ismerjük fel. Ezek mellett némelyek, a terjedő olvasási kedv napi szükségeinek egy *mulattató irodalom* által igyekeztek megfelelni; feleledt a rég elenyészett *magyar színészet* is; *hírlapok* és folyóírások a könyvkereskedéstől elzárt helyeken is hírnökei és terjesztői lettek az új mozgalomnak, s nyelvvelő *társaságok* egy új jövőnek veteményes kertéivé alakultak. Csak a *tudományos irodalom* mutatott lassú haladást, miután az iskola folyvást deák volt.

57. §.

A francia iskola. — Bessenyei György.

A francia úgynevezett classical költészet leginkább a tragédiában nyilatkoztatta ki sajátosságait: t. i. a három egység szoros megtartását, s tárgyainak hősi világából választását, miből ismét a jellemzés abstract vitele, a fenségesnek és szenvedesnek (pathosnak) eluralkodása, s ezek által feltételezve a dictió folytonos emelkedettsége, mely szükségkép szónokiasságba tévedt, következett. Ez a szónokiasság még szélesebb tért foglalt a hős- és tankölteményben, az epistola és heróidban; mikhez az általános francia versforma, a kimért alexandrín, járulván, a külső kifejezést is bizonyos egyformaság bélyegezte. Ez a költészet lett Bessenyei előképe a drámában, eposban, tankölteményben, valamint az epistolában és leíró nemben. Első fellépése a tragédiában bebizonyította, hogy ahol nemzeti élet és színpad nincsen, siker nem lehet. *Agis, Hunyadi László, Buda* (1772 és 73) beszéllgetésbe foglalt történetek, melyekben a cselekvény, drámai jellemfejlődés és haladás hiányát a sententiósus, szónokias, bár nem ritkán a szenvedélyt hathatósan festő, dialóg nem pótolja. A vígjátékban ([*Philosophus* 1777, *László*, mely azonban nem jelent meg) Moliére lebeghetett előtte, de itt is hiában keresnénk drámai alakítást és életet; a *Philosophus*ban mindazáltal], melyhez szerencsés tapintattal a próza előadást választotta, különösen a dialóg életszerűsége, s némely alakok valósága a hivatásnak kétségtelen tanúi. Méltán elhíresedett eb-

ben Pontyi jelleme, kiben egy becsületes, de szűk álláspontjához képest értelmileg korlátozott, falusi nemesemben egész a külső viseletig és beszédejtésig híven festetik. — Az eposban a Henriás lebegett előtte, s mint itt Voltaire, úgy Bessenyei is » *Mátyás királyban** (6 ének, 1772) egy tisztán történelmi hős és eposi nagyszerűség nélküli események választása által követett el alaphibát. A censura gondoskodott róla, hogy e pályát ne folytassa. — Szerencsésb volt a *tanköltészetben*, hová *Az ember próbája* (szabadon Pope után 1772j) s több kisebb költeményei tartoznak. Bessenyei t. i. szellemmel, beható értelemmel, s komoly hajlammal bírt az emberiség erkölcsi érdekei vizsgálatára, s mély, tartalmas gondolatai sikárlott, zengzetes verseiben emelő hatással vannak, bár előadása itt kevésbbé költői mint drámáiban, a *heroidok* s némely episioZóiban, melyek gyakran szerencsésen illelik a szív húrjait is.

Általában, Bessenyei lelke mindig meg volt osztva a költészet s a *tudomány* között. Nem rendszeresen dolgozta ő fel akár a történetet, akár a philosophiát, de prózai írásaiban a *philosophia* felsőbb tárgyait önállósággal és mélységgel vizsgálta; a *Ístórianak* pedig hol művészi tárgyalását kísérletté meg {*Hunyadi János Élete* 1778), hol bölcsészeti felfogását Voltaire és Montesquieu szellemében (A m. nemzet philosophiai története; Európa a XI. században; A törvénynek útja stb, mind 1778 előtt\ de már ebbeli munkáinak kiadatlanul kellett maradniok; mint maradtak számos költői, történelmi és politikai munkái, melyeket élete második részében, berettyó-kovácsi jószágán dolgozott, hová 1784-ben vonúlt volt.

Bessenyei befolyása a költészetre, s általában a magyar szellemre mély és üdvös volt. Amazt eszmékkel termékenyítette meg, s az alexandrín behozása által, mely azonban nála trochaesusi lejtést kapott, felmentette a négy sorú és rímii Zrínyi-strópha áradózásra csábító nyüge alól; ez pedig első ismertette meg a XVIII. század szabadon vizsgáló irányával, s véget vetett a szárnyszegő dogmatismusnak. De hatása nem szorítkozott ezekre; az *az irodalom jövőjének kivívására* is kiterjeszkedett. T. i. ő mondta ki első, hogy idegen irodalmak segedelmével lehetnek a nemzetnek többnél több tudósai, de a *nemzetet* egyedül saját nyelvén lehet mívelni; amiért a *tudományoknak magyar nyelven míveltetését*, s e célra egy *tudós társaság* felállítatását nyilván sürgette. Ez irányeszme, fejtegetve több írásaiban, a legbecsesb örökség, melyet nemzetének hagyott. A magyar megértette őt: az ő eszméit jelígeül írta

fel zászlóira, s azok — bár csak ivadékok kihalta után — de végre is valósággá váltak.

— (Bessenyei élete e tőle Példák az *irod. Olv.* I. k. 97—102. számok alatt.)

Kiadások. Agis tragédiája öt játékban, Bécs 1772. Hunyadi L. tragédiája három játékban, toldalékkal elegyes versek, u. o. és akk. Buda tragédiája, öt játékban. Pozs. 1773. A Philosophus, Pest 1777. — Láisz és Mátyás kir. kiadatl. — Az Ember próbája, s mellette elegyes versek és philos. darabok. 1772. — Hunyadi János Élete, Bécs 1778. — Futó Darabok, h. és évj. n. Anyai Oktatás, levelekben, Bécs 1777. Magyar Nézó, u. o. 1779. Holmi, u. o. és akk. stb.

58. §.

Bessenyei György Társasága. Báróczy. Anyos.

Elő, ki Bessenyeihez egész lélekkel csatlakozott, az öreg *b. Orczy Lőrinc*, tábornok és főispán, volt Egyike azoknak, kik még a hanyatlás puszta időszakában a társas téren pártái fogták az árva nyelvet s irodalmat, maga is dolgoztatott fiatal korában már; most, hanyatló éveiben, megkapva Bessenyei tüzetől, újra megragadta a tollat, s kisebb-nagyobb *tankölteményeiben* s tyistotóiban egyszerű emberszerető életfilosófiájának s forró hazafiságának adott kifejezést. Tiszta önérzeten alapvó boldogság és léleknyugalom neki az élet vég célja, ami nem erre vezet, a nagy világ minden gondja, a tudomány s művészet nagy munkái, hívságok hívsága. — Harmadik az úgy nevezett «Bessenyei György Társasága»-ban *Barcsai Abrahám* testőr, utóbb ezredes, ki főleg e kettővel folytatott kedélyes *költői levelezést*, melyben változatos élete különféle helyzeteiben felvett benyomásait francia könnyűségü s kellemü csevegéssel adja vissza. Nem oly határozott egyéniség mint Orczy, de ennél élenkebb képzelemmel, képesebb beszéddel s tisztább technikával bír.

Még két férfiú tartozik a Bessenyei bensőbb köréhez: a két utóbbi fényben messze felülhaladó; *Báróczy Sándor*, szinte testőr, utóbb ezredes, és egy ifjú pálos szerzetes, *Anyos Pál*. Amaz a francia regényt cs beszélyt ültette át irodalmunkba, s bár fordító csak, de szépirodalmi prózájának meglepő szépsége által magának irodalomtörténetünkben halhatatlan nevet szerzett. A szép ízlésü, de tartózkodó ember Bessenyei ösztönzéseire lépett fel 1774-ben Calprent' de hét-kötetes regényével, a *Kassandrával*, utána mindjárt Marmontel »*Erkölcsei Meséivel*«, (így nevezte ennek beszélyeit), s majd a német Dusch »*Erkölcsei Levelei*«-val 1775. Ezen, eladdig ismeretlen szépségü prózában írt munkák nem kevesbbé villanyozták fel a magyar közönséget,

mint egykor a párisi szépvilágot. Új volt különösen az a könnyű mívelt tónus, e választékos, tiszta, dallamos folyású nyelv, melynek irodalmunkban elődje nem volt, s mely Kazinczy Ferenc széperzékét, ennek saját vallomása szerint, minden egyéb felett felébresztette.

— (Báróczy élete és mutatv. az irod. Olv. I. k. 103. sz.)

Ányos Pál egyike a legköltőibb kebleknek, mik magyar nyelven zengették érzelmeiket. Lelke csupa bév és óhajlás. Érzékeny szíve a barátságért és hazáért lángolt, s mintha kora halálát előérezné, a földi lét múlandósága egyik fő tárgya borongó elmélkedéseinek. Ritkábban da/ba foglalja, különösen vallásos, érzéseit; többnyire mégis a francia iskola kedvelt formáiban, az *epistolában* és *elegiában*, enged szabad folyást merengéseinek. Ez az ábrándos bú, az eleven, képes nyelv s verseinek széphangzása sokáig egyikévé tették őt a legkedveltebb magyar költőknek.

— (*Ányos élete és mutatványok munkáiból az Írod. (Hv. I. k. a 104—106. sz. alatt).*)

I. gróf Teleki József, az ugocsai főispán és koronaőr (nagyatyja II. Teleki Józsefnek, a történetírónak), és *I. Péczeli József* komáromi ref. pred. (atyja II. Péczely Józsefnek, szinte történetírónak) egészítik ki ez iskola előkelőbb tagjai sorát. Amaz különösen húga Eszter halálára írt, ritka szépségű s megható eie[^]tdjával, s » *Az emberi életről** szoló tankölteményével tűnt ki, melyekben a formán kívül különösen az ellentétek szeretete érezteti a francia költészet hívét; *Péczeli* viszont, kisebb tankölteményei mellett, *Meséiben* jeleskedett, melyek részben eredetiek, részben szabad feldolgozásai aesopusi motívumoknak, könnyű s kellemes elbeszélő modorban.

Szinte Péczeli, s előtte és mellette számosán, a francia classical költészetnek nem kevés remekeit ültették át a magyarba. így vándorlottak be hozzánk a *drámaírók* közül Corneille (jelesen »*Cid*« gr. Teleki Adámtól), Racine, de leginkább Voltaire (legszerencsésben **Zayre** Péczelitől) és d' Arnaud (b. Nalácsi József testőrtől; az *epikusok* közül Voltaire a híres *Henridssal* (Péczelitől szabadabban, de könnyűséggel és csinnal; Szilágyi Sámuel superintendenstől hívebben, több tömötséggel s hathatósággal), s Boileau, víg eposával a híres *Pulpitussal* (Kovács Ferenctől, szeszélylyel, de áradozva); a *hrroidköltők* közül Colardeau, Dórát, Blin de Saint More (szerencsésen Czirjék Mih. testőr által). Az angol *tanköltészet* néhány jeles művét is francia úton vettük, melyek közül Young Éjtszakái Péczelitől érdemelnek kiemeltetni, ki mindazt, mi e műben fenséges és meg-

illető van, akkori nyelvünk erejéig visszaadta, s bár prózában, de mely a *költői* prózában egyik első, s nem szerencsétlen, kísérlete.

Amit e kor a francia regény teréről hozott, csak arra való, hogy azon szökés nagyságát megmérhessük, melyet az elbeszélő próza Báróczy által tett. .

Visszapillantván *ez iskola eredményeire*, úgy találjuk, hogy francia példányok átültetése és követése által főleg a reflexiónak és szóno-kiasságnak szerezvén érvényt, nem azon utat mutatá ki költészetünknek, mely ezt a legfőbb pont felé, a tiszta szépnek nemzeties megal-
kotására, vezetheté vala; de költészeti látkörünk tágítása, gondolat-
beli tartalmasság, a dictió nemesítése, a verstechnika javítása, s végre a széppróza megteremtése által a haladásnak nem egy feltételét létesítette.

Kiadatok. Orczy: Költeménye» Holmi egy nagyságos elmétől, kiadta Révai Miki. Pozs. 1787. — Orczy és *Barcsai*: Két nagyságos elmének költeménye» születményei, kiadta Révai M. Pozs. 1789. («A szabadságról című rhapsodia, s az epistolák második része Orczyé, a többi Barcsaié.) — *Báróczy* régi kiadásait mellőzve: Minden Mnnkái, kiadta Kazinczy F. 8 köt. Pest, 1813—4. — *Ányos* Pál Munkái Bacsányitól, Bécs 1798, és: Énekek könyve, Pest 1786. — *Gr. Teleki J.*: Atyafiúi Barátságának Oszlopa, Kol. 1779. Az emberi életről (M. Muz. II.). — *Péczei*; Mesék, Győr 1788. Zayre, Győr 1784. Ilenriás, Győr 1786. újra 1792. Young Éjtszakái, 2 k. Győr 1787. újra 1795. és 1815. — *Szilágyi Sóm.* Henriás, Pozs. 1789. — *Gr. Teleki Adám*: Cid szomorújátéka, Kol. 1773. — *Nalácz*: Euphémia. Pozs. 1783. A szerencsétlen szerelmek. Kol. 1793. — *Czirjék*: Érzékeny Levelek, Bécs 1785.

59. §.

Classical iskola. — Virág Benedek.

Míg a Bécaben keletkezett francia iskola nagy világban forgó emberei költészetünket a franciának alapján iparkodtak regenerálni, a hazában néhány tanférfiu, a classica literatúra növendékei, más ízlés, de ugyanazon buzgóság befolyása alatt, egy más iskola alapjait ragozták le. A messzeható újítás, első lendületét az antik versformáktól vette. Ezek megkísérlése visszamegy ugyan már a XVI. századba, midőn Erdősi János (1541) először kísérletté meg az elegiai mértéket, s talált is követőket úgy, hogy utána alig volt évtized, melyben, különösen a distichon, de némely lyrai versformák is, ne alkalmaztattak volna. Azonban ez alkalmazás főleg csak apró tanmondatokban történt. Sikerültebb próbákat a XVIII. században Mólnál János szepesi kanonok tett (1760), Kalmár György (1770) pedig nem csak egy nagy tankölteményt írt hexameterekben, hanem egy magyar prosodia elmé-

letét is megkísértett volt; midőn, egy időben (1773), s egymásról nem tudva, három szerzetes férfiú: Rájnis, Baróti és Révai, a római versformákat nagyobb kiterjedésben, tüzetesen és szerencsésen be kezdék hozni a magyar költészetbe. Első közlők *Baróti Szabó Dávid* jezsuita lépett fel » *Uj mértékre vett külömb* Versei «-vei (1777, s átdolgozva és sok újjal szaporítva még háromszor), melyek közt pásztori, leíró, és tanköltevények, levelek, epigrammák, ódák, később eposok is (*»Komáromi földindulás**, **Első szüléink elestee* Neumann szerint) találhatnak, melyekhez nem sokára Vanicre »*Paraszi Majorságé* című nagy tanköltevénye, *Virgil* pásztori költeményei, s idővel az Aeneis fordításai járultak, őt nyomban *Révai Miklós* kegyesrendi tanár követte »AZ<i>iyyái</i>-val (1778) s később » *Elegyes Verseivle* (1787), melyekben elegiák, eredetiek és fordítottak (Ovid, Tibull, Propertből), dalok különféle formákban, Moschus éneke Bion felett alexandrinekben stb vannak, miket végre Homér Iliásának első könyve, s némely anakreoni dalok követtek. Utolsó *Rájnis József* állt elé a «Magyar Helikonra vezérlő *Kalauzé* című híres munkájával (1781), melyben a szabályokat, példakül, saját különféle alakú versei előzik meg, következővén utóbb *Virgil* Buccolicái, és már halála után megjelent Georgicái (1814). Legkevesebb költői tehetséggel a három férfiú közül Rájnis, legtöbbször Révai bírt; de az első erőt, Baróti gazdagságot, Révai édességet adtak a költői dictionának; s toliharcaik által, mik a magyar prosodiát mind inkább kifejtették, úgy munkáik, s főleg a classical költészet több remekeinek akkor kielégítő műfordításai által köz figyelmet, sőt tekintetet vívtak ki a magyar költészetnek különösen a tudósok előtt, kik addig azt «vulgáris* játéknak tekintették.

— {*Ricái* élete e néhány mutatvány látható az *irod. Olv.* I. k. 107 —110. sz. alatt).

Számos követőik közt voltak némely kevés, de már tetemes haladást tanúsító, költeményeikkel *Kazinczy Ferenc*, *Day ka Gáb^ Verseghy Ferenc* és mások, kik úgy fogadták az antik versnemeket, mint gazdagodását a magyar poétikának, de nem mint helyetteseit az addig divatban volt formáknak. Csak egy vált ki közlők, ki az alexandrint, melylyel Bessenyei nyomán fellépett volt, csakhamar megvetve a kizáró classicismus zászlaját tűzte ki: *Virág Benedek* volt-pálos tanár, kinek 1799-ben összegyűjtött »*Poétái Munkáié* mély benyomást tettek. Követtek ezeket újabb ódák, epistolák, epigrammák, mesék, végre Horác minden munkái (1815—24.) *Virág* nem csak legügyesebb és ízlésesebb kezelője a külső formának kortársai közt, hanem

legtisztább kifejezője egyszersmind azon szellemnek, mely a classical régiséget örökké minta- és szabályadóvá teszi. O mindenek felett a hazaszeretet, az erény, a józan életbölcse ség megéneklője volt. A hadi és polgári érdem, a valódiság minden hiú fény ellenében, a szabadság hűséggel párosulva, teszik dicsőítése tárgyait hősi ódáiban, melyekben emelkedett, sententiósus, nem ritkán fellengzővé válik, míg philosophiai ódáiban a bölcsnek léleknyugalma az olvasóra is nyugtatólag s e világ bajai közt vigasztalólag hat; *epistoláib* végre kedves kedélyes hómora tréfálva kötődve int, tanít, jóra buzdít

— (*Virág* élete és példák az *Irod. Olo.* I. köt. a 111 — 115. sz. alatt).

Bár a classical iskola, első stádiumában, egy nagyobb szert művet sem állított elő, mégis tagadhatatlanul övé azon érdem, hogy a költői dictió teljes átalakulása alapjait leginkább ő vetette meg. A könnyűség, melylyel a magyar versírás addig járt, miután a rhythmust és a rímet még semmi törvény nem szabályozta, okozá, hogy a *költői és prózai nyelv határai* szorosán még meg nem voltak vonva. Az időmérték elve a széphangzás és dallamosság észlelésére, a classical példányok tanulmányozása, utánpépzése, áttétele, a classical dictió szépségei felérésére és elsajátítására vezetett; s ez úton fejledezett azon fensége, tömörttsége és hathatós erélye nem teák költői, hanem felsőbb prózai nyelvünknek is, melyre nézve a magyar maga képes, valamennyi új nyelvek között, a rómainak majestásával szerencsésen versenyezni. Végre több forma: az eposi hexameter, az elegia, heroíd, az óda különféle fajai, s az epigramm, általa honosítottak be költészetünkbe.

Kiadótok; Baráti: Kassa 1777, újra Verskoszorú, 3 k. Kassa 1786, Költöm. Munkái 2 k. u. o. 1789, és 3 k. Komár. 1802. Paraszti Majorság, 2 k. Kasia 1779, 80, újra 1794. Virgilius Aeneise és Eklogái Bécs és Pest 1810, 13. — *Révai* Elegyes Versei, Pozs, 1787. Az Iliász I. én. Érd. Muz. II.— *Rdjnis:* Kalauz, Pozs. 1781. Magyar Virgilius, 2 k. Pozs. és Pest 1789, 1814.— *Virág;* Poétái Munkái, Pest 1799, újra 1822; teljesben Toldytól Pest 1863; Horátius Levelei, Buda 1815. Epodusok, ott 1817. Satírák, ott 1820. Ódái, ott 1824, újra Pest 1862.

60. §.

A népies iskola. — Dugonics, Horváth Adám, Gvadányi.

A tárgyalt két iskola mellett, s ezek irányait és nyereseményeit tekintetbe nem véve, lépett fel egy harmadik, mely főleg a népi életből és nemzeti történetből kölcsönzött tárgyat, hangot és formát, sőt a formára nézve egyenesen a régibb magyar költészetből indult ki.

Első e téren *Dugonics András* kegyesrendi tanár volt, s az iskola költői fő neme az *epos*. *Dugonics*tól »Trója Veszedeleme* (1774) és kevéssel utána »Ulysses Története* még a classical mondából vették tárgyaikat; az elsőben Virgil második könyvét, a másodikban Hómért követve ugyan, de nem az ódon műszellem egyszerű nagy stíljében, hanem a Gyöngyösi ékesgető ecsetével, és szerencsésen versenyezve ennek folyamatos technikájával. Nyomban követte őt *Kónyi János* közkatona egy új Zrínyiáezszal (1779), Pálóci *Horváth Adám* Hunniásával (1787), s még egy sor író, kiknek nevei s munkáik rég érdemlett feledésbe mentek. Kónyi sajátkép a Zrínyi eposát alakította át, gondosan mellőzve mindazt, mi a nagy költő művét epopoeiává magasítja: a költemény eszméjét s a csodálatost (35. §.), a katasztróphát is szorosán a történethez idomítva; ellenben megtartva a regényes részleteket, miután a műből »hadi románt* volt célja csinálni. De így is, a meglehetőes verselés mellett, annyi szépség maradt benne, hogy csodálni kell, miszerint azt, mint ez iskola minden egyéb eposait, a Horváth köz lelkesedéssel fogadott Hunniása homályba boríthatta. Mert kétes érdeme ennek mindaz, mit a szerző a francia epostól kölcsönzött: az allegóriái machinák, az álmok, a jóslatok; a többiben pedig verselt életrajz inkább (Hunyadi Jánosé), semmint valamely egységes nagyszerű történet költői megalakítása; e mellett szemlélhető előadás s eposi méltóság nélkül. Ami tehát a közönséget elragadhatta, a tárgy volt, mely a magyart pusztá emlékeztetés által is mindig lelkesítette, a nemzeti büszkeségnek hízelkedő számos vonások, s a hazafias beszédek, melyenket azon időben már rég nélkülözött köz életében a magyar.

Szerencsés versenytársa lett az eposnak a szintén *Dugonics* által megkezdett, sőt még most csak is általa mívelt, *történeti regény*. Epochális hatást gyakoroltak *Etelka* (1787), az *Arany Perecek* (1790), és *Jólánka* (1803), melyek közzé vegyültek tőle még a classical mondából *A gyapjas vitézek* (1794), s Heliodór Aethiopikái után *A szerencsenek* (1798); később *Cserei* (1808). Az első csoport magyar világban forog, s a szerző kifejezett célja a régi magyar korok »megvilágosítása* volt, ami neki nem sikerült T. i. bár ő, valamint a classical, úgy a hazai történeteket is a kútfőkből tanulmányozta, még is az erkölcsök nála általában modernek, a valódi történeti érzék hía, s képzelmenek előuralkodása miatt, melyért históriai munkában történelmi felfogása úgy nem bírt az elfogulatlan vizsgálathoz fölemelkedni, mint költészet nem a tiszta szépnek megalkotásához. Nem ismervén a világot s

az emberi szívet saját tapasztalásából, bár feltalálásban gazdag, s lelki állapotok festésében hatályos: mind költött történetei, mind jellemei lélektani valóság nélkül voltak. E mellett ízlése műveletlen: amiért, a népiest keresve a kifejezésben is, gyakran közönséges, sőt alszerű lett. Mégis e művek kiterjedt és mély hatással voltak a nemzet minden rétegeire: kevés írónak sikerült a hazafi érzést, a nemzeti önértetet, a hazai történet tiszteletét ily mértékben felköltetni és táplálni. Ezek szerint ő lett újabb irodalmunkban *a nemzeti szellemnek egyik leghatalmasb ébresztője*.

Ugyanezen irányban hatottak *drámái* is: Toldi Miklós, Etelka Karjelben, Bátori Mária, Kún László (1794, 5); s bár senki nálánál kevesebbé nem bírta a dramaturgia szabályait, éppen a nemzeti érzés praegnáns kifejezése által oly kedvességre vergődtek azok, hogy némelyik még a színpadon is soká fenntartotta magát.

— (*Dugonics* élete és mutatvány Etelkából az *írod. Olv.* I. köt. a 116. cz. alatt).

Hatalmas versenytársa a népszerűségben *gr. Gvadányi József* m. lovas generális lett versben *irt furcsa regényei és gúnyoraival*. Ennek első munkája, mely köz figyelmet gerjesztett, »*Egy falusi Nótáriusnak budai átázásáé* volt (171'0); ezt követte nyomban a »*Mostan folyó Országgyűlésnek satirico-critice való leírásáé*; s később »*Falusi Nótáriusnak elmékedései*, betegsége, halála (1796) Gvadányi ügyesebb a feltalálásban mint az alkotásban, s komikuma is nem a formában van: de erős a népies jellemek és erkölcsök élethű festésében, s a kor és társaság vétkei szabad megrovásában. Azért regényei inkább gúnyorok s tanköltemények, mert lazul összefüggesztett történetei nem annyira magokért, mint a politikai és erkölcsi tanulságért vannak. Még nagyobb kedvességben részesült: »*Ronló Pálnak*, egy magyar lovas közkatonának, és *gr. Benyovszky Móricnak Életeke* (1793): ámbár ez nem egyéb, mint e két nagyon különböző férfi kalandjainak elbeszélése, híven részint azok saját előszóvali közléseik, részint Benyovszky emlékiratai szerint: a költészetnek ugyan abban semmi része sincsen. Író és közönség ízléstelenségének kiáltó tanúi e művek: valamint ez iskola komoly verses regényei is *Poocs, Etédi, Perecsenyitől*, kik közül előadó tehetséget csak az első fejtett ki, míg *Szalkay Antal*, csapongó szeszélylyel travestált »*Aeneis*«-ében (1792) a csélesap hangot biztos érzéssel mérsékelni tudta.

— (*Gvadányi* élete és mutatvány a *Falusi Nótáriusból az írod. Oh*>. I. köt. 117. az- alatt).

Bízást mellőzhetjük, mit a népiesek a *lyrai s a tanköltészetben* lendítettek; csak ennek kisebb nemeiben találunk némi dicséretest, név szerint *Péteri Takács Józsefnél* (1796), kinek philosophiai lelke a tanbeszélynek és éneknek nemesb kifejezést adott; míg *Horváth Adám*, némely dalaiban (Holmi, 1788) oly jól adta vissza a természetes érzést, s a népdal formáját oly szerencsésen találta el, hogy azok a népjaira is átszarmaztak.

— (*Horváth Adám* élete e *egy dala az Írod. Olv.* I. köt. 118. cz. alatt).

Kiadások. Dugonics: Trója veszedelme, Pozs. 1774. Ulysses Történetei, Pest 1780. Etelka, 2 k. Pozs. 1787, újra 1791 és 1805. Arany Perecek, ott 1790, újra 1800. Jólánka, 2 k. ott 1803, 4. Cserei, Szeged 1808. A Gyapjas Vitézek, 2 k. Pozs. 1794. A Szerecsenek, 2 k. Pozs. 1798. Jeles Történetek, melyeket a magyar játékszínre alkalmaztatott, 2 k. Pest 1794, 5. — *Könyi:* Magyar hadi román, avagy gr. Zrínyi Miklósnak Szigetvárbán tett vitéz dolgai. Pest 1779. — *Horváth Adam:* Hunniás, Győr 1787. Holmi, 3 k. Pest 1788—92. — *Gvadányi:* Falusi Nótárius Budai Utazása, Pozs. 1790, újra ott 1807 és 1822. Országgy. Lipsia 1791. Falusi Not. Elméik. Pozs. 1796, újra 1822. Rontó Pál, Pozs. 1793. újra 1816. — *Poors* Ifjúi Versei 2 d. Pozs. 1791. — *Szalkay:* Virgilius Aeneássza, kit Blumauer németre travestált, most magyarosan Sz. A. által öltöztetett. Bécs. 1792. (teljesen s a névtelen kiadó által az utolsó három könyvvel kiegészítve Páris, 1833. 3 köt.) — *Péteri Takács* József Költeményes Munkái, Bécs 1796.

61. §.

Folytatás. — A debreceni kör.

A népies iskola érdemét a magyar, s különösen a népies, gondolkodás, érzés és kifejezés behozatala az irodalomba, a nemzet emlékezéseivel, részint a napi érdekekkel is összefüggő tárgyak választása, s ez által az olvasásvágynak az alsóbb rétegekben is nagy mérvű elterjesztése teszik. Másfelül e csoport írói a művészet szerényebb követeléseit is elhanyagolták többnyire, s a fejletlen olvasóhoz annyira leereszkedtek, hogy ez irodalom nem volt ugyan élesztő s buzdító, deigen minden mívelő, hatás nélkül.

Kettős aberrációja még ez iskolának az *alkalmi költészetnek* nagyban és lelketlen üzése, s a *leonin verselés* gyakorlása volt, mely utóbbinak fő hőse *Gyöngyössi János* tordai pred. számos utánzókat nyert, köztök eleinte még oly költői szellemet is, mint Csokonai. Másfelül viszont abból vált ki az úgynevezett *debreceni kör*, mely alaki reformjával az újiskolának készített hidat. E kör is felvette a népi elemet, de összekötve a forma tisztaságával, mind a mértéket, mind a rímet tekintve. Kezdődött az Földi Jánossal, Fazekasban és Csokonaiban

fénypontját érte el, míg az ifj. Kovács Józsefiéi ismét letűnt a színről. *Földi* első költői kísérleteit 1781 tette, többnyire utánpótlásokkal (figyelemre méltók: Reland Galateája 13 elegiában; Lucinda, énekesjáték). Ezeknél fontosabb *Földi* felszólalása a Magyar Másában (1787), hol a magyar verselésről értekezve, az énekelhetőséget a lyrai költészet egyik fő kellékéül állította fel. Közletőleg lépett a fennálló iskolák közzé: a classicaitól elfogadta a *mértéket*, ellenben védte az ez által megátámadt *rímet*; a francia és népies iskolák merev s egyhangú szhémáik ellenében kiemelte azon *formák szépségét*, melyekben mind a szótagok száma változik, mind a rímek sora szabadon játszik. Az új tant Horváth Ádám a *rím elméletével* egészítette ki: s így lett az ténynyé Fazekas Mihálynál, Csokonainál, s az ifj. Kovács Józsefnél. *Fazekas* dalai, ódái, didaktikumai közt vannak, melyek még most is figyelmet érdemelnek: mert bár ő költői hév nélkül van, de tartalmas, s a dalformát jól kezeli. Egykor híres volt tőle: »*Ludas Matyi*, rege négy levonásban*, melyben az elnyomott nép egyik embere keserű bosszút áll a zsarnok földesúron. Ez az első demokratiai iránydarab irodalmunkban. Azon kívül tárgy, érzés, szólásmód a népé; formája is, a hexameter, jól van választva, de pompa és numerus nélkül lévén, hiányzik vers és tartalom közt azon ellentét, mely szerencsésb kezelésnél a' furcsának hatását annyira emelheté. *Csokonai* is felvette a népiest költészetébe lényeges elemül, míg *Földi* nyomán a rhythmust és a formák változatosságát fejtette tovább, Horváth után pedig a rímet addig nem ismert tisztasággal alkalmazta — de róla alább külön lesz szó; ifj. *Kovács József* végre a formát, kivált a rímelést, aremek-ségig vitte: annál lelketlenebb, ízetlenebb a tartalom.. Vele járta le magát e kör iránya. Lépcső volt ez egy magasabb fokra, s közvetítője egy más, az új iskolának, melyről most szólunk.

Kiadunk. Gyöngyösei János Magyar Versei, Bécs 1790. újra 2 köt. Pest 1802, 3. — *Fazekas*: *Ludas Matyi*, többször h. és évj. nélk.; illusztrált csinos kiad. Mártontól, Bécs 1817. újra Buda 1831 stb. Versei, kiad. Lovász Imre. Pest 1836. — *Kovács József* Versei, kiad. Ferdős Dávid, Pest 1817. újra Kol. 1835.

62. §.

Az új iskola első időszaka. — Lyrai költészet.

Eddig három fő irányt vettünk észre a szépirodalmi törekvésekben, melyek egymásról tudomást is alig véve, sőt egymást kizárva, sokáig párhuzamosan haladtak egymás mellett: míg a debreceni kör közvetítése folytán egy negyedik csoport valamennyiek nyereseményeit

felvén, egyenesen és hatalmasan a közös célpont felé volt közelítendő, mely nem vala más, mint a *nemzeti költészet önálló, lehető leg- ' magasabb kifejtése*. E negyedik csoportot, e kiengesztelőjét, egyesítőjét s nemesítőjét ama szétágazó irányoknak, *az újiskolában* ismerjük fel, mely azonban virágzását csak a legújabb kor következő (második) időszakában fogta elérni.

Az új szellem lengedezése először is a kassai magyar társaság által ugyanott 1788-ban megindított *Magyar Múzeumban*, s az e mellett 1790-ben folyt *Orpheusban* volt észrevehető. A » *szépe* volt enne¹: vezéreszméje az irodalom bármely nemeiben, s a szép a nyelv s az előadás szabályos, tiszta kezelésében. A divatos nyelvtarkázás mindenek előtt a tisztább ízlésű férfiakkal érezte a nyelv szűk voltát, s első ki addig meg nem kísérelt bátorsággal tűzte ki a *nyelvújítás* zászlaját, *Barcafalvi Szabó Dávid* volt (Magyar Hirmondójában, aztán: »Szigvárt«(1787), de számos új szavai, mik, a nyelv törvényeinek még akkor kifejtetlen volta miatt, nagyrészt törvénytelenül is, ügyetlenül is képezve, eléggé jelzők, sőt érthetők sem voltak, ellenzésre találtak, de a példa adva volt, s követtetett mind a tudományos, mind a szép-irodalmi téren, s itt különösen Kazinczy által is, de óvatosan és ízléssel. A költői technikában a Földi által hirdetett újítást fogadta el e csoportozat, a költészet formái közöl pedig előkelőleg a *lyrait* mívelte. *Gr. Ráday Gedeon* sokkal régebben tett ugyan már a mértékes-rímes verselésben s a dalban kísérleteket (1735), de ezek csak későn láttak világot; >Árpád<-jének töredékével azonban megelőzván Földi fel-szólalását (1787), az új nem, t. i. *a megmértékelt rímes sorok*, tőle nyertek nevet (»Ráday-nem«). Hathatósb vala ezeknél *Verseghy Ferenc* fellépése, ki értekezéseiben (a muzsikáról 1791, a poesisről 1793) a rhythmust, azaz a beszéd dallamos hullámszását tudományos indokolással sürgette; *dalaiban* pedig annak szépségét elődeinél mélyebben érezte; a költői beszélyben mindazáltal, melyet szerencsésen mívelt, az alexandrin mellett maradt, s a rím szigorúbb szabályait általában mellőzte. *Bacsányi János* is, inkább hazafíú, mint költői tűző versíró, dalaiban szinte elfogadta a mértéket, míg egyéb költeményeiben a régi négyeseket s az alexandrint alkalmazta, de gonddal és tisztasággal; *Szentjóni Szabó László* (1791) ellenben nem vette ugyan fel dalaiban a mértéket, de ő is, lemondva a népiesek naturalismusáról, jól alkotta meg lyrai gondolatait, érzékenysége naiv szeszélylyel vegyül, s ha nem elég dallamos is, bizonyos kecs dalain nem hiányzik.

Classicitásra emelkedve messze túlhaladták mind ezeket Kazinczy Ferenc és Dayka Gábor. *Kazinczy* súlypontja a következő időszakba esik, de néhány, concepcióban, dallamosságban és nyelvezetben jeles dala (Fogy az élet; Zellig, legelső zsengejétől; Égtem érted) már most lön példánya a lyrai műköltészetnek. *Dayka* első, elegiai, dolgozásai magokra vonván Kazinczy figyelmét, ennek befolyása alatt vette e nagyra termett, de költészetünk nagy kárára huszonnyolc éves korában (1796) már elhalt költő a Ráday-nemet is gyakorlatba, s ebben adta némelyeit azon szenvedelmes, sóvárgó, bájos énekeinek, melyek költészetünknek soha nem avulható gyöngyei közé tartoznak (Titkos bú, Esdeklés, Az esztendő első napján stb).

— *{Ráday Gedeon, Verseghy, Bacsányi, Szentjóni és Dayka* élete, és mutatónyok munkáikból az *irod. Olv.* I. k. 119—433. számok alatti).

Kiadások. Magyar Múzeum, Kazinczy, Bacsányi és Baróti által 8 füz. 2 k. Kassa és Pest 1788—92. *Orpheus Széphalmy Vincétől (Kazinczy)* 8 füz. Kassa 1790. — *Verseghy:* Mi a poesis? dalokkal és hangjegyekkel megtoldva, Buda 1793. *Magyar Aglája,* Bnda 1806. *A magyar Hárfásnak énekei* fortepiánóra, Pest 1807. *Költeményei,* Toldy által, Pest 1865. — *Bacsányi* Versei, első kötet, Pest 1824. *Poétái* Munkái, Buda 1835. *Költeményei* (először teljesen s eredeti alakjokban) válogatott prózai írásaival egyetemben, Toldy által, Pest 1865. — *Szentjóni:* *Költeménye** Munkái, Pest 1791, újra Debr. 1820, Pest 1840, s végre Munkái teljesen Toldytól, Pest 1864. — *Dayka* Versei, kiadta Kazinczy, Pest 1813, újra Toldy, Buda 1833.

63. §.

Széppróza. Kazinczy és Kármán.

Nem csak a nyelv szépészeti, hanem a költészet alaki reformja s a lyra művészeti kezelése is meg lön ekép indítva az új iskola által; nem csak először megpendítve némely, a szépnek körébe eső, gyakorlati kérdés, mint főleg az irodalom akkori helyzetében oly fontos *műfordítás* kérdése, és Bacsányi által már akkor követelve az anyagi és alaki hűség, mely úgy a példányművek, mint a magyar nyelvnek mélyebb tanulmányozását teszi fel, s a nyelv szunyadó erőinek lehető kifejtésére oly hathatós eszköz: a *széppróza* is egy hatalmas lépést tett előre, különösen Kazinczy és Kármán által, két különböző irányban: Kazinczynál a művelt nyelvek szépségei átültetésével a magyarba, Kármánnál a nyelv saját szépségei kifejtésével.

Midőn *Kazinczy* a pályára lépett, »készületlen vala minden — így ír maga —, lexikonunk szegény, grammatikánk habozó, hiányos, stilisticánk feszes, ügyetlen: azt áhítám, folytatja, hogy beszédem a

külföld íróitól *szabad örlést* tanulhasson el és *simaságot*, a régiektől *nemességet* . . . Látám ezen felül, hogy az idő nem csak minél jobbat, hanem jót minél többet is kíván... Inkább vágyék nem rossz másolónak találtatni, mint nem jó alkotónak.* A nyelv és irodalom e helyzete és Kazinczy alaptalan önbizalmatlansága okai, hogy ő kevesebb eredeti művet alkotott, mint amennyi magas tehetségeitől várható volt, de egyszersmind annak is, hogy *ö maga, egy emberkor alatt, oly átalakuláson vezethető át a magyar nyelvet költészetben és szépprózában, milyenre a nyelvek történetében nincs példa*. Ez iránybeli működése még 1783-ban kezdődött, midőn *sBácsmegyei Leveleit** (egy német regény után) s kevésbé utána az akkor európai kedvességű *Gessner Idylljeit* fordítá, melyek azonban csak több évvel utóbb, t. i. 1788 és 89-ben jelentek meg. Az íróvilág, dacára a grammatikai ingadozásoknak, mik nélkül akkor egy könyv sem volt, el vala ragadtatva az egyszerű, de emelkedett, bájos, hajlékony beszéd, festői kifejezés, a nyelv muzsikái folyása, s a költői szín által, mely Gessneren elterjedt: kevésbé a nagyobb közönség, mely ez eszményi világhoz még hozzá nem volt édesedve. Annál általánosabb lelkesedéssel fogadtattak **Bácsmegyei Levelei**. Valamint amott költői prózájával, úgy viszont a látszatos pongyolaság mellett gonddal szőtt életszerű és folyamatos társalgási nyelvvel Báróczyt már maga után hagyta. A könyv addig-példátlan hatást tett: olvastattat ifja örege által, amazok édes könnyeket hullattak, ezek a nyelv szépségeit lesték és szedegették belőle; a költők végre énekre vették Bácsmegyei gyötrelmeit, s azok haza szerte daloltattak. Kazinczy pedig folytatva «gyakorlásait», mint nevezé, Klopstock, Wieland, Lessing, Herder, Goethe, Moliéreből a legkülönneműbb darabokat dolgozta magyarúl, azon lévén, hogy mindenkinek más más jellemet más és hozzá alkalmazott nyelven minél hívebben visszaadja. Koronája e dolgozatainak Goethe «*Sztélla*» című érzékenyjátéka és Weber beszélye »A Vak Lantos« (1794), mely utóbbiban, mint maga mondja, «rembrandti fényben egy komor tableaut akart festeni», míg amabban a nyelvnek energiát, páthost, nagyvilági tónust és gördülési igyekezett adni. S való igaz, a Vak Lantos könnyű, változatos és tárgyhoz mérsékelt nyelvvel, az akkori nyelv általános egyszínűsége ellenében, az elbeszélő előadás példányát tünteté fel, Sztellában viszont oly bevégzett, életszerű és jellemzetes, igazán drámai beszédet lelünk, milyenről a kornak sejtelve sem volt.

Kazinczy Ferenc már ez időben, bár falun, s a haza középpontjától távol lakva, *az irodalmi mozgalmak középpontja, süt feje volt*.

Ugyan is a kornak minden, a nyelvmívelési eszközöket, a nyelv grammatikai, helyesírási, irodalmi és esztétikai ügyeit érdeklő kérdései az ő elágazott *levelezése* terén leltek megvitátást; a kezdők nála kerestek buzdítást, tanácsot; a régibb munkások közt, kik rendszerint csekély összeköttetésben éltek az új irodalmakkal, számtalan ismeretet, eszmét terjesztett, s ez úton nem kevesebbé folyt be az irodalmi szellem megújulására, s annak európai színvonal felé emelésére, mint nyomtatott írásai által a nyelv és ízlés nemesítésére. Innen magyarázható azon fájdalom, mely, midőn 1794 végén szabadságát elvesztvén, a munkásság és kihatás mezejéről sokára leszállt, az egész hazát elfogta; innen azon megállapodás, mely bizonyos irányok szerint az irodalomban észrevehető lett.

Mert azon sokat ígért, alkotó és izgató képesség: *Kármán József* is, ki épen ez évben lépett az irodalmi munkásság mezejére, erről kora halála által csakhamar leszóllított (1797 mart.). *Kármán*, folyóirata, az » *Urániaé* (1794) által a nemzetet helyes önismeretre vezetni, csinosodása ügyében felvilágosítani, az irodalmat különösen nemzeti irányban művelni ügyekezett. Mint moralista a gúnyoros, mint költő az elbeszélő nemből dolgozott A **Fejlesztés*« töredék maradt, de mint ilyen is fényes tanúja azon erőnek, melyet a kor- és jellemfestésben kifejtendő volt; **Fanni Hagyományaié* végre lélektani regény, mely alapját egy nő naplói s leveleiből, de a szerkezetet és feldolgozást *Kármántól* vette. Az érzés mélysége s a belső valóság megragadó ereje e művet egyetlenné teszi a maga nemében. *Kármán* arra volt hivatva, hogy egyszerű, férfias prózájával, mely egészen eredeti és magyaros zamatú volt, kiegészítse *Kazinczy* igyekvéseit, melyek viszont mind azon szépségekkel voltak a magyar széppróza körét gazdagítandók, melyek az ő és új művelt nyelvekben, azok különféle színei szerint, külön feltaláltnak. E gyászos végű 1794. év mind a két férfiútól megfosztván az irodalmat, oly hézagot hagyott, melyet a következő évek három fő költője, az újiskola első szakának betetőzől, *Csokonai*, *Kis* és *Kisfaludy Sándor*, csak részben töltöttek be.

— (Példákat *Kazinczyból* 1. az *Trod. Olv.* I. köt. 184—137. sz. — *Kármán* életét s egy mutatót u. o. a 138. sz. alatt).

Kiadatok. *Kazinczy*; Gessner Salamon Idylliumi, Kassa 1788. Bácsmegeyeinek Öszveszedett Levelei, költött történet. Kassa 1789. Sztella, dráma 5 felvonást, azoknak akik szeretnek. Goethe után; hozzá járult: A Vak Lantos, rege a hajdani korból Veit Weber után, Pozs. 1794. — *Kármán*: *Uránia*, 3 k. Vác 1794. *Kármán József* írásai és *Fanni Hagyományai* Toldytól. Pest 1843.

64. §.

Csokonai. Kis.

Csokonai első fellépése az Urániában kozlött dalaival (1794) névtelenül történt. Ismeretessé csak két évvel utóbb lett, midőn az 1796-ki pozsonyi országgyűlés alatt »*Diétái Magyar .Mása** cím alatt egy poétái hetilapot bocsátott ki, melyben leíró, tan- és gúnyoros versek mellett dalokat s egy nagyobb cantátát közölt (»Az 1741-ki diéta« 9 énekben). Félreismerhetetlen volt ezek némelyikében a talentom, mindnyájokban a nyelvnek nem közönséges birtoka, de elhomályosítva még a népies iskola salakjaitól, melyhez a Debrecenben született és nevelkedett Csokonai, fejlődése első szakában, tartozott, s melynek hatása alól, Kazinczy befolyása dacára, oly nehezen-és lassan tudott kimenekülni. Még is haladást mutattak a »M. Hírmondó«-ban elszórt lyrai, s több külön megjelent alkalmi darabjai, valamint a »*Tavasz*, festő verszet« Kleist után (1802), de hírnévre csak furcsa eposa, a *Dorottya* (1804) által kapott. Szellemének egész gazdagsága azonban halála (1805) után nyilatkozott meg, midőn munkái, miknek kiadását meg nem érthette, egymás után, részben ismételve is, megjelentek. Uyek voltak: *Lilla*, érzékeny dalok 3 könyvben, *Ódák* két könyvben, *Alkalmatosságokra irt Versek*, *Anakreoni Dalok*, s mind ezek, összegyűjtve, újra Márton József által 1813-ban. Eredeti *vígjátékai* és számos addig kiadatlan elegyes költeményei azonban jóval később láttak világot

Csokonai kitűnő rangot foglal el a magyar költők közt, akár alkotó és szerkesztő erejét tekintsük, akár ragyogó képzelmet, gondolat-gazdagságát, szelleme terjedtségét, mely a fenségestől az érzékenyig, a humortól az alsó furcsáig a szépművészeti fogalomlajtorja minden fokait megjárta, mi csak a lángelmék tulajdona; akár továbbá sokalakúságát méltatjuk, lévén neki didaktikai, lyrai, eposi és drámai dolgoz atai, melyek mindegyikében a hangot mesterileg eltalálta; míg a nyelvnek és technikának, ezek minden formáiban, ura volt Amit a tudomány becest, a művészet szépet és mívelőt, az erkölcsi világ nagyot és nemest mutat, mindazt ő heves szeretettel fogta fel, gondosan tanulmányozta, s viszhangoztatta túlnyomólag-tan szerű irányban, mely különösen költői munkássága korábbi gyümölcsseit jelzi. Ezek mellett, de utóbb valamivel, kezdett csak egyéni érzéseket dallani, azon nőhöz intézve hosszú sorát a szenvedelmes daloknak, kihez ki-

vánta volt életét kötni, s kit midőn elvesztett, elcgiai hangokban fejezte ki lemondását. Egy érzés volt, mely őt végig kísérte az életen, mély és hathatós: az, mely szívét az emberiség legszentebb érdekeiért: az erkölcsi tökéletesülésért, a felvilágosodás és szabadságért, úgy a haza, nemzetiség és irodalom dicsőségéért dobogtatta. Midőn e magas tárgyak és eszmék lelkesítik őt, költeményei, bármely külső formában — legkevesbbé tán épen úgy nevezett ódáiban — ódái emelkedést, merész képes kifejezést vesznek, s gazdagok hathatós és új gondolatokban. Másik erős oldala a népiessel szövetkező *Komikum* volt *Dorottya* nem csak compositióra, hanem a furcsának, s még inkább a gúnynak kimeríthetetlen erére nézve óriásila^ kimagaslik kortársai, úgy m. Gvadányi, Verseghy, Fazekas felett. így ftojdtéaiban is (Tempefői 5 felv., Gerson du Malheureux, 2 felv. Az özvegy Karyoné, 3 felv.), melyek bár a színházi technikával való ismeretlensége miatt hibásak, a jellemrajzban, drámai dialógbán s furcsa motívumokban nagy erőre mutatnak. Hogy még is komikuma aljas körben mozog, hogy elméssége azon finomságra, tréfái azon mocsoktalan tisztaságra, s általában ízlése azon csínra nem vergődhettek fel, melyet csak a jó társaság adhat meg, nem kiválólag nemtelen hajlamoknak, hanem azon helyzetnek kell betudni, melyben nevelkedett, azon köröknek, melyekben többnyire forgott, melyeknek hatása ellen vele született nemes lelkülete egész életén át küzdött, de leküzdeni azt nem bírta. Innen van az is, hogy komoly, de még érzékeny, sokszor idylli gyengédségü darabjaiban is, valamint ott hol a fennséges és nemes uralkodik, a hang tisztasága, a dictió méltósága egy-egy belé férkező közönséges képzet, vagy idegen szó, vagy nemtelen kifejezés által zavartatik. Ezek szállítják le Csokonai munkái mívelő erejét, különösen az ifjúság irányában: a férfi azonban, ki a salakot a gyöngyöktől el tudja választani, nem fogja őt élénk gyönyörűség nélkül olvashatni a tisztáit ízlés korában sem.

— (Példákat Csokonaiéból I. az *Irod. Olv.* I. köt. 139—144. cz. alatt).

E mívelő hatást gondolkozásra, kedélyre, de ízlésre is, *Kis János* gyakorolja, bár eredetiségre és szellemi terjedtségre nézve Csokonai megett messze elmaradt. Kevesbbé teremtő, mint receptív természetete őt korán utánzásra szoktatta, költői hangulata a tolakodó reminiscentiáktól oly sűrűen lepetett meg, hogy gyakran tudtán kívül fordított, mígnem a fordítás szokásává, másod természetévé vált. És még is költői dolgozatai összegére rá van egyéniségének bélyege nyomva: annyira átémésztette ő az idegen eszméket és érzéseket, s

annyira átlengi azokat a szép, igaz és jó iránt érzékeny, meleg kedélye, s harmóniás lelkének jóltevő, derült nyugalma. Nyelve ugyan egészen nem ment a kor némely nyerségeitől, de egészben nemes, folyamatos és világos. Kis költői termelése messze túlterjed ez időszak határain, élte határáig t. i., mert hattyúdala (ama szép elegia: «Búcsúm íróársaimtól* 1844) csak egy évvel előzte meg halálát: mindazáltal becesb művei jó része, s haladó nyelvi s technikai ügyessége mellett is álláspontja, őt az itt tárgyalt időszakhoz kötik. T. i. azon eklekticismusnál fogva, melylyel az új s az ókor classicus költőitől kölcsönözgetett, s a legkülönfélébb formákat szabadon utánképezte; valamint tisztán eredeti művei lyrai jelleme, úgy nyelve s technikájánál fogva Kis, praegnans kifejezése az újiskola ezen első stádiumának nem csak, hanem annak egyik legnemesb eredménye is. Valóban némely dalai, köztök a *Hajósének* (1793), elegiái, köztök *Elégiája az ősz utolján* (1795), epistolái, különösen a lyraiak, mint *hymenaeuma Kazinczy Ferenchez* (1804), *Hálaadása gr. Festetics Ignáchoz* (1815) stb, a gondolat és érzések legszebb egyesülésével örökké szebb virágai közzé fognak tartozni költészetünknek. Költői munkái: *ódiok, dalok, vallásos énekek, elegiák, epistolák, tanköltemény* ékből állanak, emezek közt satirák, beszélyek, mesék, s *Wieland Musárona* 3 énekben található; továbbá *leíró darabok, balladák s epigrammákból*. A későbbi időkből valók nagyobb műfordításai: *Horác Levelei, Delille tankölteménye: A falusi élet* 4 ének., *Thomson Tavasza*, és *Goethe Iphigeniája*.

— (Kis életét s példákat l. az *irod. Ole.* I. köt. 146—148. cz. alatt).

Kiadások. Csokonai: Poétái Munkái Mártontól 4 k. Bécs 1813. «Nevezetesebb Poétái Munkái» szinte, 2 k. Bécs 1816. Minden Munkái Toldytól, Pest 1844. Válogatott Munkái 3 köt. ugyanattól Pest 1864. és Válogatott Versei szinte attól, Pest 1859 és 1862. — *Kis:* Versei, Kazinczytól 3 k. Pest 1816. Poétái Munkái teljes kiadása Toldytól, Pest 1846.

— *Csokonai Vitéz Mihály* 1773. nov. 17. Debreczenben született, hol atyja sebész volt. Már gondos anyja mellett felébredt olvasási kedve a két Budai, Ferenc és Eszajás, által korán tudományos irányt nyert, míg id. Kovács József, az Aeneis fordítója, által a versírásba vezetett be. A gimnásiumi osztályokat a debreceni ref. collegiumban elvégezvén, a togátusok (papságra készülő deákok) közzé íratta magát, s mint ilyen nem csak a bölcsészetet, történelmet és hittudományokat hallgatta, hanem a természettudományokban is jeles előmeneteleket tett, s a régi és új nyelvek és irodalmakban, azon időben ritka, jártasságot szerzett. Ifjúi tüze s rendetlenségei folytán ízetlenségekbe keveredvén előljároságával, s az «Elegyes Munkái» 4 kötetére hirdetett előfize-

tés (1794) is (ezek közt satirai költeménye: a Békaegérharc, és Tetnpéfi) hidegséggel találkozáva a közönség részéről, a papi s írói pályáról lemondott, és 1795-ben Patakra ment által, a híres Kövy alatt a törvény tudományt végezni. De csakhamar visszakívánta jogait az irodalom szeretete, s elhagyva 1796-ban Patakot is; a télen bekövetkezett országgyűlésre Pozsonyba ment, hol »Diétui Magyar Músáját« indította meg heti számokban; a rövid gyűlés elmúltával pedig többnyire Komáromban tartózkodott. Itt szövődött azon viszonya, melynek eredménye > Lilla* című dalai legnagyobb része lön (1797). Ez év végétől fogva Somogybán, a csurgói ref. gimnásiumban tanárkodott 1800 elejéig, amidőn gyakor elmaradozásai miatt támadt kellemetlenségei vele e helyet elhagyatták, s őt anyjához Debrecenbe visszavezették. Csurgói idejében keletkeztek: Dorottyá; három vígjátéka: Gerson, Az özvegy Karyóné, s A culture; azon szép népdalok, melyek Ódái közt állanak, s egyéb számos lyrai darabjai. Újra munkái kiadásának gondjai foglalták el, de pénztelensége miatt csak Kleist Tavasza és Dorottyá jelenhettek meg; Lilla is végre sajtó alá került, midőn ritka munkásság á és sok hányattatásokkal eltölt rövid életének a tudósorvadás 1805. jan. 20. véget vetett. Halála után jelentek meg Váradon 1805: Lilla (s ismét 1808); Ódák (s ismét 1809), Alkalmatosságokra írt Versei; 1806-ban pedig: A Pásztor király, 3 felv., Metastásióból; Galatea, 2 szak, szinte Metastásióból; Amintás, 5 szak. Tassóból; és Bécsben Anacreoui Dalok (1803-ban megindítva). Csokonai egész élete nemes harcban tölt el szegénységével, mely nem engedett munkásságának kifelé hatást szereznie, s környezete ízléstelenségével, melyeket művelő tanulmányai és Kazinczy munkái és intései behatása alatt legyőzni igyekezett, de tökéletlen sikerrel. Megható küzdelmeivel, nagy kiterjedésű munkásságával, és számos kiadatlan dolgozataival a fenn eu lített egykötetes kiadás ismertet meg, hol sok elveszett munkája is lajstromba van véve. — Debrecen őt későn ugyan, de végre még is, s egy a költőhöz és magához méltó, nagy és nemes érc szoborral tisztelte meg (1871).

65. §.

Kisfaludy Sándor.

Legfényesebb eredménye az új iskola első időszakának *Kisfaludy Sándor* volt. Annak új nyelve, lyrai alakító ereje s finomult ízlése az ő gazdag, teremtő képzelmével s erős nemzeties színével oly művek előállítására egyesültek, melyek nem csak a «Bácsmegyei» sikerét addig-példátlan kiterjedésben megújították, hanem *egy egészen új, nemzeti, költészetet indítottak meg.* E művek elseje; *Himfy Szerel-*

met; *A Kesergő Szerelme* (18)1), melyet új kiadásában második részül *A Boldog Szerelme* követett (1807), s ugyanezen évben: *Regék a magyar előidéből* (Csobánc; Tátika; Somló). Később még tizenkét »rege«-következett (1838-ig), köztök: *Gyula Szerelme* tíz énekben (1820). Mind ezek, az előbbiekkal jellemben és formában azonegy álláspontot mutatnak: egyedül színműveikhez kell utóbb térnünk, mint amelyek későbbi befolyások közt támadva, más időszakhoz tartoznak.

» *Himfy Szerelmeit* sajátképegy lyrai regényt képeznek, amennyiben azon szívhelyzetek lyrai képeinek hosszú sorából állnak, melyekbe a költő, szerelme által jutott. Az első rész azon érzéseket festi, melyek a reménytelen viszony folytán töltötték Ötét el; a második a boldog férj boldog életét dicsőíti. Kisfaludy lyrájának lényege amott az érzés lobogó lángja, mely emésztve és gyűjtva egész valóját elborítja, s élénk képzelem, mely az öszves természetet bekalandozza, hogy annak minden jeleneteit saját szívélete körébe vonja, s itt jelentéssel ruházza fel; ahonnan e rendkívüli gazdagság képek és hasonlatokban, e ragyogó színvegyület festéseiben, e képes, átvitt, érzéki, egész valójában költői nyelv: míg a második részben a boldog megelégedés egyenlő édessége inkább a szemlélődést munkáltatja, de gyakran e derült életbölcseiség is, a gyönyör dacáig csapongva, magával ragad. A szenvedély tüzevel s a képzelem eleveenségével arányt tart mind a nyelv, mely új és szokatlan szók, összetételek és inversiók által az újság ingerével is hatott, mind a Szalkay nyomán alkotott versalak, melynek első két négy soros, váltó rímű, szaka az expositiót tartalmazza, a harmadik szintén négyes szak pedig, két páros rímmel, a kifejtést hozza, mely sokszor az utolsó sorra van halasztva. Kisfaludy nem fogadta ugyan el a mértéket, de verseinek trochausi rhythmusa azt igen megközelíti, s így a szabadsággal és könnyűséggel széphangzást egyesít.

A »*Regék* a magyar előidőből megújították azon lelkesedést, melyet Himfy idézett elő. A mese hol a történetből van véve, hol csak történeti háttérrel ellátva, mi által azoknak kettős érdekét kölcsönöz, s habár a történetek nem mindig saját leleményei: de annál inkább övé a kivitel. T. i. semmi sem lehet magyarabb az általa ábrázolt jellemek és erkölcsöknél, s azon érzületnél, mely azokat eltölti. S bár kiválólag lyrai hangulata nem engedi őt tiszta tárgyilagosságra emelkedni, sőt mind a szerelem, mind a hazafiúi érzések festésében az ő erős, kibélyegzett alanyiségával találkozunk: épen ennek köszönik a *Regék* azon általános és mély hatást, melyet a nemzetre tettek, va-

lamint azon hatályos, eleven, s bájosan pongyola előadásnak, melyért nem annyira költeményt olvasni, mint egy kellemes elbeszélőt bizalmas családi körben, a kandalló mellett, hallani látszatunk Legszabadabb folyást enged lyrai erének «Gyula Szerelmében», mely mintha arra volt volna rendeltetve, hogy a költő benne a maga Himfykorát költőileg újra leélje.

— (Mutatványokat *Kisfaludy Sándorból* I. az *irod. Ole.* I. köt. 149—158. cz. alatt).

Kiadások. Himfy Szerelmei (I.) Buda 1801. Újra, és II. köt.: A Boldog Szerelme, ott 1807. Regék, ott 1807. Gyula Szerelme, ott 1825. Munkái, 8 köt. Pest 1833—8 (esakHimfy s a regék). Minden munkái 6 k. Tolditól, Pest 1847. s újra egy kötetben, ott 1848.

— *Kisfaludy Sándor* a Csák törzsökbe nemzetségből, szül. Sümegen, Szala vm., sept. 27. 1772. A gymnásiumot Győrött, a böleéeszetet s a törvény első évi folyamát Pozsonyban végezte, hol szünóráit a pozsonyi várban akkor székelt egyetemes papnövelde ifjainál töltvén, hazafíúi érzései e lelkes fiatalok közt geijjedtek fel, az 1790/1-ki országgyűlés által pedig, melynek üléseit Pozsonyban és Budán szorgalmasan látogatta, épen lángra lobbantak. A tizenkilenc éves ifjú a nemes testőrseregbe vágyott, melyből a magyar irodalom feltámasztó) léptek elé, de atyja őt haza hozta, s maga mellett törvénygyakorlatra fogta. Sándor tehát nappal Verböciet forgatta, de éjjel mohón olvasgatta az új magyar könj veket, s már ekkor egypár drámai kísérletet tett. Végre nem tűrhelvén e nyűgöt, atyja engedett sürgetéseinek, először az Erdélyben szállásoló Sándor Lipót nádor ezredébe adta kadétnak, honnan 1793 elején, már mint hadnagy, a ns testőrsereghez tétetett át. Itt cnindeu idejét bővebb kiképzésére fordította, buzgón tanulta az újabb nyelveket s irodalmakat, űzte a zenét és rajzolás, járt a színházakat, képtárakat, a szép társaságokat, otthon pedig irodalmi dolgozatokban gyakorlotta magát. 1795-ben a rendes hadseregbe tetetvén át, hadtestét Olaszországba követte, a milánói fellegrvár francia kézbe jutásával hadi fogolylyá lett, s mint ilyen Franciaországba belezetett. Jó csilaga Avignonba s Vauclusc regényes völgyeibe vezette, hol Petrarca szelleme által ihletve, írta többjeit azon gyönyörű daloknak, melyek kevés idő múlva híret meg fogták örökíteni. Kiszabadulása után mint főhadnagy a Wallis-ezredel Würtembergben szállásolt, hol egészen a költészetnek élve, nagyobb részét írta meg Himfy első kötetének; magányos sétalovaglásairól pedig a várromokkal érdekes vidékeken, már ekkor fogamszottak meg lelkében regéinek első csirái. A béke felbomlásával 1799, mint a rajnai hadtest tagja, ennek véres ütközeteiben harcolva vett részt; melyek után 1800, miután viszonya Szegedi Rozáliával, ki eddigi dalainak tárgya volt, levelezés útján tisztába hozott, a hadseregből kilépett, s szeretettjét elvevén, boldog házi életet élt, mely Himfy

második részében lelte költői kifejezését. Buzdítva Himfy lelkesedett fogadtatása által, 1807-ben Regéit adta, melyek hírére még nevelték. 1809-ben egyidőre ismét kilépett házi csendből, a nemes felkelő seregnél mint őrnagy és nádori segédtsízt szolgálván; ennek eloszlása után pedig ismét folytatta költői munkásságát, melynek gyümölcsei lettek: Hunyadi János, hist, dráma, Buda 1816; Eredeti M. Játékszín, 2 k. Buda 1825—6; Gyula Szerelme tíz énekben. Buda 1825. és néhány kisebb rege testvére Károly zsebkönyvében, az Aurórában (1822—24) és 1833—38 megjelent »Munkái«ban. Rendes, utóbb tiszteleti tagja volt a m. akadémiának, melynek szervezésében, a nádor által meghivatva, 1828-ban részt vett volt. Meghalt 1844. oct. 28. — Számos hátramaradt ifjúkori munkáiból, mikhez még »Költőnek Hattyúdala* 16 énekben járult, eddig négy kötet jelent meg: Kisfaludy S. Hátrahagyott Munkái, kiadta Toldy F. Pest 1871.

66. §.

*Irodalmi és országos törekvések a m. nyelv terjesztése körül. —
Időszaki sajtó. Társulatok.*

Míg ekép a szépirodalom emberei a nyelvet gazdagítani, nemesíteni, s egy nemzeti költészetet teremteni igyekeztek; részint ők, részint mások, s általok gerjesztve s előkészítve maga a törvényhozásie, a nyelv s irodalom külső terjesztésében lelkesen fáradoztak. Halhatatlan ez irányban azon férfiak érdeme, kik a magyar *időszaki sajtót* létesítették, ez által egy állandó magyar olvasó közönséget teremtven, s azt oly rétegekkel nevelvén, melyekbe a könyvirodalom, részint a szellemi szükségek hiánya, részint az akkori könyvkereskedelmi közlekedés korlátoltsága miatt bé nem hatott volt A kezdeményezés dicsősége *Ráth Mátyásé*, ki 1780-ban alapította meg az első magyar hírlapot, mely pályán nem sokára többen követve őt, ez időszakban főleg *Görög Demeter* és *Kerekes Sámuel*, *Decsi Sámuel*, végre *Kulcsár István* gyakoroltak messze kiható befolyást a nemzeti ügyre, s méltó jogcímet szereztek magoknak az utókor hálájára. Ugyan is ez időszaki sajtó, megszorításai dacára, nem csak politikai hírek közlője, hanem politikai érdekelttség, és értelmesség gerjesztője és terjesztője, az irodalmi igyekezetek ajánlója és ismertetője, főleg pedig a nemzetiségnek hatalmas ébresztője volt. Missiót teljesített az, oly időben, midőn a nemzet sem a megyék gyűlésein, melyek felfüggesztve, sem a törvényhozás termeiben, melyek zárva voltak, eszméket nem fejthetett, nem cserélhetett; előkészítette a szellemeket azon nagy idő-

mozzanatra, mely 1790-ben bekövetkezett, és szította a nemzeti lelket azon túl is lankadásai és meghűlései között

Történelmi fontosságú különösen az időszaki irodalom működése 1790-től fogva. Alig hánytá be szeméit a nemeslelkű, de nem jól választott eszközei miatt reformjaiban szerencsétlen császár, a lapirodalom volt az, mely a magyar nyelv kérdését legott szőnyegre hozta, s jutalmak által is annak tárgyalására hívta fel a hazafiakat. És megkezdődött a magyar mint országos nyelv védelme az erősen nyilatkozó bal felfogások ellen, lelkesen és diadalmasan, mind a lapok, mind röpiratok útján, *Péczeli, Báróczy, Gáti István, Vedres István, Decsy Sámuel* stb által; *Révai*, szinte Görög és Kerekes által segítve, viszont egy magyar tudós társaság országos felállítására ügyében lépett fel, s az egyszerű szerzetes szent buzgósága s bátor fáradozásai vívták ki azt, hogy ez ügy országos és közigazgatási figyelem tárgyává lett; míg mások, köztök az egyetemnek csak imént nevezett első m. irodalmi tanára, *Vályi András*, a nyelvnek általános, kötelezett tanítását s a közoktatásba is behozatalát sürgették. Mind ezek még most csak részben mentek teljesezésbe, de ez eszmék kiirthatatlan gyökereket vertek az elmékben, s fejedelem és ország törvénycikkelyekben ismerték el a nyelv nemzeti jogait. Az országgyűlési tanácskozások magyarul folytak, a naplók eredetileg magyarul szerkesztettek. II. Lipót biztosította a nemzetet, hogy bár a státusügyekben még most a deák nyelv marad, de idegen nyelv nem fog azokba behozatni; hogy pedig a magyar mindinkább terjesztessék és műveltessék, az egyetemen, s az öszves magyar birodalom akadémiái és középtanodáiban a m. nyelv és irálynak tanszékek voltak állítandók (1790: 16. cikk). A gyék is a magyar nyelvvel kezdtek élni a helytartó tanácshoz intézett felirataikban. Erdélyben a m. nyelv az igazgató székek, hivatalok és törvényszékeknel ismét visszaállítatott (1791: 31. te). Két évvel utóbb Ferenc király azt az ország határai közt már köteles tantárggyá emelte, s kimondta, hogy a köz hivatalok idővel csak magyarul tudókkal fognak betöltetni (1792: 7. te.), 1805-ben pedig, József nádor buzgó közbenjárására, bele egyezett, hogy a felséghez és udv. cancellariához ország és törvényhatóságok latin és magyar nyelven terjeszték fel felirataikat, hogy a helytartó tanács magyar felterjesztésekre magyarul feleljen, hogy a magyar nyelv a törvényszékeknel és perekben is alkalmaztathassák, csak a királyi cúria ne tartozzék még a magyar perekben magyarul tanácskozni (1805: 4. tc.).

Lépcsők valának ezek a nemzeti nyelv országos emelkedésében,

de a teljes siker még távol. Jobb gondolkodású hazafiak is kételkedtek még a nyelv képességében, s így nagyobb engedmények lehetőségében is. Valamint tehát egykor Görög és Kerekes lapjuk jövedelmét jutalomkérdésekre s a nemzetiség ügyében ébresztő és lelkesítő röpiratok nyomtatására fordították, úgy most *Kulcsár István*, a Hazai Tudósítások írója is Az 1806-ki országgyűlés után ő, az izgatás s az eszmefejlés folytatására, a m. nyelv műveltségi állapotát s emelése további eszközeit tette kérdésbe, s már a következő évben megjelentek *Kis János*, *Pánczél Pál* és gr. *Teleki László* munkáik e tárgyban. A tudóstársasági ügy a háborús idők miatt háttérbe szorulván, viszont ennek felélesztésére gr. Teleki László tűzött ki jutalmat, melynek folytán látott világot *Fejér György* pályairata (1808), s magáé a jutalom tevőé, a kormányférfiak tekintetéből német nyelven! (1810).

Míg így a nemzetiség s nemzeti műveltség ügyét folyvást az irodalom, s főleg az időszaki sajtó férfiai tartották szőnyegen; *Kis János* Sopronban az ev. collegium nevendékei közt egy *magyar társaságot* állított fel (mart. 20. 1700), mely intő például és előképül szolgált sok más felsőbb tanintézeteknek is hasonlók állítására, melyek közös célja az irodalommal megismerkedés, a tagoknak dolgozatokban gyakorlása s ezek kölcsönös megbírálása, tehát írói semináriumok keletkezése volt. E soproni társaság 1848-ig állott fenn, mások rövidebb ideig, míg ismét mások sokkal később keletkeztek, s közölők némelyek az irodalomnak nem kevés érdemes munkást neveltek; munkálatokat azonban, ez időszak folytában csak a soproni, a pesti egyetemi, s a nagyenyedi m. társaságok tettek közzé.

Erdélyben az 1790. év szinte kedvező fordulatot eszközölt a nyelv tekintetében. Ott *Aranka György* követte Révai példáját, s anynyiban több szerencsével, hogy az 1791-ki országgyűlés egy * *Magyar nyelvművelő Társaságiról* törvénycikket is terjesztett fel, sőt remény fejében az gr. Bánfi György kormányzó elnöklete alatt 17, 3-ban Maros-Vásárhelyt működéseit meg is kezdte; de hiában várván a megerősítettést, végre is 1810-ben eloszlott, miután Munkáinak mindjárt kezdetben kiadott első kötete társ nélkül maradt volt. így a Bánfi György által 1792-ben felállított » Kézírások Társasága* is, elégséges alap hiánya miatt, a történeti kútfők két kötetének kiadása után szinte megszűnt. — Valamint Magyarország csak 1830-ban látta akadémiaját megalakíttatni, úgy Erdély, több sikereden kísérletek után, csak 1859-ben a maga múzeumi egyletét: de amarra a következő időszak alatt még visszatérünk,

Irodalom L. Magyar Hírmondó, Pozsony 1780—86. Szerkesztők Ráth Mátvás, utána sorban Barcafalvi Szabó Dávid, Révai, Szacsvai Sándor. A kiadó Paczkó Ferenc 1787-ben azt Pestre vivén le, Szacsvai tőle elvált; s a Hírmondó helyébe Paczkó a *Magyar Mercúriut* léptette Pesten 1788 oct.—1789. jón. végéig; Szacsvai pedig megalapította:

II. a *Magyar Kurírt* Bécsben 1787—92, s melléklapul a *Magyar Mutat*; 1793—1802 szerk. Decay Sámuel, egy historiai és statistikai évkönyvvvel: *Magyar Almának*, 1794, 5, 6. — 1802—27 szerk. Pánczél Dániel, több évig Igaz Sámuellel; 1824-beu melléklapja a *Kedveskedő*; 1828—34 szerk. Márton József, 1831 és 32-ben melléklapja *Sokféle*.

III. **Hadi s más nevezetes Történetek** szerk. Görög és Kerekes, 1789—91; ettől kezdve 1802-ig *Magyar Hírmondó* címmel.

IV. *Magyar Mercúriut*, tudományos melléklapja *Uj Magyar Miuta*, Bécs, 1793—98, szerk. Pánczél. 1799-ben Decsyhez csatlakozván, belé olvasztotta azt a *Kurírba*, melynek 1802-ig ő társ írója volt.

V. *Magyar Hírvivő*, Kolosvár, 1791; szerk. Fábíán Dániel és Cserei Elek.

VI. *Hazai Tudósítások*, Pest 1806—08-ig, aztán mint Hazai és Külföldi Tudósítások 1845-ig, 1817—37 *Hasznos Multságok* melléklappal; 1818-ig *Nemzeti Újság* címen, változó szerkesztőségek mellett.

— *Péczei* a Mindenes Gyűjt, köteteiben. *Báróczy: A* védelmeztetett M. Nyelv, vagyis a deákság mennyire szükséges voltáról való kettős beszélgetés. Bécs 1790. *Gáti ét Vedres: A* M. Nyelvnek a magyar hazában való szükséges voltát tárgyszó hazafiul Elmélkedések. Bécs 1790. *Decsy: Pannóniái Phoenix*, avagy hamvából feltámadott M. Nyelv, Bécs 1790. *Vdlyi: A* fels. M. Hazához (Pest) 1792.'

— *Révai: Egy* M. Társaság iránt való Jámbor Szándék (Bessenyeitől) Bécs 1790. *Planum erigendae Eruditae Soc. Hung.* Bécs 1790. *Candidati erigendae Erúd. Soe. H. Győr* 1791. *Fejér Gy.* Jutalomra érdemesített értekezés egy M. Tud. Társ, legkönnyebb s leghelyesb felállításáról. Pest 1809. *Gr. Teleki L.: Über d. Errichtung einer Gelehrten-Gesellschaft in Ungarn.* Pest 1810.

— *Kis J.* A Magyar Nyelvnek mostani állapotjárói, kimiveltetése módjairól, eszközeiről. Pest 1806. *Pánczél Pálé Peel* 1806. *Gr. Teleki L.: A* Magyar Nyelv előmozdításáról buzgó Esdeklései. Pest 1806.

— A Soproni M. Társaság Próbamunkáinak zs ngéje I. Sopr. 1804. A Pesti M. Társaság kiadásainak I. darabja, I. félkötet. Pest 1792. A Nagyenyedi Magyar Társaság Próbái. Enyed 1792.

— A Magyar Nyelvműelő Társaság Munkáinak I. darabja. Szeben 1796. — *Scriptures Rerum Transilv. cura Societ. Pbilohistorum Transilv.* 2 k. Szeben 1797 — 1800.

67. §.

A magyar színészet feléléde.

Az előadott mozgalmakkal szorosan összefügg a *színügy* is, mely kezdetben mint nyelvműelő és terjesztő eszköz úgy fogatott fel. Itt is Révai és Péczeli voltak azok, kik a II. József alatt terjedő német színügy ellenében mondták ki az első eszméltető és buzdító szót;

aki pedig első, habár még csak félig magán körben, létesített valamit, *Fejér György*. E nagy érdemű ember, akkor a pozsonyi várban székelt egyetemes papnövelde tagja, nem csak szindarabokat dolgozott által és adott ki, hanem új életre is költötte a rég elhallgatott tanodái Thaliát, darabjait az új jövőnek reményével eltölt keblek kimondhatatlan örömei közt társaival elő is adván (1790). A nyomban bekövetkezett országgyűlés alatt köz szó tárgyává lévén a színügy, *Kelemen László* fáradozásai egy tüzetes színi társaságot alkotónak meg, mely magát Budán és Pesten megkezdett előadásaival oct. 1790 mutatta be a hazának. Sok küzdelmek után különféle akadályokkal, csak 1792-nek tavaszán jött az ügy némi folyamatba, a közönség elégtelen pártolása mellett azonban ez első társaság 1715-ben ismét feloszlott. De a példa lángba hozta *Arankát* Erdélyben, s ott országos és magán támogatás mellett a nemzeti színészet némileg meggyökeredzén, koronként Magyarországra is bocsáthatott kisebb rajokat, melyek országszerzte előadásokat adva, a játékszín szeretetét mindinkább felköltötték; állandó székhelyet azonban a színészet ez időszakban még sem nyert.

Az irodalom emberei által ismét életbe hívott intézmény egy *színi ii odalonn&k* adott léteit, mely kevés év alatt több száz darabot nyújtott a színpadnak, bár legnagyobb részben gyári fordításokat németből. Ami félig eredetit *Simái, Dugonics* (60. §.), *Endrödy, Sós Márton* stb, Erdélyben *Boér Sándor* adtak, ma már teljesen jelentéktelennek mutatkozik.

Irodalom. Külföldi Játékszín, Kazinczytól, I. Kassa 1790. — A Magyar Játékszín, Endrödytől, 4 k. Pest 1792—3. — Erdélyi Játékos Gyűjtemény, 4 k. Kol. 1793 stb.

68. §.

Tudományos irodalom átnézető.

Míg ekép a költészet, a nyelv aesthetikai művelése, sőt ennek a nyilvános életben elterjedése ez időszak alatt hatalmas lépéseket tön: nem hiányzottak buzgó és tudós férfiak, kik a *tudományok* iránti érdekeltséget is felkölteni, s ezeket nemzeti nyelven kidolgozás által közönségesben elterjeszteni kívánták. Az előmenetel mindazáltal egészben még csekély volt. A tudomány t i. akkor, s még sokáig, nem mint öncél, magáért, nem mint a szellem elutasíthatatlan postulátuma, a felsőbb emberinek kifejlesztésére múlhatatlan feltételképen, hanem

egyedül mint bizonyos gyakorlati célok eszköze becsültetett, e így az iskola s némely külső szükségletek terén kívül csak kevés tisztelőt számlált. Az iskola azon felül még mind deák volt, a magyar tudományos nyelv fejletlen, tudományos álláspontunk a színvonalától elmaradva s így azon kevesekre, kik ama színvonalon álltak, sem gyakorolhattak az ez alatt maradó tudományos kísérletek vonzó hatást. Ez a lassú megindulás, a nehéz haladás nyilvános titka. Ez egyszer-mind oka annak is, hogy ez irodalom tüzetes vizsgálat, önálló szempont, rendszeres munkák helyett, csak ismertet, félig népszerű formában, e nagy számmal fordításokat, mutat fel. De e menetel, mely minden, a műveltségben elkészt, nemzetnél észrevehető, természetes volt. S bár e küzdelmes nehéz idő munkásainak írásai többnyire feledékbe mentek is, az irodalomtörténet kötelessége igyekvéseiknek igazságot szolgáltatni, mint akik lassanként érdeket gerjesztvén, közönséget gyűjtvén, a műnyelv megteremtését előkészítvén, lehetővé tették, hogy a tudományok ma már nem csak taníthatnak magyarul, hanem hogy végre azok önálló művelésének stádiumába is léphettünk.

Ezen, a tudományos téren hasznosan működött köz munkások közé a hírlapírók mellett első sorban a vegyes tartalmú folyóiratok kiadói s néhány polyhistor tartoznak, mint akik a szakíróknak mintegy előcsatárai gyanánt tekinthetők. Amazok közt a *Magyar Músa* (1787—1798) még csak elvétve, a Péczeli *Mindenes Gyűjteménye* (1789—92) már sűrűbben, de igen felaprózva, mintegy csak vágyat gerjesztve, közölnek tudományos ismereteket; a kassai *Magyar Múzeum* (.788 — 92), az *Orpheus* (1790), az *Uránia* (1794), a *Segítő* (1806) már értekezéseket is hoztak; *Molnár János* és *Sándor István* pedig, két fő bajnok e téren, amaz «*Magyar Könyvesháza*» (22 köt. 1783—1804), ez *Sokféléje* (12 k. 1791 — 1808) által, nagy tömegét terjesztvén a könyv- és dologismereteknek, főleg a történeti és természeti tudományok, az utóbbi a magyar nyelv- és irodalomtörténet köréből is, egy támadandó tudományos korszajtó előtt egyengették az utat.

A szaktudományok egymás közti aránya ez időszakban tetemesen változott; amennyiben az addig első sorban állott *hittudományi* és vallási irodalom, nem ugyan a könyvek számát, de azok irodalmi jelentékenységét tekintve, háttérbe lépett, míg a *természeti tudományok*, bár még korántsem emelkedő fontosságukhoz, deigen hazai múltjokhoz képest, figyelemre méltó kezdetet vettek. Csekély lépés vala az is melyet a *bölcsészet* és *törvénytudomány* tett: miután amaz folyvást tisztán iskolai állásponton állt, s ott deákul üzetett; ez, mert a törve-

nyék még deákul alkottattak, s e nyelven folyt többnyire az igazságszolgáltatás is. Csak a *történelem* mutatott életet, a *nyelvészet* pedig, főleg egy nagy elme teremtoi munkássága által, erős alapot nyert.

Most az egyes csoportokra vetünk futó tekintetet.

69. §.

Hit-, bölcsészet- és törvénytudományi irodalom.

Katholikus részről a hitviták megszűnte óta főleg csak az egyházi szónoklat terén éltek a m. nyelvvel. *Molnár János* kanonok (1777), *Stankovácsi Lipót* ferences (1789 — 99), *Golubics Zozim* kapucinus (1794 — 7), de főleg *Alexovics Vazul* volt-pálos és pesti hitszónok (1789—91) bírtak mint termékeny s buzgó szónokok némi hírt, de irodalmi súlyt nem gyakoroltak. Idegen jelesb munkák átültetése által csak *Döme Károly* (Bossuet vitázó munkája 1793) és *Kopácsy József* veszprémi tanár, utóbb primás (Fleury bibliai archaeológiája 1801) gazdagították a tudom, theológiát. — A protestánsoknál *I. Péczeli József* komáromi pred. (1790), *Hunyadi Ferenc* superintendens (1791—1802), sőt Tasnádi *Székely István* is (1794) részint ágazati, részint erkölcsi szentbeszédekkel lettek ismeretesbbé. A tudományos theologia terén többet tettek. A bibliamagyarázathoz *Hunyadi Ferenc* járult becses >Keresztyén Archivárius«-ával (1794); erkölcsi hittudományt *Márton István* tanár (17.6) adott, ágazati és pásztori hittudományt *T'rh Ferenc* utóbbi dunántúli superint. (1802, 10); e mellett néhány nagy kiterjedésű munka fordításával lön e szak köre kiegészítve; ilyenek *Péczelitől*: »a szentírás theológiája« angolb., s az ótestamentomi ekklézsiának históriája (1«91, 3) Maysonnette után franciából; *Mindszenti Sámuel*től pedig Broughtonnak »a religióról való históriai Lexikona* (1792, 3).

Az önálló *bölcsészeti* gondolkodásra, mint láttuk, *Bessenyei György* adott példát (57. §.). A tanodái téren *Benyák Bernát kegyesrendi* tanár bátorodott fel egy merész lépésre: szerzetének pesti lyceumában philosophiai előadásait nem csak magyarul ismételni, hanem tantételeit is két ízben magyarul hirdetni, s hallgatói által fényes vendégek gyülekezetében (a kir. cúria jelenlétében is) magyarul védelmeztetni (1777). Villanat az éjben, melyre nagy soká következett nap. *Molnár János* öt évvel utóbb egy logikai rövidlettel tön félénk kísérletet (1783), a neki saját szigorú módszerrel és világossággal; *Pálóci Horváth Adám*, tudományosan s önállólág lépett fel a lélektanban

(1789); *Szép János* tanár »Aesthetikájában« Szerdahelyit követte (1794). Több eredménynyel dolgozták ki a philos. erkölcstudományt a Kant híve *Sárvári Pál* debreceni tanár (1802) és *Endrődy János* kegyesrendi tábori pap (1806), szoros rendszerben, tisztán bölcsészeti alapon, s kimerítőleg; emez eudaemoniai iránynyal: az első philosophiai munkák nyelvünkön, melyek beesőket tartalom és előadásra nézve soká fenntartották, bár a műnyelv itt is még mindig a kísérlet terén áll. Minden egyéb még most vagy fordítás, mint péld. Martini észjoga *Dienes Sámuel*től (1792), vagy tisztán gyakorlati modorú, mint *Takács József* jól írt »Erkölcsei Oktatásai® (1799). A Kantphilosophiája, miután több protestáns iskolában már tanított, az irodalomban első képviselőjét *Márton Istvánban* találta, ki azt a keresztyén ethikára alkalmazván, majd hittan! tankönyveiben is alapul vevén, elkeseredéssel vívott harcokba keveredett, melyek a következő időszakban folytak le. Ezeknek előjátékát képezték a Budai Ferenc által durva előszóval és jegyzésekkel kísért (nem is eredeti), s elmés inkább, mint tudományosan alapos rostáló »*Levelei*® (1801), melyek azonban a tudományosságot új életre költendő rendszer elterjedését, mint látni fogjuk, nem g*átolhatták. Ellenben *Aranka György* schellingizáló aphorismái (1805), meg nem értve s nem érdekelve, hatás nélkül elhangzottak.

A *törvénytudományi* téren is még kevés történt, dacára a nyelv országos emelkedésének. Méltó figyelmet érdemelnek, irányuknál s a korkérdésekkel összeköttetésöknél fogva, *Balia Sámuel* és *Aranka György* közjogi kísérleteik, amazé a »törvényszerző hatalomról® Erdélyben, ettől az »anglus és magyar igazgatásnak egybevetése® (1791), valamint *Cserei Farkas* kimerítő egyedirata a magyar és székely aszszonyok jogairól (1800); míg *Georch Illés* első dolgozta ki az öszves m. törvényt magyarul (1804), mi neki fő érdeme is. — Az *államtudományok* szunyadoztak. Alig mertek a kényúr II. Frigyes porosz király írásaiból egy-egy cikket fordítani (Kazinczy és Aranka). A röpiratok II. József vég éveiben, és 1790-ben és 1790 után, jobbára deákul és németül szóltak, kisebb részben magyarul. Ezek írói közül történeti fontossággal egy férfiú bírt csak, egy szegény igénytelen szerzetes, *P. Szeicz Leó* egri servita, ki alapos és kiterjedt közjogi és történeti tudományyal tartózkodást nem ismerő bátorságot, a meggyőződés kérlelhetetlen erélyét és szent lelkesedést egyesítve, résen állt *minden* megtámad ója ellen egyházának egyfelől, másfelül a nemzet nyelve, jogai és becsületének, melyekért, hazafiúi tüzeben, a más hitűekkel is

szívesen kezét fogott. S így a szép magyar tollú polemista (mint Kazinczy nevezi) nem csak apró röpirataiban, hanem kötetes munkáiban is (*slgaz Magyar** 1785—90, *Magyarország Ismerete* 1791, *Magyarország Történetei* 1793), az erudíció dacára, melyet azokban kifejít, valóságos irányiratokat adott, mik erős katolikus színezet mellett is, eleven előadásuk nyers szépségével még a más kittiekre sem tévesztették el hatásokat.

Kiadások. Molnár Jdn. Pred. Pozs. 1777. — Slankovácsi: Vasárn. Pred., 3 k. Győr és Kom. 1789—99. Ünnepi Pred. Győr 1788. Bőjtiek, 2 k. Győr 1789—99. — P. Zosymus: Keresztyén tanító Beszédék, 5 k. Pozs. 1794—7. — Alexovict: Ünnepi és Vas. Pred. ö k. Pest 1789—91. — Döme: Bossuet: A kath. hittudomány azon ágazatainak kitétele, melyekről visszavonások vannak, jegyzésekkel. N.-Szomb. 1793.—Kopácsy: Izraeliták és keresztyének Szokásai és Erkölcei, 2 k. Veszpr. 1801, 2. — Péczeli: Erk. Pred. 4 k. Győr és Debr. 1790-1831. — Hunyadi: Pred. 5 k. Vác, 1797—1802. s némely kisebb gyűjtt.—Tatnádi: Bitnek fundamentomi 51 Pred. 2 k. Kassa 1794 Hunyadi: Keresztyén Arcb. 2 k. Vác, 1794.—Márton; Kér. theologiai Morál. Győr 1796.—Tóth Ferenc: Lelkipásztori Theol. 3 k. Kom. és Győr. 1802—10. Kér. Hittudomány, avagy Dogmát. Theol. Győr 1804. — Péczeli: A szentírás Theol. 3 k. Kom. 1792, 8. Maizonnet 5 k. Kom. 1791. — Mindszenti: Broughton, 8 k. Kom. 1792, 3.

— *Molnár: A Gondolat mestersége (Könyveshez IV. 1783). — Horváth: Psychologia, azaz a lélekről való tud. Pest 1792. — Szép János: Aesth. v. a jó ízlésnek a szépség philosophiájából fe'tegetett tudománya. Buda 1794. — Sárvári: Philosophusi Ethika, 2 k. NVár. 1802, 4. — Endrődy: Az Embernek Boldogsága, kifejtetve a józan bölcselkedésnek segítségével. 3 k. Pest 1806. — Dienes: A Természet Törvényéről, 2 k. Bécs 1792. — Takács: Erk. Okt. Bécs 1799, — Budai: A Kant szerint való philosophiának rostálgatása levelekben. Pozs. 1801.—Aranka György Apró Munkái, MVásárh. 1805.*

— *Balia: Erdélyország közöns. nemzeti törvényeinek első része. Kol. 1791.—Aranka: Anglus stb. Kol. 1790. — Cserei Farkas: A magyar és székely asszonyok törvénye. Kol. 1'800. — Georch: Honnyi Törvény, 3 k. Pozs. és Pest 1804—11. — Kazinczy: Azon okokról, amelyek szerint új törvényeket szabni vagy a régieket eltörlni kellett, a II. Fridr. írásai közzül (Orpheus 1790. II). — Aranka: Az igazgatás formáirúl s az uralkodók kötelességeiről II. Fridrik munkái közzül. Bécs 1791, — Szeicz Leó: Igaz Magyar, 4 k. Paris és Béri. 1785, 8, 9, 90. Magyar és Erdélyországnak rövid Ismerete, mely e két országnak mind világi, mind egyházi állapotját szem eleibe állítja. Pest 1791. Magyar és Erdélyországnak mind világi, mind egyházi Történetei. Pest 1793. stb.*

70. §.

Történetírás és földrajz.

Történetírásunk ez időszakban új phásisba lépett. A mohácsi vész óta Mária Teréziáig az mindig nyomon kísérte a kor eseményeit, s amennyiben visszanyúlt is elébbi évekbe, vagy épen az ősidőig, a

fő súlyt az írók még is saját korukra fektetnek, s ennek minden mozzanatait felvevőn, munkáik majdnem szakadatlan kortörténeti egészet képeztek, s általában kútfői ranggal bírnak. Most elhallgattak a történetek részesei és kortanúi, a nemzet vagy a felekezetek érzelvényeinek e közvetlen visszatükrözöl, s helyükbe a történeti anyag tudós feldolgozói léptek. Ilyek valának *Szekér Joachim* ferences, ki két kötetben (1791), *Svastics Ignác* pléb. (1796) és *Budai Ezsajás* debreceni tanár (1805—12), kiknek mindenike 3 kötetben tárgyalta azt. Az első kettő másod kézből dolgozik. Svastics épen korlátolt, ismereteit s álláspontját tekintve, míg Budaié magyar nyelven az első bírálatilag dolgozott hazai história. Ezekhez járult Gebhardi németül írt m. történelmének fordítása *Hegyvi József* kegyesrendi tanártól (1803); akülönszerű történelemben pedig *Decsy* törökmagyar története (az Ozmanographia III. kötetében) és Erdélyre nézve *Huszi András* (f 1755) »Ő és Új Dáciája«, mely most látott előzői világot (1791), s dacára rövidségének, mint úttörő s kútfők utáni dolgozat méltatást érdemel.

— A kor legnevezeteseb munkája azonban e téren *Budai Ferenc* életrajztára, mely a magyar történeti embereket a XVI. század végéig a kútfőkből, habár azok idézése nélkül, tárgyalja.

A források fontosságára eszméltetett, s ennyiben itt is említésre méltó, *Anonymus* két fordítása *Lethenyeitől* és *Mándytól*, bár a fordítók készülete a műkedvelői álláspontot meg nem haladja.

A *világtörténelem*, mely Székely István által (28. §.) krónikaalakban, s utána így is csak melleleg, tárgyalatott, ez időszakban nyert összefüggő elbeszélés formáját. *Verseghy Ferenc* indította meg ezt (1790), fordítva bővítve Millot-t, mely azonban a második kötetnél már fennakadt. Szerencsésb volt nálánál *Gvadányi*, ki szinte nagyobb terv szerint indítván meg »A Világnak közönséges Históriaját* (1796), azt, nagy kora dacára, a hatodik kötetig elkészíthető, s *Kis Jánosban* (1805) folytatót nyert, ki azt a XVII. századig vitte. Nem kútfővizsgálaton alapvó munka, de józan felfogással, s világos, könnyű előadásával a kor kívánatának eleget tevő szerkesztmény. Még *Budai Ezsajás* adott egy rövidletet (1800), mely azonban a régi korra szorítkozik, segédeszközül a classica literatúra ismeretére. Méltánylást érdemel itt *Mindszenti Sámuel* szorgalma, ki *Ladvoct* francia nagy *életrajztárát* bővítve s kiegészítve adván (1795—1809), az egyetemes és irodalmi történetre nézve nagy hasznú segédkönyvet nyújtott.

— A külföld különyszerű történeteiről csak egy pár fordítás szól.

A *segédtudományok* mezején kiemelendők: *Decsy Sámuel*, ki Oz-

manographiájával a különserű statisticában remekelt (1789); *Németh László*, ki viszont az egyetemes statisticának első tüzetes, és jeles, tárgyalója (1795); Szendrei *Veres Dávid*, ki a statistics elméletét adta első (1797); de főleg *Vályi András* egyetemi tanár, ki vas kitűréssel legyőzvé a lelketlenség által elibe gördített akadályokat, Magyarország földirati szótárával (1796—9) alapját vetette meg a haza részletes ismeretének; s végre a chartographia megindítói: *Budai Ézsajár*, oskolai atlásával, és *Görög Demeter*, a magyar birodalom részletes átlósával (1802—11): classical mű, mely a külföld minden hasonló műveivel bátran vetélkedik. — Az *ótirási* irodalom is ez időszakban vett némi kezdetet; korára nézve maradandó becsű csak *gr. Teleki Domokos* hazai utazása (1796).

Szekér Joachim: Magyarok Eredete, a régi és mostani magyaroknak nevezetesebb cselekedeteivel együtt. 2 k. Pozs. 1791. — *Soaatire: A Magyarok felséges címere*, I. Győr 1796. (a történet I. kötete). Magyarok Históriaja, 3 k. (az első köt amannak 2-d. kiad.) Pozs. 1806. — *Budai Eza*. Magyarország. 11'st. a mohácsi veszedelemig, Debr. 1805. Buda visszavételéig, Debr. 1808. Újra a legújabb korig, 3 k. Debr. 1812. Ismét Pest 1833. — *Gehhardi*: Magyarország. Hist., magyarázta Hegyi Józ. megigazította és 1803-ig folyt. Kulcsár Ist. 3 k Pest 1803. (csak IV. Ferdinándig megy, a IV. köt. elmaradt). — *Ilusztí*: O és Új Dácia, Bécs 1791. — *Budai Ferenc*: Magyarország polgári históriájára való Lexikon a XV-, száz. végéig. 3 k. NVárad 1804. s újra Pest 1866.

Anonymus: Béla királynak nevetlen Íródeákja, ford. *Lelhenyei János* (bő jegyzetekkel). Pest 1790. 4r.— Magyar Sunád, ava?y I. Béla m. királynak nevetlen íródeákja *Mándylál* Debr. 1799. z

Verseghy Ferenc: A Világ Közöséges Története, Millot ut. 2 k. Buda 1790, 1, (a régi nemzetek, s a görögök). — *Gvadányi*: A Világnak közöns. Hist. 6 k. Pozs. 1796—1803; folyt. *Kin J.* VII. Vili. Pozs. 1805. 9. — *Budai É.s.*: Közöns. Hist. tanítványai számára, I. Konstantinápoly veszedelméig). Debr. 1800. — *Mindszenti Sámuel*: Ladvocat Históriai Dictionáriuma, 8 k. Komár. 1795—1809.

Decay Sámuel: Ozmanograph'a, azaz a török birodalom természet¹, erkölcsi, egyházi, polgári s hadi állapotjának és a magyar királyok ellen viselt hadakozásainak Leírása. 3 k. Bécs 1788—9. Újra ott 1789 — 90. — *Németh L. A?*, európai nevezetesebb országoknak rövid Leírása I. Sopr. 1795. (bő bevezetés s az éjszaki birodalmak). — *Szendrei*: A statistica tárgyainak és tanítása módjának inegesmértetés.re vezető útmutatás. Bécs 1797. — *Vályi*: Magyarország Leírása, 3 k. Buda 1796, 9. — *Brekü Verem.:* Magyar Geogr. II —IV. k. Kol. 1801—2 (az I., Európa, nem jelent meg). — *Budai Ezé.:* Oskolai új Atlás. 12 tábl. Debr. 1804. — *Görög*: Magyar Atlás, azaz Magyar, Horvát és Tótorsz. vármegyéi, s szabad kerületi, és a határol zó katonaság vidékeinek közöns és különös Táblái. Bécs 1802—11 (62 tábla és helynévtár). — *Hr. Teleki D.:* Egnéhány hazai Utazások Leírása. Bécs 1796.

71. §

Nyelvészeti mozgalmak. — Debreceni iskola.

A nyelvtani ziláltság, helyesírási ingadozások, a sok rossz új szó és esetlen műkifejezések, melyek az új irodalmat elborították, aggodalomba ejtették a nyelv barátit a nyelv sorsa iránt; s mind általánosb lön azon bal vélemény, hogy a nyelv és irodalom szerencsés nevelésének első és fő feltétele egy jó nyelvtan és szótár, mely «törvényül* szolgálva az íróvilágnak, «egyenlőséget" hozzon az irodalmi nyelvbe, s a tudományok magyarul kidolgozhatására megteremtse a nyelv-eszközöket! Nem sejtették, hogy a nyelvtant a nyelv alapos átvizsgálátának kell megelőznie, melynek fő forrásáról, az emlékekről, egy emberen, Révain., kívül, még senki nem is álmodott; s nem látták be, hogy a második, a szótár, nem szerzője, hanem gyűjtője és bírálója lehet csak *egy tudományos irodalom által teremtett műnyelvnek*. Úgy hitték, mindeniket csak meg kell írni; s lesz egyenlő, szabályos, mindenre alkalmazatos irodalmi nyelv. *E hit adott léteit egy új nyelvészetnek*, ez támasztott ennek Maccenásokot, ez fogatta fel általános lelkesedéssel Révai tervezett akadémiáját, mely alatt egy ily nyelvbeli törvényszéket gondolt és óhajtott e nemzedék. Talán áldása volt az a gondviselésnek, hogy az 179"-diki akadémia, melytől Kazinczy méltán félt, nem létesült soha.

Ismét a «Hadi Történetek* írói, Görög és Kerekes, voltak azok, kik a köz óhajtásnak nem csak szót kölcsönöztek, hanem annak teljesítésére tettel is előálltak. Már 1789-ben hirdettek jutalmat egy jó nyelvtanra, s miután Nunkovics püspök azt nevelte, 1790-ben sürgetve megújították. Az öt pályázó közt voltak Földi, Gyarmatin, Kassai; s e pályaművek nyomán készült, a jutalomliirdetők megbízásából, a debreceni pályabírók {*Domokos Laj* s városi főbíró, *Szikszy György* pred. és *Benedek Mhály* utóbbi superint.) által a kezdetben oly nagy tekintetre kapott, nyelvészetünk történetében pedig oly bal híru *debreceni nagy grammatika* (1795). Részben megelőzték azt, részben követték, szinte a kor iránya által ébresztve, *Böjthi Antal* áldor MVásárhelyt «*Λ M. Nyelv Tudományával* (1790), *Verseghy* (1793) Prelúdiumával, *Gyarmatai Sámvel* orvos, pályázott Nyelvmestere kiadásával (1714), *Aranka György*, az erdélyi Nyelvmívelő Társaság titkára, nyelvészeti értekezéseivel (1796), s *Beregszisz Pál* Erlaugenben németül írt nyelvtanával (1797): ide nem tudva a számosb gyakorlati nyelvtanok íróit, kik a tudományos vizsgálat körén kívül állottak.

Nem mondhatni, hogy e mozgalom által nyelvészetünk ne nyert volna. *l'ers' ghy*nél már némely új s helyes észleletek lepnek meg, de nagy horderejű tévedések közzé vegyítve, mert neki nyelvészeti fő elve az *általános szokás* volt (milyen nem létezik), »habár ellenkeznek is az analógiával, etymológiával, euphoniával!« Ezen elv kikiáltása megvesztegette a kor nyelvészetét, mert következzése egy mindent összezavaró, semmit fel nem világosító empirizmus lett, melynek hibáit *Beregszászi* még a keleti nyelvekhez erőltetett szabásokkal is tetézte. *Böjzhi*, *Gyarmatin*, s a *debreceniek* munkái gazdagok ugyan *nyele tényekben*, különösen a szókötést illetőleg, melyeket eladdig a kelletinél rövidebb m. nyelvtanok még nem lajstromoztak; figyelem fordult a *szóképzésre* is, sőt e részben a Debreceni Grammatika határozott érdemmel bírt: úttörő munka, mely első hirdette az elvont v. ősgyökök létezését, s bár szabatos vezérelv hiányában számtalanszor bukdácsolva, mindazáltal mély sejtő pillantásokat vetve a nyelvalkat e részébe. De *egyik sem bírt nyelvtani anyagán uralkodni*; ennek rendezése oly gyarló, mint a szabályalkotás; és szilárd elvek hiányában hiányzik a tények biztos bírálata, a helyes és helytelennek éles megkülönböztetése. Innen a gyakran hibás paradigmák: nem lévén a sokkép megromlott nyelvszokásnak oly formája, mely egynél vagy másnál törvénynyé nem emeltetik A Debreceni Grammatika pedig még ennél is tovább megy: nem csak elvon törvényeket a hibás szokástól, de alkot is; és különösen az ikes igék vétkes ragozása, a visszaható igealaknak (csalódik) külszenvedővé tétele, sőt *egy új nyelvszörnynek*, a szenvedő és visszaható forma képtelen kapcsolatából (csalatódik) felállításá által iszonyú rontást vitt véghez a nyelv alkatán úgy, mint annak szépségén. Mert e munka alapja lett *egy nyelvviskolának*, mely nem csak harminc éven túl uralkodott a református tanodákban, még az addig correct nyelvű Erdélyben is, és pedig dacára a nevezett erdélyi nyelvészek tanai s ellenkezésének, hanem bemocskolta az öszves református irodalmat is úgy, hogy ennek állandó becsü művei is ma már botránkozás nélkül nem olvashatók. — Az *egy Aranka* tesz e kortársak közöl jótékony hatást józan felfogásával, különösen az igeragozások pontjában: de hatása az ár ellenében még hazájában sem volt.

S így a XVIII. század vég tizedének nyelvészete részben szó morúan hü képét tünteti fel e század megvesztegetett nyelvérzékének, részben ellenkezőjét eredményezte annak, mit a köz aggodalom elfordítva látni oly buzgón óhajtott: újabb zavart, veszedelmes nyelvromlást.

Kiadások, Bőjtki: A nemes Magyar Nyelv írásának és szólásának Tudománya, mely a józan okosságnak, a nyelv tulajdonságának s az erdélyi jobb élemben lévő magyarságnak törvényei ezerént irattatott 1790. MVásárh. 1794. — *Vdrseghy:* I'ioludium in Inst. Linguae Hung. ad system Adelungianum, geuiuin item linguarum orientalium, ac dialectum tibiscanam et transylvanam exactas. Pest 1793. — *Gyármathi;* Okoskodva tanító Magyar Nyelvmester, a nagy erdélyországi Rendek költ. 2 k. Kol. 1794. — Magyar Grammatika, melyet készített Debrecenben egy Magyar Társaság. Bócs 1795. — *Aranka:* A m. nyelv tulajdonságairól; és: Az igéknek í-Γ-mapéldái (A M. Nyelvímvelő Társaság Munkái, 1. Szeben 1796). — *Bereyszászi:* Versuch einer magyarischm Sprachlelire, mit ciniger Hinsielit anf die türkisclic u. indere morgenl. Spracheii. Erlangen 1797.

12. §.

Folytatás. — Révai, a magyar nyelvtudomány megalapítója. — Hasonlító nyelvészet.

E kétségbe ejtő állapotok közepeit a magyar tudományosság téren eladdig ismeretlen nagyságban, a lángész bátorsága, mélysége s teremtő erejével tűnt fel *Révai Miklós*, s világot gyűjtve a sötét chaoszban, véget vetett a bivatlan vezérek bal gazdálkodásának (1803). De nem küzdelmek nélkül. Már) 782-ben ment ő fel Bécsbe a régi bibliacódex (Révai-cód.) lemásolása végett. E munka közben látta be Révai, hogy a nyelv alkotmánya és törvényeiüem egy kor ingadozó szokásából, hanem a nyelv fejlődéséből az időben, tehát ennek történetéből elvonhatók csak, melynek fő kútfői a minden korokbeli emlékek, támogatva a *tárok*on nyelvek hasonlító vizsgálata által. Felismerte, hogy a nyelv nem holt elemek aggregátuma; hanem szellemi szervezet, melynek mindenik íze él, habár azok önállósága, gyakran hangformáik elváltozásával, idővel megszűnt is, s ezzel jelentésük részben elhomályosodott; felismerte, hogy a nyelvtudomány feladása nem a nép szájában megromladozott formák válogatás nélkül vagy önkénytes tetszés szerint való elfogadása és szentesítése, hanem azon élő törvények kifürkészése, melyek szerint a nyelv, elemeit képezte, összerakta, változtatta, s e törvények helyreállításával a nyelv épségének, tisztaságának is visszaállítása. Ez úton lett Révai a *történeti nyelvtudomány megállapít'ja* nálunk, és egyszersmind megelőzője e téren a külföldnek, mely, nem ismerve a magyar tudománynak e nagy lépését, , csak egy évtizeddel később alkotta azt meg — Révai halála után.

Révai első munkája ez irányban egy rövidebb commentár volt a Halotti Beszéd (10.§.) felett, még Bécsben 1783-ban készítve, csirája azon, segédesszközei szaporodtával mind inkább bővültek, mely végre

Magyar Irodalmi Régiségei első kötetében (1803) megjelent. E szándékolt gyűjtemény második kötete, melyben az említett bécsi biblia jegyzésekkel foglaltatik, kéziratban maradt (a m. nemz. múz.), mert, mintha közel halálát érezné, minden gondjait *nagy nyelvtana* vette igénybe, melynek kiadása nyomban megindulván, 1895 májusig négy fél kötetig haladt, melyek 1806-ban *az ikes igealak védelmével* megtoldva, új címlapokkal, újra kiadattak. Ezekben a hang-, időmér- és helyesírástan után a nevek és igék alaktana tárgyalatik; a harmadik kötet elkészülését, melyben a részecskék, a szóképzés és szókötés foglaltattak volna, csakugyan félbeszakasztotta a nagy ember közbejött halála. De a megjelentekben jó része le van rakva nagy felfedezéseinek: a ragok eredete és jelentései, változásaik és szerkezeteik törvényei, a finn nyelvrokonság csalhatatlan bebizonyítása. Kritikai előadása már a > Régiségekben « s a nyelvtanban vitázóvá leszen a tiszta tan két legveszedelmesb ellensége, *Verseghy* Prolúdiuma s a debreceni iskola, ellenében. Most *Verseghy* két munkában megtámadta őt: a »*Tiszta Magyarságában*, s németül írt nyelvtanában (1805). Neki a nyelvemlékek haszontalanok, a ragok jelentése játék, az ikes ragozás tót eredetű korcsa a nyelvnek. S bekövetkeztek nem csak a fennértett »Vindiciák«, melyek az ikes ragozással együtt a más két ügyet is védik — hattyúéneke az öldöklő sorvadásban vég fogyatékra jutott Révainak —, hanem, még megelőzve őt, iskolájának mellette feltámadása: három hatalmas cáfirat, a mester szellemében és módszerével, melyek elsejében *Miklósji János* újra az ikes igealakot oltalmazza; a másodikban *Kardos Adorján* (Ferenczy János) *Verseghy* személyes hántásait veri vissza, s elveit s öszves tanait ostromolja, védve Révaiét; a harmadikban, mely a leggazdagabb, nyomosabb és önállóbb, *Buldog réti Víg László* (Horvát István) Révai egész rendszerét velősen fejtegeti, kiterjeszkedve ennek csak élő szóval előadott szóképzés! tanaira is; s végűi iskolája nevében hathatósan *t'ltakozik a debreceniek nyelvrontása e'len is*. Az ellenségek elnémultak, a jobb írók elfogadták az épségébe visszaállított nyelvet, a nagy sereg azonban rend s törvény nélkül bánt azzal, folytatva a zavart, míg egy embernnyommal később az akadémia Révai rendszerére reá ütötte helyeslése bélyegét.

Révai sem volt ment nagy tévedésektől. Az egy közös emberi ősnyelv tana, mely inkább a bibliára, mint a föld minden részein elszórt nyelvek tudományos egybehasonlítására támaszkodott; s a szent nyelvekkel! közel rokonságról való hagyományos nézet, számos egyes

pontokban eltántorították. Másfelül nem csak kézirati régi emlékeink akkor kis számban ismeretes szűk köre, hanem a múlt századok legtöbb nyomtatott maradványainak kéznél nem léte, s a hasonlító nyelvészet eszközei soványsága miatt is, hang- és alaktani ismeretei hiányosak; a nyelv korszakai meghatározása s a történeti fonal szakadatlan feltüntetése pedig reá nézve még szinte lehetetlen volt. De épen abban fekszik Révai nagysága, hogy e szűk kör dacára felismerte s megállapította azon örök elveket, melyeken minden magyar nyelvutomány nyugszik most, s foghat nyugodni jövőjében is.

Sem a nyelvészet nem nyert az e korbli *értekezések*. sem a nyelvtanítás a *gyakorlati nyelvtanok* és nyelvkönyvek nagy száma által. Nem hagyott nyomot egy is, akár a tan tisztasága, akár a módszer tekintetéből.

— *Révai Miklós* 1749. febr. 24. született Szentmiklóson Toron tál vinegyében; Csanádon, Szegeden tanult, 1769-ben a kegyesrendbe lépett, s több helyt tanítván, végre a teológiát és keleti nyelveket Nyitrán végezte, s áldom! szenteltetett. 1777-ben gr. Károlyi Antal pártfogásával, Bécsben az építészeti tudományt űzván, a nagyváradai nemz. iskoláknál rajztanító lett, midőn is a helytartó tanács meghagyásából »A városi építésnek eleit* írta Buda (1780). Ez utóbbi évben a Nagyváradon alapított akadémiához a bölcsészeti rendkiv. tanárává is neveztetett; de őt, ki »Alagváinak első könyvök* (NKár. 1778) által az éledező irodalom barátja) előtt már tekintetben állott, űzte a vágy kirekesztőleg ez új irodalomnak élni, s lemondv'n tanszékéről, Bécsben nevelőséget vállalt, hogy ott az udv. könyvtár használatával magának felsőbb kiképztetést szerezzon. Többszöri helyváltoztatás után 1784-ben Pozsonyban átvette a M. Hírmondó szerkesztését, melynek útján főleg az irodalom és nemzeti nyelv s különösen egy magyar tudós társaság megindítása érdekében kívánt hatnia. Kiadójával támadt ízetlenségek folytán 1785-ben Györré tette át lakását, s itt a Hírmondóban megpendített *t Költeménye*» *Gyűjteménye* létesítésében fáradozott, mely által régi jobb költőinket újra forgalomba hozni, majd azt egy valódi szépirodalmi könyvtárrá kiszélesítve, havi kötetekben regények, színművek s mindennemű újabb költői műveket is kívánt adni, s így mind az írókat tevékenységre, mind az olvasókat részvétre buzdítani. Sikerült is, a képzelhetetlen akadályok dacára, melyeket nem csak az általános hidegség, hanem személyes ellenségeskedések, irigység és rágalom gördítettek útjába, 1786—89-ben néhány kötetet adni, ú. m. Faludi költeményeit, Téli Éjtszakáit, Orczy, Barcsai, s a maga költeményeit, s ezek inéi- " lett Faludi prózai írásait 6 kötetben, mely végre az 1787. évet csakugyan Pozsonyban, mint a kiadás helyén, töltötte; de elégséges pártolás hiába» azt megszakasztani lévén kénytelen, e helyett röpkébb alakot választva, »a jó íz-

és magyarság gyarapodására» egy folyóiratot, *Amalthea* cím alatt, kívánt megindítani. Nem ment. Ekkor nyervén el Győrben a rajziskola tanítóságát, ismét ide tért; s ezt 1795-ig folytatta. Ez időbe esnek a tudós társaság ügyében tett nem szerencsétlen fáradozásai. Felhasználva t. i. az 1790-ki országgyűlést, kiadta Bessenyei röpiratát (Jámbor Szándék), osztogatta azt a Budán, s majd Pozsonyban székelt országgyűlésen, kiadta saját tervét (Planum erigendae Societatis Hung.), járt kelt, mozzgatott, esdekelt, s oda vitte lánghelyével s önfeláldozó tevékenységével az ügyet, hogy az, országgyűlésen 8 Helytartó Tanácsnál végre csakugyan tárgyalásba vétetett, s bár a közbejött francia háborúk következtén még most közvetlen siker nélkül, de végkép többé el nem temetethetett. T. i. halála után új meg új sürgetőket lelt ez ügy, míg végre az, csakugyan Kévai terve alapján, húsz évvel utóbb létesült, s így az *akadémiának szellemi alapítója csakugyan ő*. — Időközben Révai magán állapója végre javult, megnyerte a pápától szerzeti fogadása alóli feloldoztatását, 1796-ban pedig az esztergami gimnáziumhoz mozdított elő, bárom évvel utóbb a komáromihoz, honnan azonban, ártalmára lévén az ottani vizek, nyugpénzt kérve és nyerve, Sopronba, majd Bécsbe költözött, míg véges végül Vályi halálával a magyar egyetemenél megürült magyar nyelvészeti tanszékre hivatott meg, s azt 1802-ben elfoglalván, nagy dicsőséggel betöltötte egész haláláig, mely hosszas betegeskedés után, 1807. ápril 1-jén ragadta el a *történeti nyelvészet e nagy megalapítóját*. — Fő munkáin kívül, melyek az illető helyen említették, különféle tankönyvek, egy matematikai munka (Angulorum, rectaeque liucac trisectionis, et consectoria circuli quadrature, Bécs 1797) s latin költeményei (Latina, Győr 1792 és: Carmina quaedam, Sopr. 1801) felhozandók, mely utóbbiak legjobb latin költőink közzé iktatják.

Hévai-irodalom: Antiquitates Literatae Hung. Vol. I. Pest 1803. Elaboratior Grammaticae Hung. ad genuinam patrii sermonis indolem fideliter exactis, affiniumque linguarum adminiculis locupletius illustrate, tribus voll. comprehensa. I. II. Pest 1806.— *Versesghy:* A Tiszta Magyarság. Pest 1805. Neufferfasste Ungar. Sprachlehre, worin die vi rschiedenen Mund- u. Schreibarten d. ung. Sprache kurz angezeit, d. Regein aus dem morgenl. Bau d. Sprache selbst hergeleitet... werden. Pest 1805. — *Hérai iskolája:* Versesghy Ferencnek tisztasággal kérkedő Tisztátalan Magyarsága ... Világosvári Miklósi János. Pest 1805. V. F.-nek megcsalatkozott illetlen mocskolódásai a Tiszta Magyarságban ... Fényfalvi Kardos Adorján. Ott 1806. V. F.-nek megfogyatkozott okoskodása a Tiszta Magyarságban ... Boldogréti Víg László. Ott 1806.

A *hasonlító nyelvészet* részint a régi állásponton — a keleti (bibliai) nyelvrokonságén — megmaradva, ez irányt szokott empirikus módja szerint folytatta; részint más keletiekre is kiterjeszkedett, tekintet nélkül a nyelvcsaládokra; részint végre a finn nyelvcsaládot

tette tudományos hasonlítás tárgyává. A zsidó-magyar párhuzamítás legmunkásabb képviselője *Molnár János* volt. Hang és jelentés némi, legtöbbször erőltetve állított, hasonlata kielégítette e régi iskolát; származékok, ragozott és gyökszók különbség nélkül rokonítottak: hogy a' hangváltozások bizonyos törvények szerint történnek, még nem is gyanított. *Beregszászi* a bibliai (sémi), a persa (árja) és török, mongol (ural-altaji)nyelveket az egy » keleti* név alá foglalván, midőn a magyarnak ezekhez «hasonlatosságát* akará kitüntetni, inkább különbözéseket állapította meg, kivéve az utóbbi, az ural-altaji osztályét, melyhez becses, eszméltető, adatokat nyújtott; míg *Gyarmathi* a finn nyelvrokonság nyelvtani vizsgálatában szerencsésen haladott, hasonlító szótárában pedig mind a rokonság, mind a kölcsönzés kimutatására sok haszonvehető anyagot nyújtott. A hasonlító nyelvészet, mint tudomány, egy későbbi kor szüleménye.

Kiadások. Molnár: A zsidó szóknak a magyar és egyéb nemzeti szókban találandó Hasonlítása (M. Könyvház. IX—XXII. köt.) és: A zsidó szókhöz úgymint gyökerekhez egyéb nemzeti nyelveknek Hasonlítása. Pest. 1800. — *Beregszászi:* Über d. Aehnlichkeit der hngarischen Sprache mit den morgenländischen. Lipcse 1796. — *Gyarmathi:* Affinitas Linguae Hung. cum Linguis Fennicae Originis, nec non Vocabularia dialectorum Tataricarum et Sla' icarum cum Hung. comparata, Götting. 1799. Vocabularium, in quo plurima Huugaricis vocibus consona variarum linguarum vocabula collegit. Bécs 1816.

73. §.

Nyelvészeti kútfők. Szótár-irodalom. — Classica literature.

A Révai-féle mozgalommal szorosan összefügg *Kazinczy Ferenc* 'szándoka *nyelvelméleinkből egy gyűjteményt* tenni közzé, s azt nyelvtani irodalmunk legrégebb emlékeivel nyitni meg. 1806-ben sajtó alá is ment az első kötet Erdösi nyelvtanával és Dévai m. orthographiájával (30. §.), a második pedig kéziratban állott, a debreceni kódexet (14. §.) foglalva magában; de ezt a mostoha idők megjeleni soha, amazt csak három évvel utóbb, engedték. E kiadvány új támaszt nyújtott Révai tanainak; s grammatikai jegyzeteiben is *Kazinczy*, Révai mellett állva, élesen ellenkezett *Verseghy*vel s a debrecenieikkel, már itt érvényesítve az ízlés fegyvereit, melyekkel a közel jövőben oly szerencsésen fogott ezeknek iskolája ellen harcolni.

Nem csekély öregbedést vett a nyelvészeti készlet a *phraseológok* igyekvései által. *Szticz Leó* Pázmányból, *Georch Illés* Dugonicsból (az *Etelkából*), *Noszkő Alajos*, s főleg *Baráti Szabó Dávid*, az élet

s az írók nyelvéből szedték össze a nyelv virágait, csinjait, jeles szó-lásmódjait, az utóbbi nagy számmal közmondásokat is, valamint *Ko-vacs Pál* is példabeszédeket és közmondásokat: öszvesen oly becses örökséget, mely az utódok által mind máig sincs még használat által kimerítve.'

A *szótár-irodalom* végre nem csekély lendületet vett, különösen *Márton József* lőcsei, majd bécsi, tanár által. Már első, kisebb, magyar és német szótára (1799, 1800) elődeinél hiányzott számos szó-k és értelmek felvételénél, s a szabatosabb értelmezésnél fogva jóval több volt egy gyakorlati segédkönyvnél, *nagy szótára* pedig, mely nyom-ban követte (1803—4), úgy kisebb, s majd nagyobb három nyelvű szótárai szó-k és szólások bőségére nézve tetemes haladást mutattak. Márton t. i. gondos gyűjtő volt különösen a reáliák terén; de elfogult-sága az új nyeresemények irányában s ízléshiánya nem engedék lépést tartani a gyorsan fejlődő irodalommal, ragaszkodásával pedig a debre-ceni iskolához nagy mérvben terjesztője lett a nyelvrontásnak, s nem csak szótárai, hanem botrányos magyar és német nyelvtanai s olvasó-könyvei által is — Előtte s mellette, mint szorgalmas és elfogulatlan gyűjtők, *Baráti* (1784, 92) és *Sándor István* (1807) tettek érdemet, különösen a tájszókra fordúlt figyelmöknél fogva is. — Az 1805-ki országgyűlés után megindult műnyelv-készítés a törvénykezés és köz-igazgatás terén, gyümölcstelen volt. Pest, Veszprém, Szala, Borsod, Zemplény buzgólkodtak leginkább: de e hivatalos szócsinálók nem voltak nyelvészek, s alig maradt fenn tisztí szótáraikból néhány al-kalmatos kifejezés.

Kiadások. Kazinczy. Magyar Régiségek és Ritkaságok, I. k. Pest 1808. — *Szeicz:* Kis magyar Phr.:seologia card. Pázmány munkáiból... Máriafi Istvántól. Pozs. 1788. — *Georch:* Etelkából kiválogatott remekje a helyes magyarságnak. Pozs. 1800. — *Noszká:* Virágszótár, Pest 1791. — *Baráti:* A Magyarság Virági, Komár. 1803. — *Kovács Pál:* M. Példa- és Közmondásai. Győr 1794.

Márton: Uj Németmagyar és Magyar-némét Lexikon, 2 k. Bóca és Pozs. 1799, 1800. Ily cím alatt nagy szótára is, 2 k. Becs 1803, 04. Három nyelvből készült Osk. Lexikon, 2 k. Bó's 18:6. Lexicon Trilingue (a nagy) st. 2 k. Becs 1818. — *Baráti:* Kisded Szótár (emlékversekben I) Kassa 1781. Uj dolgozat bő magyarázatokkal Kassa 1792. — *Sándor:* Toldalék a magyardeák Szókönyvhez, amint végsőözör jött ki 1767 és 1801 (P. Pápai). Bécs 1808.

— A classicaliteratúra átültetésében, melytől a mi nyelvünk, természete szerint, leginkább várhatta irályi szépségei ki-fejtését, e korban már többen fáradoztak. A görögök közül *Homérrel* még csak félénk kísérletek tétettek (Molnár J., Révai), a *lyrikusok* és

tragédiának azonban egészen költöztek át (Fábchich); külön: Anákreon Zechenter, Aeschylus Lebilincselte Promethcusa Verseghy által; & *pás torkoltok* közül Moschos énekét Bion felett Révai adta. A prózaírók közül csak Ac *noplton* Cyropaediája Szilágyi Mártontól, és *Pint rch* néhány munkája (A gyermeknevelésről Hatvani Pál, Eletek Tanárky . Ján.) tétetett át — A római költők közül, mint láttuk (59. §.) *Virgil* és *Horác* egészen, s részben többször is (az Aeneis id. Kovács Józs. s töredékenként Nagy János), Odúitól az Átváltozások (Sándor István, Viski), az *elegiaköll ölből* egyes darabok (Révai, Dayka, Döme stb), *Plautus* és *TrenMl* egy-egy darab (Kovácsnál Sánd.) és *Phaedrus* (Márton Istv.); míg a prózairókból *Justinuimi* kívül (Forrai Andr.) csak C iceróból jelent meg néhány bölcsészeti darab Révai, Kovásznál, Virágtól, s válogatott Levelei Hegyi Józseftől; mert J Caesar Szép Jánostól, Seneca Pyber Benedektől, Tacitus Agricolája Ferenczy Jánostól nem láttak világot.

Ha e műveket a műfordítás szigorúbb elvei szerint bíráljuk, egy sem lesz még köztők, mely ezeknek megfeleljen. De tagadhatatlan, hogy a római költők áthozatala, kivált az elegiáké Révaitól, Horác, s különösen az epistolák Virágtól, részben Baróti Virgilje is, a magyar költői dictióba sok nemességet, helyenként könnyúséget, s általában választékosságot hoztak; míg a cicerói fordítások, még a Kovásznaié is, s még inkább Virágé, jötevő egyszerűségre, arányos mondat alkotásra nyújtottak példát. De hiányzott még a rövidség, kerekdedség és emelkedettség azon neme, melyet nyelvünk csak Kazinczy által volt nyერendő.

Kiadások, Mbme'rből Molnár J. még csak egyes helyeket adott (elszörva Régi Jeles Épületeiben); *Révai* az Iliás I. könyvének nagyobb részét (Érd. Muz. II. köt.'. — *Fábchich*: Magyarra fordított Pindarus, Aicaeus, Sapphó, Stesichorus, Ibicns, Anákreon, Bacchilidcs, Simonides, Alkman, Archilochus. Győr, 1804. (ugyan Fábchich görög tragikusait kéziratban láttam néhai Ivanics Zsigmond pesti antiquárius-ual). — *Zechenter*: A Magyar Auákreon, Prága 1785. — *Verseghy*: A lebilincsezett Prometheus, Aeschylusból, mythol. jegyzetekkel. Buda 1792. — *Révai*: Bion Halottasverse, Moschus pásztoréneke (Révai Elegyes Versei), Póza. 1787. — *Szilágyi Márton*: Cyropaedia, azaz Xeuophounak a Cyrus király életéről, neveltetéséről és viselt dolgairól írott históriája, 2 k. N. Károly 1784. — *Hatrani Pál*: Plutarchusnak a gyermekek neveléséről írott könyve. Buda 1795. — *Tanárky János*: Plntarchusból némely görög és romai nagy emberek Élete, 3 köt. Pest 1807—9. — *Kovács József*: Magyar Eneis. 2 k. Komárom 1799, 1804. — *Nagy János*: Magyar Virgilius, azaz Virg. Aeneásának némely darabjai. Győr, 180<. — *Sándor István*: Az Orras Ovidnak deákból fordított Változása. Győr 1792. — *I'ski Pál*: Magyar Ovid az Általváltzó-sokról szabad fordításban. I. Kol. 1802. — *Kovácsnál*: Két Komédia, melyek közti

az egyik Plautusból (Mostellaria), a másik Terentiuéből (Aiidria) fordítottott. Kol. 1782. — *Márton latv.*: Phaedri Fabuláé, imitationibus hungaricis... adornalae. Győr. 1798. — *Forrai András*: Justinusnak Trogus Pompejus XLIV könyveiből kiválogatott rövid ékes históriája. Eger 1781. 4r. *Ciceróból*. Scipió Álma (*Révai* El. Vers.); Cátó, Laelius, Paradoxumok és Scipió Álma, ford. *Kovásznál*. Kol. 1782. Az ,Embernek tisztéről és kötelességeiről írt 3 könyve, u. attól Pozs. 1795. Laelius v. M. T. Cicerónak beszélgetése a Barátságáról, *Virág* Ben. Pest, 1802. Az üdösb Cátó, vagy M. T. Cicerónak beszélgetése az Öregségről, u. attól. Pest 1803. Kiválogatott Levelei, ford. *Hegyí József*. Szeged, 1804; újra: Pl<«tu»ból vett válog. Levelekkel, Szeged 1816).

74. §.

Az irodalomtörténet haladásai.

A Bőd Péter által (53. §.) elhintett mag termékeny földbe hullott. Sora a lelkesült buzgó férfiaknak lépett nyomába, s szerető gondal fogta fel az általa nyújtott fonalat. Uralkodó formája az irodalomtörténetnek még mind a *tudósok élete* volt: tehát anyag inkább, mint történet. Természetesen, és helyesen. Szinte egykorúlag tűntek fel: *Horányi Elek* kegyesrendi tanár, ki «Memória Hungarorum» című munkájában (1775, hova részben a Memória Scriptt. Scholarum Piarum is tartozik) nem csak elődei-s kortársai egész készletét feldolgozta, hanem saját vizsgálatai eredményeivel is nevelte. Munkái gazdagsága kárpótolt bőbeszédűségéért, s kitérései megbocsáthatók ezek tanulságos voltáért; *Weszjrrémi István* Debrecennek tisztiorvosa, a magyar orvosok életeiről szóló munkájával (1774—87), mely messze túlterjedve címe határain, históriai s archaeologiai, nagyobb részt azonban irodalomtörténeti kitéréseivel nagyszerű raktárát képezi szerencsés nyomozásai, számos fölfedezéseinek; és *Háner Jeremiás*, erdélyi ev. superintendens, ki viszont Magyarország s Erdély Történetíróiról értekezett (1777), ide tudva a külföldieket is, s így nem egyedül a hazai irodalom, hanem a történelmi kútfők és segédeszközök ismeretét is hathatósan előmozdította. *Seicert János* szenterzsébeti szász pred. Erdélyben, Erdély tudósai (1785), *Klein Sámuel* kassai ev. pred., a magyarországi ev. papok, s a jegyzetekben számos mások (1789), s hosszú szünet után *Tóth Ferenc* pápai tanár, utóbb superint., a Dunán s a Tiszán túli ref. superintendensek (1808—12) életei s írásaikról kútfő-becsű munkákat adtak. — A magyar könyvészetnek, az irodalomtörténet egyik fő segédeszközének, gr. *Széchenyi Ferenc* vetette meg biztos alapját gazdag nemzeti könyvtára mintaszerű lajstromai kiadása által (1799—1897); míg *Sándor István*, «Magyar Könyves-

házában (1803), képzelhetetlen gonddal alkotta meg az első, s minden hiányai és hibái mellett még mindig nélkülözhetetlen magyar könyvészetet.

De a rendszeres feldolgozás is ez időszakban indult meg. A szorosan történeti és széptani érzék, kiterjedt, tudományos képzettség, részletes tárgyismeret s műalkotó tehetség hiánya dacára *Wallaszky Pál* akkor jolsvai ev. prédikátoré itt az úttörés dicsősége. Irodalomtörténete (1785) a mai álláspontból kevéssel több némileg rendezett vázlatnál, melyben legkevesebb figyelem épen a belső történetnek, a szellemi műveknek, a fejleményeknek jut; de ha e tudomány akkori világlátását, a magyar irodalomtörténet múlthatatlan előfeltételei — gazdag könyvtárak — nem léteztét, a szerző félreeső, elszigetelt helyzetét számba vesszük: munkájától a szíves méltánylatot meg nem tagadhatni. Ezenkívül az a legtisztább, legszentebb honszeretet tette is volt, melyért az irodalomtörténet, nevét mindenha kegyelettel fogja nevezni. *Belnay György* pozsonyi akad. tanár, sokkal később (1799) alig adott egyebet *Wallaszky* kivonatánál. — Másnemű, nagyobb, munkákban mellesleg, s több egyediratokban tüzetesen is, tárgyalattak irodalomtörténeti szakaszok, mik a készletet tekintélyesen nevelték. S már itt említendő *Honát István*, ki *Verseghy* ellen írt vita-iratában (1806. 72. §.) első jeleit, sőt már becses gyümölcseit is, adta nyomozó irányának, kivált a nyelv külső történetében.

A *külföldi irodalomtörténetben* az első, és sok ideig egyetlen, munkát *Budai Ezsás* adta (1802). A régi kort tárgyalja, Konstantinápoly megvételéig. Történelmi fonalat abban hiába keresünk: de adatokban gazdag, válogatásban s ítéleteiben biztos; előadása, mint mindenütt, egyszerű és világos, azonban nyelve a debreceni iskola vétkeiktől dísztelen.

Kiadárok. Horányi: *Memória Hungarorum et Provincialium, scriptis editis* notorum. 3 k. Bécs 1775—7. *Nova Memória, I.* Pest 1795. *Scriptt. Scholarum Piar.* 2 k. Buda 1808, 9.— *Wetzprémi:* *Succincta Medicorum Hung, et Transilv. Biographia,* 4 k. Lipcse és Bécs 1774—87. — *Háner:* *Scriptores rerum Hung, et Transilv.* 2 k. Bécs és Szeben 1777—98. — *Seivert:* *Nachrichten von siebenb. Gelehrten u. ihren Schriften.* (I. a szász tudósok) Pozs. 1785. (II. a magyarok, a Siebenb. *Quartalschrift* V—VII. köteteiben jöttek ki, de csak a fél alphabet 1797, 1801).— *Klein:* *Nachrichten von den Lebensumstaenden u. Schriften evang. Prediger in allén Gemeinden d. Königr. Ungarn,* 2 k. Lipcse és Buda 1789.— *Tóth Ferenc:* *A helv. vall. Túlادunai.; Püspökök Élete Győr.* 1808 *A helv. vall. Túlatiszai Püspökök Élete.* Győr 1812. — *Catalogue Bibliothecae Hung. Francisci C. Széchényi.* 7 köt. Sopron és Pest 1799—1807 (rendszeres mutatókkal) és: *Catal. MSS,* 3 k. Sopron 1815. — *Sándor:* *Magyar Könyvesház, Győr* 1803. — *H'allaezky:* *Couspectus Keipubl. Lite-*

rariae in Hung. Poze. 1785. újra s folytatva Buda 1808. — *Belnay*: História Literarum bonarumque artium in Hung. Pozs. (1799). — *Budai*: Régi Tudósvilág Históriaja. Debr. 1802.

75. §.

Természeti, szám- és hadtudományok.

A *természettudományi irodalom* ez időszakban vett nagyobb kiterjedésű neki-irמודást, miután helyenként, kivált némi természetrajz, a kisebb iskolákban, az orvosi tudományok a segéd ismeretekkel együtt a sebészek számára az egyetemen magyarul is kezdtek taníttatni; e szak növekedő fontossága pedig a nagy közönségnél némi érdekeltséget kezdett ébreszteni. S így tan- és népszerű könyvek nagyobb számmal, többnyire még fordítások, de némely bővebb munkák is keletkeztek, melyek által a tudomány maga ugyan nem nyert, behonosulásának azonban az út csakugyan megtöretett. Csak a főbb írókat soroljuk el itt, kik vagy a kezdeményezés, vagy a terjedelmes tárgyalás által tettek érdemet. A *természetanban* az első szorosan tudományos kísérlet dicsősége *Molnár János* kanonoké (177<); a *vegytanban Nyúlás Ferenc* orvosé (1800) az erdélyi gyógyvizekről írt nagy (bunkójában; s *Kovács Nihályé*, ki az egész rendszert első szólaltatta meg magyarul (180 i). A *tei mésetrajz* a műnyelv tekintetében szerencsésben míveltetett. Mellözve a kisebb jelentékű egyetemes és fordított munkákat, az *ásványtant Benkő Ferenc*, később enyedi tanár, ültette át először Werner szerint (1784, 6), s követte őt e téren *Zay Sámuel* (1791); a *növénytanban Csapó József* debreceni tisztiorvos csupán népszerű, de figyelemre méltó kísérlete után, *Benkő József* középajtai ref. pap, a hírneves történetész, nyomosabb lépést tett növénytani »Nomenclatúrája« által Linné rendszere szerint (1783): alapítóivá azonban e tudománynak nálunk *Diószegi Sámuel* debreceni pred. és *Fazekas Mihály* főhadnagy lettek classical tekintetre kapott Magyar Fűvészkönyvök által, mely a Linné elmélete után a hazai, s külön az orvosi, növényeket szoros tudományos módszerben jelesen tárgyalták (1807—13). Nem ily fontosak a műnyelv tekintetében, mégis hálára méltók *Földi János* (1801) és *Szentgyörgyi József* (1803) orvosok igyekve'sei az *állattan* meghonosításában, kik közöl az első a rendszer, mindketten az állatok erkölcei előadása, az utóbbi a kellemes mód tekintetéből, a jobb írók közzé tartoznak. — A természet egész birodalmát, amennyiben az az emberrel érintkezik, öleli fel új, s e szakbeli irodalmunkban e napig legbővebb, munkájában *Mátyus István*

(52. §.), az »Ó és Új Diaetetikában« (1787—93); valamint az úgy nevezett phyeiko theologiai munkák, melyek Isten kezét mutatják fel az összes természetben, s milyet e korban hármat vettünk, Derham, Sander és Mutschelle fordításait, miknek hatását e szak irányában éppen nem szabad kicsinylenünk.

Az *orvosi* szakirodalom megkezdője, hogy ne mondjam megte-remtője, *Rácz Sámuel* egyetemi tanár volt. Tanítani kellett, s nem volt könyv. A bonc- és élettantól kezdve a kór- és gyógytanig az egész orvostudományt kidolgozta, részint eredeti, részint fordított munkákkal pótolva a hiányt. Számos mások követték. Nincs köztök egy is, ki a tudomány történetében nevet hagyott volna. A műnyelv nehézkes, alkalmatlan, s a nem kevés új szók mellett is még számos idegen szókkal vegyülve volt."

Szerencsésben haladt, ha nem az előadás, de a tárgy tekintetében, a *gazdaságtudomány*. Ismételt kísérletek egy gazdasági folyóirat megalapítására (1783. 1796) még most nem boldogulhattak ugyan, de egyes rasznos munkák már beútat nyertek a régihez különben babonásan ragaszkodni szerető gazdaközönségnél; sőt *Nagyvátii János*, a keszthelyi Georgikon utóbbi igazgatója (1791), és *Pethe Ferenc* (1805) rendszeres nagyobb munkáikkal már némi biztos tért foglaltak.

A *nintheamatikálian* utat tört ugyan *Dugonics András* mind egyetemi tanításai közzé szórt szóbeli magyarázataival, mind kézikönyvével (1784), de még most utódok nélkül maradt; valamint a *hadtudományban* is csak két munka vont figyelmet magára: *gr. Gvadányi József* lovas tábornoknak az utolsó török háborút alkalmával írt könyve a törökkel mikép folytatandó mezei harcról (1790), s a francia háborúk alatt egy névtelen magyar tábornok által írt rendszeres »Hadtudomány*, kiadva Szekér Joachim által (1807).

Kiadások, Molnár. A Physikának ölei Newton nyomdoka szerint. 2 k. Pozs. 1777. — *Nyúlás*: Az erdélyországi orvosvizeknek bontásáról közönségesen, cs a Rád na vidéki vasas borvizeknek bontásáról, orvosi erejéről, hasznairól. 3 k. Kol.1800. — *Kovács*: Chemia v. természet titka, Gren szerint, 4 k. Buda 1807, 8. — *Benkő F.*: Werner a köveknek és ércnek külső megemérettető jegyeikről. Kol. 1784. Magyar Mineralogia. Kol.178G.— *Zay*: Magyar Mineralogia, avagy az ásványokról való tudomány, Komárom 1791. — *Csapó*: LTj füves és virágos Magyar Kert. Pozs. 1775. — *Benko J.*: Fiüszéres (így^ Nevezetek (Molnár Könyvh. I. 1783.) — *Diószegi és Faze- kas*: Magyar Fiüvészkönyv, mely e két magyar hazában találtatható növényekuek megosmercsére vezet, a Linné alkotmánya szerént. Debrecen 1807. és: Orvosi Fiüvészkönyv. Debr. 1813. — *Földi*: Ternészeti Hbtória a Linné systemája szerént. Első csomó: Az állatok országa. Pozs. 1801. — *Szentgyörgvi*: A legnevezetesebb ternészeti dolgok esméreti az apróbb oskolák számára. 1. Debr. 1803. — *MÁlyus*; E. és

Új Diáét. 6 k. Poç». 1787—93. — *Derham*: Physico-Theologia, azaz az isten léteinek és tulajdonságának a teremtés munkáiból való megmutattatása, ford. Segesvári Istv. Bécs 1793. - *Sander*: Az istennek jósága és bölcsesége a természetben, ford. Nagy Sámuel. Pozs. 1794. — *MutcheUe*: A teremtőnek esmérete és szeretető a teremtmények vizsgálásából, ford. Pucz Ant. Pest 1807.

Rács Sámuel: Orvosi Oktatás. Buda 1776. újra 1778. Störck Orv. Tanítása, 2 k. Buda 1778, 80. A Borbélyság elei Plenk ut. Buda 1782. A Physiologiának rövid summája. Pest 1789. Borbélyi Tanítások: Anatómia, physiol., pathol., materia med., chirurgia, bábaság, törvényes orv. tudomány, orvosi politia. 2 k. Pest 1794. Orvosi Praxis, 2 k. Bnda 1801, s némely egyedíratok.

»Kir. Újság a földmívelésről», 1783. — Magyar és erdélyországi Gazda». Újság. Bécs 1796. — *Nagyvái*: A szorgalmatos mezei Gazda. 2 k. Pest 1791. — *Pethe*: Pallérozott Mezei Gazdaság, 2 k. Sopron 1805.

Dugonics: A Tudákosságnak két könyvei, 2 k. Pest 1784. újra 1791. — *Ovadányi*: A mostan folyó török háborúra célzó Gondolatok. Pozs. 1790. — *Névtelen*: Haditudomány, melyet kéziratban foglalt, de nevit eltitkolni akart, egy nagymélt. hazafi. Pest 1807.